

Николай Базили

**Дипломат
на Имперска Русия
1903 - 1917 г.**

СПОМЕНИ

превод на български език Живко Войников

2026 г.

Николай Базили
Дипломат на Имперска Русия 1903-1917.
СПОМЕНИ
Станфорд, 1973.

Публикации на Института Хувър № 125
Издателство на Института Хувър, Станфордски университет
ISBN 0-8179-1251-7
Каталожен № 70-175450 в Библиотеката на Конгреса
© 1973 Отпечатано в САЩ.

превод на български език Живко Войников, 2026.

Nicolas de Basily
Diplomat of Imperial Russia
1903-1917
Memoirs

Hoover Institution Press Stanford University
Hoover Institution Publications 125 International Standard Book Number 0-8179-1251-7
Library of Congress Catalog Card Number 70-175450 © 1973 Printed in the United States of America

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР – 3
КРАТКИ ДАННИ ЗА АВТОРА – 5
ДЪО БАЗИЛИ от „Спомените“ на княз Алексей Шчербатов – 7
ФОТОГРАФИИ – 13
ГЛАВА I. МОЕТО ДЕТСТВО И ЮНОШЕСТВО – 15
ГЛАВА II. ИЗГРАЖДАНЕТО МИ КАТО ДИПЛОМАТ – 23
ГЛАВА III. СЪДБОНОСТНИТЕ ГОДИНИ – 38
ГЛАВА IV. КРИЗАТА И ВОЙНАТА – 61
ГЛАВА V. АБДИКАЦИЯТА НА НИКОЛАЙ II – 68
ДОПЪЛНЕНИЕ – 91
1. НАШИТЕ ЦЕЛИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА ПРОЛИВИТЕ, МЕМОРАНДУМ от Н. А. БАЗИЛИ (секретно) НОЕМВРИ 1914 Г. – 91
2. Акт за абдикация. Подписан от Николай II – 108

ПРЕДГОВОР

През 1964 г. Институтът Хувър получава от г-жа Ласел дьо Базили личните документи на покойния ѝ съпруг и виден руски дипломат, Никола дьо Базили. В допълнение към уникалната документация за абдикацията на руския цар Николай II, тези документи съдържат личните спомени на Базили на френски език, написани по време на престоя му във Франция, Уругвай и САЩ.

Мемоарите включват подробно описание на младостта на Базили и ранната му кариера като дипломат. Те представят компетентен и изключително информативен разказ за политическото развитие в Русия, довело до абдикацията на царя, от позицията на щаба на имперската армия през първите критични дни на март 1917 г. (или последните дни на февруари според григорианския календар).

Тези спомени са значително по-подробни от повечето разкази, написани от други участници или наблюдатели в последната драма за Русия и Романови. Това е така защото официалната позиция на Базили през тези дни му е предоставила възможност за близък поглед върху развитието на кризата.

Лидерите на Думата в Петроград, създали Временно правителство още преди царят да абдикира, бяха наясно с напрегнатата политическа атмосфера и революционната ситуация в столицата.

Тази информация убеди генералите, че трябва да убедят императора да абдикира в полза на сина си и наследник на трона Алексей.

От публикуваните мемоари, написани от политически и военни лидери, за тези събития, става ясно, че първите са се надявали да избегнат братоубийствено кръвопролитие. Вторите не са имали силна мотивация да намерят решение, което да позволи продължаването на Първата световна война, докато Русия и нейните съюзници не спечелят решителна победа над Централните сили. Но много от тези лидери не са били напълно наясно и с двете гледни точки.

Базили добре е познавал възгледите и чувствата на генералите в щаба и в различните армейски командвания. Той е имал достъп до всички доклади за ситуацията в столицата, както и до разговорите и кореспонденцията между генералите и лидерите на Думата. В тази уникална позиция той анализира и двата аспекта на кризата.

През първите критични месеци на 1917 г. Базили е директор на Дипломатическата канцелария в щаба на армията или Главната квартира в Могилъв. В това си качество той осъществява връзка между Министерството на външните работи в Петроград и императора като главнокомандващ на руските въоръжени сили. Външните работи на имперска Русия по принцип също се решават от императора. По време на война външната политика и военните операции трябва да бъдат интегрирани.

Ролята на Базили в щаба на армията е да следи за поддържането на тази координация. В това си задължение той има лесен достъп до царя, както и до началника на щаба, генерал Михаил Алексеев. Той поддържа тесен контакт с великите князе и много от видните генерали, които оказват влияние върху решенията на императора.

Базили е юрист по образование, и единственият човек в щаба на армията, компетентен да предоставя правни съвети на императора или генералите и да изготвя правни документи.

Когато генералите съобщават по директен телефон на Алексеев заключението си, че абдикацията на Николай II в полза на сина му може да реши кризата, е съвсем естествено на Базили да бъде поверено изготвянето на документа.

Той трябва да е нещо повече от просто юридическа формулировка, за да се осъществи прехвърляне на имперската власт от царя към наследника. Условиата изискват трансформация на Русия от автократия, датираща от векове, в модерна конституционна

монархия. Басили притежава изключителна квалификация, за да подготви такъв документ.

Като млад мъж, готвейки се да завърши обучението си в известния Александровски лицей, той е написал дисертацията си върху неуспешния план на Сперански за изготвянето на конституция.

Промените, предвидени в документа за абдикацията, ще съживят духа на манифеста от октомври 1905 г., който Николай II игнорира, за голямо разочарование на прогресивното и либерално, промонархистично, мнозинство от руската интелигенция. Басили също гравитира около това мнозинство.

Според замисъла на генерал Алексеев и генералите, командващи армии, абдикацията на Николай II в полза на сина му и назначаването на подходящ регент ще запазят монархията, но ще се въведе парламентарна система на управление, донякъде по британски модел. Ако това не може да се постигне, ще последват безредици, бързо разпадане на изпълнителна власт и гражданска война, заплашваща вътрешната структура на Русия. Това ще предизвика политически хаос в страната и военно поражение на фронта.

По молба на генерал Алексеев и добре осъзнавайки тези опасности, Басили изготвя документа, за който се надява, че ще проправи пътя за политическото пренареждане в Русия. Подобна задача нямаше прецедент в руската история. Когато представя чернова на своя началник, генерал Алексеев промени само няколко думи в първия параграф.

За щастие на учените, Басили запазва всичките си чернови и успя да ги изнесе от Русия. Оригиналите сега се намират в архивите на Института Хувър, а факсимилето и текста на документа за абдикация е включено в тази книга. Те дават окончателния отговор на въпросите за произхода на документа за абдикацията на Николай II.

В мемоарите си Басили включва и два разказа на А. И. Гучков, виден руски държавник и член на Думата, относно абдикацията на царя и отказа на великия княз Михаил, брат на Николай II, да приеме регентството.

И двата текста са написани по молба на Басили и техните оригинали също са сред документите му в архивите на Института Хувър.

За съжаление, тези разкази не носят дати. Ясно е обаче, че са написани много по-късно от по-ранните публикувани спомени за Гучков, може би през 30-те години на XX век, след като е прочел писанията на други участници в драмата от началото на март 1917 г.

И накрая, документите на Басили включват копие от меморандума, озаглавен „За нашите цели по отношение на Проливите“, написан от Басили през ноември 1914 г. за императора и правителството. При подготовката на този документ, Басили следва традицията, установена от неговия дядо и баща, и двамата руски дипломати, които са публикували множество книги и статии за жизненоважните интереси на Русия към Проливи и Константинопол.

Естествено, този меморандум първоначално е изготвен като секретен документ. Едва след като болшевиките идват на власт, той е публикуван на руски език.

Германците също намират документа за интересен и през 1930 г. той се появява в немски превод. В това издание той се публикува за първи път на английски език, като приложение.

Благодарение на скорошната поява на няколко нови книги по темата, се наблюдава значително възраждане на общия интерес към последните години на имперска Русия и голямата драма на злополучните Романови. Мемоарите на Николай дьо Басили са добре дошло допълнение към документацията на тези събития и ще допринесат много за разбирането на широката публика за условията, довели до историческите събития от март 1917 г. Защото това е авторитетен разказ на очевидец, на човек, който е обичал

имперска Русия, но е признавал нейната слабост, бил е най-лоялен към последния ѝ владетел, имал е възможността да наблюдава от първа ръка последната ѝ борба, от привилегирована позиция, близка до императора, и освен това е притежавал далновидността да документира всичко това с изключителна обективност за поколенията.

Учените и широката публика ще бъдат задължени на Николай дьо Базили за това, че е запазил тези документи и е написал тези спомени.

*У. Глен Кемпбъл,
директор на Института Хувър Станфорд,
Калифорния, февруари 1973 г.*

КРАТКИ ДАННИ ЗА АВТОРА

Николай Александрович Базили (1883-1963) е роден в семейството на дипломата Александър Константинович Базили. Дядото Константин Михайлович Базили е също дипломат, бил е консул в Сирия, Палестина, дипломат в руското посолство във Виена и участва в делегацията на Парижкия конгрес 1856 г., след Кримската война.

По произход е фанариотски грък от Константинопол, емигрирал в Русия след гръцката „Етерия“ от 1821 г. Но по-далечният произход на техния род е от албанският град Аргирокасто (Гирокастра) и е принадлежал към старата албанска християнска аристокрация.

Бащата Александър Базили е генерален консул в Будапеща (1896-97), след което работи в Азиатския департамент на руското външно министерство. Един от инициаторите на Хагската конференция за мир.

След като завършва Александровския лицей със златен медал, Николай Базили също постъпва на дипломатическа служба през 1903 г. Назначен е във Виена и Рим като дипломатически куриер. Участва като старши секретар в руската делегация на Втората Хагска мирна конференция (1907 г.). От 1908 до 1911 г. е втори секретар на руското посолство в Париж. От 1912 до 1914 г. е заместник-директор на канцеларията на Министерството на външните работи. От 1914 до 1917 г. е заместник-директор и директор на Дипломатическата канцелария при Върховния главнокомандващ. Считан е за един от най-талантливите млади дипломати на своето време. Той е сред доверените и близки дипломати на външния министър С. Д. Сазонов. През 1917 г. директор на Дипломатическата канцелария към Щаба на Върховния главнокомандващ. Статски съветник и член на Съвета на външното министерство. Удостоен е с придворната титла камерхер. Виден масон, той е член на ложата „Полярна звезда“ (Санкт Петербург).

През 1915 г., в отговор на засиления интерес на западните съюзници към включване на България във войната след провала на Дарданелската операция от 1915–1916 г., той се обявява против споразумението със София, което според него е признак на слабост и ще подкопае престижа на Русия в Балканските страни. Противопоставя се и на формирането на силни държави на Балканите, търсещи хегемония. Участва в подготовката на тайното Лондонско споразумение от 1915 г., което осигурява влизането на Италия във войната на страната на Антантата.

По време на Февруарската революция участва в изготвянето на акта за абдикация на Николай II. На 3 март, по заповед на генерал-адютанта М. В. Алексеев, е изпратен при императора със съобщение за отказа на великия княз Михаил Александрович да приеме трона.

От юли 1917 г. става временно управляващ в руското посолство в Париж. Заедно с целия руски дипломатически корпус в чужбина, той не признава съветската власт. Със

заповед на народния комисар на външните работи на РСФСР, Л. Д. Троцки от 26 ноември (9 декември) 1917 г. е уволнен от служба „без право на пенсия или заемане на каквито и да е държавни длъжности“. Естествено трябва да емигрира. По Транссибирската железница през Владивосток със семейството на годеницата си Ласел Фезенде (1890–1989), дъщеря на директора на най-голямата руска банка по онова време, Националната банка заминават за Франция. Скоро се женят в Париж.

През 1918–1919 г. участва в създаването и дейността на Руското политическо съобщение. През 1920 г. подпомага назначения от П. Н. Врангел министър на външните работи П. Б. Струве в преговорите за френско признаване на правителството на Южна Русия (в Крим) и го придружава на конференцията в Спа (5–16 юли 1920 г.). През 1921 г. напуска дипломатическата служба поради съкращаването на руския дипломатически корпус в чужбина, който продължава да действа под ръководството на Съвета на посланиците. От 1922 до 1939 г. се занимава с банково дело и има собствен офис в Париж.

Член е на временния Комитет за организация на Руския литературен архив към библиотеката „Тургенев“ (1938 г.) и активно подкрепя придобиването на нови помещения от библиотеката (ул. „Бюшери“ № 13). Събира материали за руската история и култура. Издава книгата „Русия под съветска власт“ (Париж, 1937 г.), за която (във френски превод, 1938 г.) е удостоен с наградата на Френската академия на науките.

През 1939 г. заминава за САЩ. Живее в Аржентина и Уругвай, работейки за *National City Bank of New York*, а от 1942 г. до края на 50-те години на XX век работил в офиса на банката в Монтевидео.

Книгата му по икономика „Двадесет години съветска власт“, разказваща за ранните години на социализма, е публикувана в Англия.

В последните си години работи върху мемоарите си „Дипломат на имперска Русия“ (публикувани посмъртно на английски език през 1973 г.). Документите на Базили се съхраняват в архива на Института Хувър. Погребан е в гробището на епископалната църква „Свети Тома“ в Оуингс Милс (окръг Балтимор, Мериленд, САЩ).

Книги:

- Базили Н. А. Россия под советской властью. Париж. Издание на автора, 1937.
 - Френско издание: *La Russie sous les soviets. vingt ans d'expérience bolchévique*. Plon, 1938.
 - Английско издание: *Russia under Soviet rule. Twenty years of Bolshevik experiment*. 1938.
- Basily, Nicolas de. *Diplomat of Imperial Russia: 1903-1917: Memoirs*. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1973. , 210 с.
 - Преиздание: *The abdication of Emperor Nicholas II of Russia: a memoir*. Princeton, N.J. : Kingston Press, 1984.
 - Превод на руски език: Николай Базили. Воспоминания дипломата Императорской России 1903-1917 гг., издательство Айрис-пресс, 2023.

ДЪО БАЗИЛИ

от „Спомените“ на княз Алексей Шчербатов

(князь Алексей Щербатов, Лариса Криворучкина-Щербатова. „Право на прошлое“, Москва : Срет. манастир, 2005, Екатеринбург, 2011.)

...Благодарение на познанството ми с Александър, който веднъж ме покани на закуска в ресторант, се запознах с една наистина историческа личност – бившият юрист от Санкт Петербург Николай дьо Базили. Много скоро дьо Базили се обади и ме покани да го посетя. Той живееше в Гринуич, Кънектикът, в красиво имение, построено по поръчка. Това пътуване сложи началото на нашето приятелство, което беше прекъснато през 1941 г. по време на заминаването на Николай за Аржентина. Подновено обаче след завръщането му в края на 50-те години на миналия век, то продължи до смъртта му. Преди аржентинския му период посещавах Николай доста често; обсъждахме политика и книгата му „Русия под Съветите“, наскоро публикувана със собствени средства. Задавах му безброй въпроси, но на много от тях получих отговор едва през 60-те години на миналия век, когато отношенията ни станаха много по-близки. Малко по-късно определено ще ви разкажа повече за този човек. ...

... Един от най-ярките моменти е среща през 1938 г. с Николай дьо Базили, бивш петербургски адвокат, държавен съветник и юрисконсулт в щаба на царя. Нашите доста близки отношения продължиха в продължение на много години.

Дьо Базили е историческа личност; разговорите с него бяха изключително интересни. Именно той изготви документа за абдикация на Николай II и брат му Михаил Александрович през 1917 г. А през 1914 г. той беше секретар на външния министър Сазонов.

По произход Николай беше грък от Епир, въпреки че изглеждаше по-скоро руснак или италианец. Винаги облечен по последна мода, с добри обноски, елегантен и доста висок, той беше очарователен и красив и имаше дълга и завладяваща история за разказване.

Дьо Базили, от семейство на дипломати, обхващащо две поколения, завършва Императорския лицей със златен медал на 16-годишна възраст и постъпва в Юридическия факултет на Санкт Петербург. Той несъмнено се подготвяше за политическа дейност. Освен право, Николай имаше отлични познания по икономика, след като беше завършил курсове по тази специалност в Санкт Петербург и Париж.

Познанията му по английски, немски, френски, гръцки, италиански и испански език му дадоха светло бъдеще. Не е изненадващо, че през 1903 г. той лесно преминава дипломатическия конкурс и е приет за секретар на Министерството на външните работи. Почти веднага той получава назначения във Виена и Рим като дипломатически куриер. В Италия, Николай се сприятелява с руския посланик в папския двор Губастов и е представен на папа Льв XIII, прогресивна фигура по това време. Накратко, кръгът му на влияние вече е на най-високо ниво в началото на кариерата му, което отличава де Базили от неговите връстници.

Човек може само да си представи какво би могъл да направи за Русия такъв забележителен човек като Николай, ако не беше революцията... Такива са неочакваните обрати на съдбата.

Историята на семейство дьо Базили е доста необичайна. Прадядото на Николай, преследван от турския султан като руски шпионин, бяга в Русия, за да избегне репресиите. Само часове преди екзекуцията му, той е спасен от Григорий Строганов, посланик в Турция. Той евакуира дьо Базили заедно със съпругата и децата му, и по-късно

им помага да се установят в Одеса. Руското правителство му предоставя имение в Херсонска губерния в размер на 20 000 десетини земя, което го прави богат земевладелец.

Николай се гордее с рода си и никога не пропуска възможност да си спомни за предците си, които играят видна политическа роля, с проруски уклон, в борбата за гръцката независимост от Османска Турция.

Дядо му, Константин, женен за молдовска княгиня, е дипломат и представлява Русия на Парижкия конгрес от 1856 г., който разглежда румънския въпрос.

Съученик на Николай Василевич Гогол, Константин поддържа дългогодишно приятелство с него и те пътуват заедно в Сирия.

Бащата на Николай дьо Базили, женен за дъщерята на румънския министър на външните работи, е дипломат. Той е изключително културен човек.

Информацията, която Николай сподели с мен почти в самото начало на нашето запознанство, беше просто шокираща: „Когато германският посланик, граф фон Пурталез, пристигна в Санкт Петербург, той донесе не една депеша за обявяването на войната, а две; втората беше предложение за провеждане на преговори в Хага.

Аз избрах войната; исках война! Сега знам, че беше грешка. Може би нищо нямаше да се получи.“ Мисля, че съм прав в предположението си: изборът е направен под влияние на настроенията на шефа на Николай, външния министър Сазонов, който се отличава с проанглийската си ориентация.

Чувствайки се виновен, дьо Базили постоянно се връщаше към периода от 1914 г. в разговорите ни. Оправдавайки избора си по онова време, той никога не пропускаше възможност да цитира различни известни личности. Спомням си разказа му за срещата му в Германия след войната с бившия канцлер Бетман Холвег, който му казал: „Не мога да разбера защо вашият император не подписа отделен мир през март 1916 г. – без анексии, с гарантирани граници от 1914 г.? Защо?“

Царят искал да остане лоялен към съюзниците си, демонстрирайки политическа коректност, за съжаление в ущърб на Русия. Дьо Базили бил убеден, че ако договорът бил подписан, нямало да има революция и Ленин, изпратен от германското разузнаване да пътува с 30 болшевики в запечатан влак през Германия и Швеция до Санкт Петербург през април 1917 г., никога нямало да се появи.

Той беше прав за това: прекратяването на войната щеше да запази монархията, нямаше да унищожи армията и нямаше да отслаби икономиката. Разрушаването на структурата на една велика сила даде възможност на болшевиките, използвайки народното недоволство, да довършат страната като ранено животно.

Отхвърляйки Октомврийската революция и намирайки се извън поста си, дьо Базили решава да замине за Франция и напуска Русия по Транссибирската железница от Санкт Петербург до Москва и Владивосток със семейството на годеницата си.

Очарователната, богата американка Ласел Фезенде, е дъщеря на banker. Тя е живяла дълго време в Санкт Петербург, където се запознала с Николай. Г-н Фезенде беше директор на Националната банка, най-голямата руска банка по това време; той обаче играеше съмнителна роля при прехвърлянето на пари към Русия. По това време беше лесно да се напише чек в Ню Йорк и да се получи в злато в руска банка. Валутният контрол при царското правителство беше слаб.

Революцията „преобърнала“ планове на банкера и той избира Париж пред бунтовния Санкт Петербург, където дъщеря му скоро се омъжва за Николай дьо Базили.

В Париж дьо Базили устройва пищни приеми и има много влиятелни познания. Той е приятел с френския министър-председател Фланден и познава добре гръцкия министър-председател Винизелос, който организира първата гръцка република през 1922–1923 г. след поражението на страната му от турците под ръководството на Кемал паша, известен като Ататюрк – главата (б.пр. по-точно бащата) на турците.

Николай установява такива важни контакти на високо ниво по време на честите си пътувания из Европа, където урежда големи заеми за правителствата, предимно на Балканите и в Централна Европа. В Париж дьо Базили лесно си спечелва репутацията на деен, многостранен човек, способен да урежда най-невероятните сделки.

В самото начало на Втората световна война, несъгласен с политиката на Хитлер и отхвърляйки самата идея за националсоциализъм, той напуска окупирана Франция и се мести в САЩ. Построява прекрасна къща в нормандски стил в Кънектикът, но не остава там. Първо заминава на командировка в Аржентина, след което се установява в Уругвай за 10 години, преди да се завърне в Америка. Купува луксозно имение близо до Монтевидео, отглежда маслинови дървета и става земевладелец.

Спомня си това с трогателен ентузиазъм, въпреки че знам, че основната цел на Николай дьо Базили е да си възвърне политическото значение. Ето защо организира множество приеми в дома си, на които привлича интересни хора. Николай има особен дар за забавления. Приветлив и любезен, той моментално се превръща в център на вниманието. А какви костюми имаше! Признавам, завиждах на някои от тях. Между другото, той е първият от моя кръг, който носеше дрехи от италиански дизайнери.

Трябва да отбележа, че въпреки високото си социално положение в Уругвай, някои руски бели емигранти тук, никога не забравиха, че той е автор на документа за абдикацията на императора. Самият той разказва как княз Константин Горчаков¹ веднъж отказал да се ръкува с него. Това му е било особено неприятно, защото вуйчото на Константин, Н. Вирубов, бил женен за член на известното и богато уругвайско-аржентинско семейство Бамберг, което имало значително влияние в емигрантската общност. Младият Константин смятал, че подготовката на документите, свързани с абдикацията, е предателство. Разбира се, това е безсмислица: абдикацията е лично решение на императора, а самият акт за абдикацията е изготвен по искане на началника-щаба на императора, генерал Алексеев.

Името на този генерал е почти забравено, но по негово време (след революцията) той става известен като един (доп. пр. заедно с ген. Корнилов и ген. Деникин) от основателите на Доброволческата армия (Бялата армия) и преди това е много важна фигура в Щаба в Могилъв. Генерал Алексеев умира малко след революцията на Дон през 1918 г. (доп. пр. Умира след Ледения поход, бойното кръщение на Бялата Доброволческа армия)

Дьо Базили, тогава съвсем млад, 33-годишен, но вече направил метеорна кариера, се оказва случайно отговорен за изготвянето на този знаков документ. Вълната от събития го тласка към тази роля. Като държавен съветник в Щаба, ползващ се с изключителното доверие на началник-щаба, той изпълнява служебния си дълг. Точно така самият той оценя ситуацията. Случайно ли е, че дьо Базили се е озовал в тази роля? Трудно е да се каже. Най-вероятно да.

Като заместник от Министерството на външните работи в Щаба, той е имал чести контакти с императора. Той придружава Николай II по време на цялото петдневно пътуване от Псков до Могилъв. От гара Могилъв те пътуват заедно до Царское село, където императрицата и децата ѝ са болни от морбили. Семейството означава много за Николай II. Царят възнамерява да пътува с цялото семейство през Мурманск до Анг-

¹ Правнук на канцлера Александър Горчаков, баща му е Александър Константинович Горчаков, а дядо му – Константин Александрович Горчаков. Канцлерът на Александър II, има двама сина Михаил и Константин. Михаил, по-големият брат също дипломат, придружавал баща си на Берлинския конгрес, остава ерген, така че родът е продължен от потомството на по-малкия Константин. Споменатият тук Константин Горчаков (1906-1994), живее в Уругвай със съпругата си Мария Александровна, по рождение Вирубова. (б. пр.)

лия. Но, както е добре известно, на 20 март 1917 г., при пристигането си в Царское село, царското семейство е арестувано.

Дьо Базили казва: „Бях свидетел на упадъка на империята, построена от Петър Велики.“ Ситуацията излиза извън контрол и е необходима твърда ръка. Нерешителността на императора дразни мнозина. Изглежда, че идеята за отстраняване на Николай II от власт витае във въздуха. Абдикацията е предшествана от въстание в Путиловския завод на 8 март, предизвикано от саботаж на болшевиките, които задържат брашното и хляба, лишавайки работниците. Това бележи началото на революционния процес.

Първият инстинкт на Николай II е да потуши бунта. В подкрепа на решението му, военният министър Беляев и командирът на военния окръг Сергей Хабалов предлагат изтегляне на войските от фронта.

Генерал Рузки, командир на Северния фронт, обаче отказва да позволи изтеглянето на войските и предлага преговори с революционерите, настоявайки за разпускане на Думата и сформирание на ново правителство.

Едновременно с това, председателят на Думата Михаил Родзянко изпраща на императора телеграма, в която настоява за разпускане на Думата и смяна на правителството. Телеграмата завършва с бележката: „Отлагането е равносилно на смърт“.

Императорът не отговаря на телеграмата. Дьо Базили каза: „Беше ми ясно, че Николай II вече не може да управлява страната; той беше загубил подкрепата на най-добрите слоеве от населението и едновременно с това на масите. Оставаха твърде малко кадрови офицери, а резервистите не бяха толкова лоялни към него, колкото си мислеше; те нямаше да стрелят по работниците. Бях свидетел на последния опит на императора да предприеме радикални мерки на 12 март на вечеря в Щаба. Всички присъстващи бяха нервни, говореха за тривиални неща, но по най-важните неща се мълчеше: всички чакаха Николай II да говори. Той обаче разговаряше дълго и насаме само с генерал-адютант Иванов, който седеше отляво на него. По-късно научих, че е назначил Иванов за командир на специалните части, като е посочил целта – да се насочат към Петроград. Но бунтовните железопътни работници попречиха на войските да преминат, така че генералът, страхувайки се да предприеме сериозни действия срещу саботьорите, пристигна сам в Царско село.“

На 13 март Родзянко изпраща нова телеграма: „Ваше Величество, в Санкт Петербург започва гражданска война.“ В същото време генерал Рузки, който е в центъра на събитията, изпраща депеша, в която предупреждава, че всякакви мерки, предприети срещу бунтовниците, ще се отразят негативно на цялостната ситуация: „Моля да не се прави нищо. Войниците се сближават с работниците навсякъде.“

Според дьо Базили, събитията след това се развиват по следния начин. „На 14 март генерал Алексеев, уморен и болен (страда от тежък емфизем), пушейки една за друга цигара, идва в кабинета ми и казва: „Умолявах императора да направи всичко възможно, за да спаси положението; той е против вземането на сурови решения.“ След това генералът поиска да подготвя текста на абдикацията. Обясних, че абдикацията е сложен процес; в Русия има основни закони за наследяване и въпросът трябва да се подходи сериозно. За да подкрепи решението си, Алексеев изпрати телеграми до всички армейски части, събирайки мненията за евентуалната абдикация на Николай II. Всички бяха „за“, с изключение на генерал Еверт.

Адмирал Непенин, командир на Балтийския флот, предложи: „Царят трябва да абдикира незабавно, още същата вечер.“ След като получи подкрепата на мнозинството, Алексеев ми нареди да напиша акта за абдикация. Отидох в стаята си, заключих се и работих цял час, влагайки сърцето си в този документ“, заключи горчиво Николай дьо Базили. Той се смяташе за блестящ професионалист, но не изпитваше удовлетворение:

колебаваше се между симпатиите към Николай II като личност и раздразнението от него като държавен глава.

Въпреки това, на 15 март императорът подписа акта за абдикация. А на 20-ти, Николай II написа послание до офицерите и войниците на руската армия. Дьо Базили каза, че текстът на обръщението е толкова патриотичен, че Временното правителство се страхува да го публикува. Новият военен министър Александър Гучков го сложил в „джоба си“.

Срещнах Гучков в Париж през 1935 г. Разказвайки ми за този период, той отбелязва, че посланието е било ненавременно, особено след като Николай II се е готвил да се завърне на трона. Гучков също така се оплака, че документът, пренаписан от доброволци, въпреки това е разпространен. Едва през юли текстът е предаден на Керенски, като ръководител на Временното правителство. Човек ще си помисли, че тези два документа, преминали през ръцете на Николай дьо Базили и повлияли на хода на руската история, са достатъчни, за да гарантират, че името му няма да бъде забравено.

Това обаче не се случва. Ролята на дьо Базили се оказа до голяма степен зад кулисите. Интересното е, че Николай е взел оригинала и черновата на документа за абдикацията от Русия, които се съхраняват в библиотеката на Станфордския университет в Калифорния, в т.нар. „зала дьо Базили“. Този малък музей е основан от Ласел, вдовицата на дьо Базили, която дарява на университета забележителни картини, мебели и бюст на Екатерина Велика от известния френски скулптор Удон.

Дьо Базили закупил всички тези редки предмети в Аржентина от Кьонигсберг, един висококвалифициран ценител на антики. Женен за руския, Кьонигсберг работил за съветското правителство в отдел Внешторг (Външна търговия) до 1930 г., когато се преместил във Франция, продавайки руски антики в Европа.

Още преди германците да влязат в Париж, Кьонигсберг преместил всичките си ценности в Аржентина. Срещнах го през 40-те години на XX век, когато се премести в Ню Йорк и отворил магазин на 57-ма улица в Манхатън.

Той беше интересен човек и безценен консултант. Наскоро научих, че музеят „Дьо Базили“ е затворен; някои от предметите са продадени. Обадох се в института „Хувър“ и ми казаха, че за да посетите музея, е необходимо специално разрешение с предварително изпратен списък с посетители, а стаята се използва предимно за бизнес срещи. Така последните следи от историческата памет са заличени.

Приятелството ми с Ласелс никога не отслабна. Преди много години тя ми подари комплект гравюри от 1805 г. с изгледи от Санкт Петербург и Москва. Тези уникални английски произведения винаги радват окото и предизвикват приятни спомени от миналото. По молба на Ласелс написах предговора към второто издание на „Спомените“ на Николай дьо Базили. В допълнение към тях, в които дьо Базили написа много искрени и увлекателни разкази, той публикува отлична книга по икономика в Англия, озаглавена „Двадесет години съветска власт“, за ранните години на социализма.

Считам я за класика за разбиране на съветската икономика и до днес. Съчувствах на Николай дьо Базили за неговите преживявания, самобичуването му за минали грехове и грешки и постоянното му повторение: „Мойрите ме преследват.“

Изглежда това е било вярно. Той имаше единствен син, Николай, от първата си съпруга, красивата Трепова, дъщеря на известния генерал, която почина при раждането.

Момчето беше интелигентно и способно. Дьо Базили го образова в най-доброто училище в Париж. Морганистичният син на великия княз Михаил Александрович, убит от болшевиките през февруари-март 1918 г. в Перм, Георги Брасов, също посещавал това училище. Те стават приятели. И двамата са били на осемнадесет години, когато

дъо Базили подарява на сина си лека кола „Фиат“. Николай и Брасов излизат от града, но претърпяват катастрофа с колата и загиват.²

Съкрушен от мъка, дъо Базили ми каза: „Това е наказанието за това, което направих с абдикацията на великия княз Михаил Александрович.“

Символично е, че великият княз Михаил, на когото е било предопределено да се възкачи на руския престол след брат си Николай II, е носил същото име като първия руски цар Михаил Романов.

Дъо Базили, амбициозен човек, който все още желал да постигне величие, направи последния си опит да продължи политическата си кариера след пристигането си в САЩ. Николай разказа как при първото си посещение в Америка в навечерието на Втората световна война, когато беше почти на 60 години, отишъл във Вашингтон, за да предложи услугите си като съветник. Отговорът бил опустошителен: „Времето ви е отминало.“

Той искал да служи на Русия, да изкупи вината си. Оказало се твърде късно. Най-вероятно този отказ довел до заминаването му за Уругвай. Подобно на Керенски, дъо Базили се смятал за виновен за трагедията на страната, която някога е посрещнала дядо му.

Веднъж попитах Керенски: „Виждал ли си дъо Базили?“

Той отговори, „Не желая. Отдавна минали времена от които нямам добри спомени.“

Мнозина бяха виновни, но тези двамата наистина скърбяха. Вярвам, че сътрудничеството им се корени в масонството; може би и двамата са участвали в решението за ареста на императорското семейство. Николай беше виден масон, член на петербургската ложа „Полярна звезда“. Дъо Базили почина на около 70-годишна възраст във Флорида.

² Открих явно несъвпадение с описанието на този нещастен случай в руската Википедия: „През лятото на 1931 г. Георги (Жорж) решава да отпразнува успешното полагане на първия си изпит в Сорбоната, като пътува до Южна Франция с холандския си приятел Едгар Монканар. По пътя от Париж за Кан колата им се подхлъзва и се блъска в дърво близо до Сенс, докато Монканар шофира. 19-годишният приятел на Георги, който шофира, умира на място, докато Георги, със счупени крака и множество вътрешни наранявания, е хоспитализиран в гр. Оксер, където умира на следващата сутрин, без да дойде в съзнание“. Цитирана е статия на Кирил Серебретинский. Граф Георгий Брасов. поместена в електронното издание „ОГОНЬ ПРОМЕТЕЯ, портал етноантропологии, геокультуры и политософии“ (<https://web.archive.org/web/20160304193810/http://www.mesoeurasia.org/archives/2594>) Серебретински също обръща внимание на несъответствието със спомените на Шчербачов и разказа на Базили, и ето неговият коментар: „И така, ето една съвсем различна версия. Спътникът на Брасов е бил различен, и колата е друга. Разбира се, Базили не е могъл да обърка обстоятелствата около смъртта на единствения си син. По-вероятно княз Шчербатов, който е написал мемоарите си четвърт век след разговора, наистина да е объркал нещо. Въпреки че това също е странно: той е професор по история, експерт по генеалогия. Би трябвало да има отлична памет за имена и събития. И не става въпрос само за мистериозната грешка на Базили. Например, почти 80 години по-късно, Олга Куликовская-Романова, в лекцията си през септември 2008 г. в изложбения комплекс „Царицино“, небрежно съобщава: „Великата княгиня Олга Александровна е дълбоко шокирана от новината за смъртта в автомобилната катастрофа на 21 юли 1931 г. на своя племенник, граф Георгий Михайлович Брасов, единствен син на великия княз Михаил Александрович от морганатичния му брак с Наталия Сергеевна Шереметиевская. Френското разследване приписва тази трагедия на инцидент, но в емигрантските среди тя е свързана с преследването на белите руски емигранти от НКВД. Но косвено, тази мистериозна смърт, засягаща руския трон е заплашителен сигнал за всички представители на императорското семейство в изгнание.“ Споменатата велика княгиня Олга е сестра на Николай II, която живее в Канада; а самата г-жа Куликовская-Романова е вдовица на най-големия ѝ син, другия оцелял племенник на царя след 1918 г. В тази проста история все още се усеща тънък и дразнещ, намек за мистерия.“

ФОТОГРАФИИ

дядо Константин Базили баща Александър Базили син Николай Базили

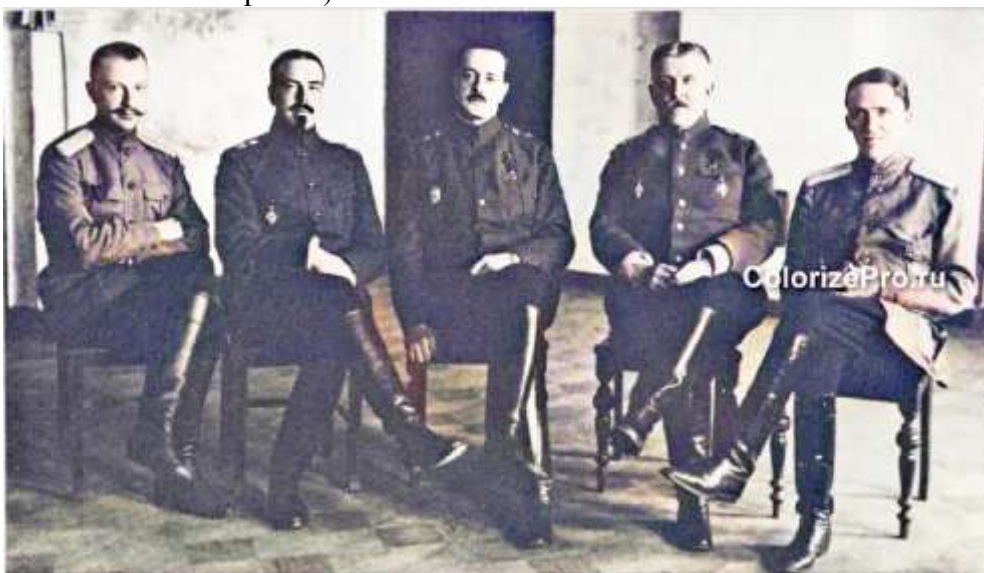
Н. Базили като дете Н. Базили в Александровския лицей

Ласел Базили

Руската делегация на Хагската конференция. Седнали: Граф Михаил Александрович Баранцов, Федор Федорович Мартенс, Егор Егорович Стаал, Александър Константинович Базили, Яков Григориевич Жилински; Прави: Н. А. Гурко-Ромейко, Иван Александрович Овчинников, Владимир Матвеевич Гесен, Сергей Павлович Шейн, Маврикий Фабианович Шилинг, Николай Александрович Базили, М. Г. Приклонски. (Баща и снi Базили обозначени със стрелки)

Персоналът на Дипломатическата канцелария в Щаба на императорската армия (Ставката), Могилъов, 1916 г. Отляво надясно: първи секретар Сергей Валуев; заместник-директор Бер (име неизвестно); директор Николай Базили; юрисконсулт, който не е постоянно прикрепен към щаба Константин А. Карасев; и втори секретар Александър Солдатенков.

ГЛАВА I. МОЕТО ДЕТСТВО И ЮНОШЕСТВО

Чрез семейните си традиции, образование и връзки със Запада, аз принадлежа към либералната руска младеж. Моето семейство, с чуждестранен произход, дължи спасението си на Русия. Произхождаме от албански феодални водачи от град Аргирокастро, в християнска Албания. Верни на православните си вярвания, моите предци са се борили с турците поколения наред.

Русия защитава християните. Когато един от моите предци, фанариотски сановник, отдаден на каузата за гръцко освобождение, предизвиква гнева на султана и е осъден на смърт, руският посланик граф Григорий Строганов спасява живота му, помага му да избяга само няколко часа преди планираната му екзекуция, заедно с жена му и децата му, да заминат за Русия.

Неговите потомци служат на Русия като дипломати, от баща на син, в продължение на три поколения. Затова баща ми и дядо ми прекарват много време извън Русия и се оженват за чужденки.

Дядо ми Константин се оженва за внучката на княз Александър Ханджери, господарят-княз на Молдова, който се укрива в Москва, преследван от турците.

Баща ми, Александър, се оженва за дъщерята на Николай Калимаки-Катарджиу, румънски министър на външните работи от 1869 до 1871 г. Той е потомък на князете Калимаки, привърженици на западната култура.

Съпругата му е френцужка, дъщеря на Шарл Ришардо, офицер от стария режим, но привърженик Бонапарт и участвал в италианската и египетската кампании.

Майката на този френски офицер, по рождение Нием, внася фламандска кръв в семейството. Константин, моят дядо по бащина линия, е един от руските дипломати на Парижкия конгрес през 1856 г. След това той представлява Русия в Европейската комisia, която подготвя обединението на княжествата Молдова и Влахия в княжество, а от 1878 г., кралство Румъния. Той е приятел от училище на известния руски писател Николай Гогол, с когото по-късно поддържа дълга кореспонденция. Самият той е привързан към художествената литература и има връзки с руските литературни кръгове през първата половина и средата на XIX век.

По това време образованите руснаци са разделени в съперничество между славянофили и западници. За славянофилите цивилизацията на Европа е застрашена от упадък. Те вярват, че Русия трябва да следва собствената си еволюция извън влиянието на Западния свят, като отхвърли примерите на Запада; Само така Русия ще изпълни мисията си за морално прераждане на света.

Западниците правилно приписват изостаналото състояние на страната на татарското иго, което подлага Русия на азиатско господство в продължение на два века и половина. Те се възхищават на реформите на Петър Велики и на усилията му да доведе Русия в сърцето на Европа. Тяхната цел е да ускорят приемането в Русия на всички аспекти на „западния начин на живот“ без да отричат уникалността на Русия.

Дядо ми е привърженик на западниците. В този смисъл са и неговите писания. Без да е привърженик на радикален подход, той се надява реакционния и авторитарен абсолютизъм на Николай I (1825-1855) да отстъпва място на просветената монархия, която по собствено желание ще осъществи толкова отдавна закъснелите реформи. Затова той става пламенен почитател на усилията, предприети от Александър II (1855-1881).

Възхищението на дядо ми от реформите на Александър II го кара да напусне дипломатическия корпус и да се установи в южната част на Русия, където има поземлен имот, за да се посвети на новите изборни институции. Той внася в семейството ми дълбоко възхищение и благоговение към този велик цар.

Баща ми също говори за Александър II с трогателна обич. Докато е още млад дипломат, той има няколко възможности да придружава началниците си, когато са поканени в Ливадийския дворец в Крим, където императорът прекарва зимата. Баща ми има възможност да оцени чара, който този доброжелателен и общителен монарх упражнява върху всички, приближили се до него. Подобно на дядо ми, баща ми е убеден в необходимостта да се запази монархическия режим в Русия.

Докато масите остават невежи, Русия не може да се справи без здрава ръка. Династичната връзка е също толкова необходима, за да се поддържа единството на империята, толкова огромна и разнородна, че на поколения князе са били необходими хиляда години, за да я изковат.

„Русия не трябва да напредва твърде бързо в развитието си“, казваше баща ми. „Монархията трябва да поеме водеща роля в осъществяването на прогреса и да приспособи методите си към изискванията на момента. Слабото място на нашата страна е дълбоката пропаст, която разделя тънкия слой на богатия, образован и често висококултурен елит от огромната маса от хора, повечето от които са бедни и необразовани. Затова най-спешната задача е да се осигури всеобщо начално образование и професионално обучение.“

Реакционните методи, завърнали се по времето на Александър III (1881-1894), не се харесат на баща ми. Тогава той каза, че при тези условия семейството ни трябва да се въздържа от вътрешна политика и да продължи да служи на държавата в направлението на външните отношения, където няма да бъдем обезпокоявани от конфликти на съвестта.

Баща ми, подобно на дядо ми, е пропит с чувство за дълг към страната: „Ако богатството ни освобождава от материални грижи, то налага задължението да поставим силата и знанията си в служба на страната си.“

Тази нужда да оправдаем социалните предимства чрез отдаденост на обществените дела е широко разпространена в определени дворянски кръгове.

Руската литература, например романите на Тургенев, дават много примери за „разкажли се дворяни“. Това състояние на духа обяснява защо обикновено дворяните са в основата на руските революционни движения.

Роден съм в Париж през 1883 г. Майка ми, Ева Калимаки-Катарджиу, е високообразована и красива жена. Като малко момиче тя е живяла в Лондон, а след това в Париж, където баща ѝ е румънски посланик. Игнас Х. Ж. Т. Фантен-Латур, който я е учил да рисува, е нарисувал два великолепни нейни портрета.³

Тя е автор на красива книга за Жан Батист Изабей, френския миниатюрист. За съжаление, родителите ми не се разбираха добре и се разведоха след няколко години брак.

През цялото ми юношество живее сам с баща си. Той беше мил, справедлив, щедър човек с голяма интелигентност. Любител на изкуството, той ме запозна с основните музеи в Европа и ме научи да ги ценя, докато бях още малко дете. Често ме държеше при себе си, когато приемаше приятелите си, хора с висока култура, и аз научих много от разговорите им.

Когато бях на десет години, баща ми нае учител, добре образован млад мъж, православен християнин, но от еврейски произход, на име Владимир Гесен, който живя с нас почти три години, докато учеше и стана професор. По-късно стана известен в уни-

³ Една от тези картини, „Урокът по рисуване“, сега се намира в Модерния музей в Брюксел; Другата, „Дамата в сиво“, се намира в музея „Кролер-Мюлер“ в Отерло, близо до Амстердам, филиал на Амстердамския държавен музей

верситета в Санкт Петербург⁴ и беше един от основателите на партията на конституционните демократи или „кадетите“ (КД). За съжаление, почина млад.⁵

С големия си интелект, обширната си култура, старателността, почтеността и добротата си, той можеше да бъде много полезен за страната ни. Много го обичах.

По време на дългите ни разходки той ми разказваше за науките, за историята на човечеството, за институциите на различни страни и за великите литературни произведения, по толкова интересен начин, че слушах с очарование. Така нямах затруднения да усвоя всички знания, които съставляваха основното ми обучение.

И баща ми, и Гесен възпитаваха в мен широки либерални и хуманитарни възгледи и двамата ми дадоха вкус към ученето и труда. Когато започнах средното и университетското си образование, не можех да си представя да бъда нещо друго освен да бъда първи.

Дипломатическата кариера на баща ми ни отведе първо в Константинопол, после във Виена и накрая в Будапеща. Когато бях на 14 години, баща ми реши, че е време да науча повече за собствената си страна. Той искаше да завърши образованието си в Русия, и съответно поиска да бъда преместен във външното министерство в Санкт Петербург. Той стана един от главните съветници на граф Михаил Н. Муравъов, а по-късно и на неговия наследник граф Владимир Н. Ламсдорф, външните министри по това време.

Първоначално баща ми беше директор на Първа секция на министерството – секцията за Балкани и Азия, (Азиатския департамент) а след това стана първи съветник, заемайки ранг на заместник-статссекретар. Той получи и титлата камерхер в двора на императора.

Току-що се бяхме установили в Санкт Петербург през 1897 г., когато една вечер баща ми влезе в стаята ми и ми довери, че руският флот ще окупира китайското пристанище Порт Артур. Изрази безпокойството си, че Русия се замесва в толкова далечен регион, и каза, поклащайки глава: „Да се надяваме, че това решение няма да ни вкара в сериозни проблеми.“⁶

Той не доживя Руско-японската война (почина в 1902 г.) и затова не можа да разбере колко точно е било предчувствието му.

Баща ми ме записа в Императорския Александровски Лицей, институция, която предлагаше средно образование и университетско обучение, еквивалентно на юридическия факултет. Там се преподаваха латински, френски, немски и английски език. Владеенето на чужди езици ми позволи да завърша курсовете си по право и политическа икономика с помощта на литература, използвани от студентите в университетите в Париж, Хайделберг и Оксфорд.

Функцията на Лицея беше да подготвя синовете на дворянству за кариера в служба на държавата. Александър I го основава през 1811 г. Великият поет Александър Пушкин, един от първите му ученици, беше неговата сияйна светлина.

Предметите на този гений се съхраняваха в музея на Пушкин, който беше част от Лицея. Обличахме се в същата униформа, носена по негово време: тъмнозелен редингот с ред златни копчета и червена яка със златни гайтани, и черна триъгълна шапка. Погорните ученици носеха шпаги, които се предаваха от един ученик на друг.

⁴ Името на Санкт Петербург, столица на имперска Русия, е променено на Петроград през 1914 г. При съветския режим този град е преименуван на Ленинград, а Москва става столица.

⁵ Владимир Матвеевич Гесен (1868 – 1920) е руски държавник и политик, юрист и либерален публицист. Депутат от Втората Дума.

⁶ Русия следва примера на Германия, която завзема друго китайско пристанище, Киачоу (Циндао). Нуждата на Русия да има целогодишно незамръзнало пристанище на Тихия океан е причината за това действие, защото Владивосток е затворен от лед през зимата.

Аз получих шпагата на Вилхелм К. Кюхелбекер, приятел на Пушкин, който участва в заговора на декабристите срещу Николай I.

Благочестиво запазахме тази реликва въпреки миризмата на революция, която се носеше с нея. Животът ни в Лицея беше пропит със силни традиции. Гордеехме се с нашето мото „За доброто на всички“. Това правило не беше празнословие: редица честни и предани служители на държавата са излезли от Александровския лицей през стогодишното му съществуване. Сред тези от моето поколение бяха мъже с високи етични ценности като Владимир Н. Коковцов, Сергей Д. Сазонов, Анатолий А. Нератов, Пьотър М. Кауфман-Туркестански и др.⁷

В нашия клас имаше около тридесет души. Сред моите приятели имаше много синове на обеднели дворяни. Към края на XIX век значителна част от дворяните се справяха с оскъдни средства, докато индустриалниата и търговската класа, както и другаде, се замогна.

Благородният произход на учениците непременно определяше техните политически симпатии. Всички бяха монархисти и почти всички бяха с консервативни убеждения. Нашите курсове обаче не бяха привърженици на реакцията. Напротив, преобладаваше известен либерален дух, което не беше типично за дворянска институция.

Нашите учители бяха университетски професори. Повечето не криеха личната си привързаност към либералните или дори социалистическите идеи.

Сергей А. Муромцев, нашият професор по гражданско право, стана председател на Първата дума.*

Когато правителството разпусна този орган през 1906 г. заради твърде радикалния му подход, Муромцев подписа силно формулирания протест, който стана известен като Виборгския манифест.

Кареев, член на Кадетската партия, ни преподава за развитието на демокрацията в Западна Европа и САЩ.

Мякотин, който преподаваше забележителни курсове по руска история, беше известен като член на Партията на социалистите-революционери (есерите).

Яроцки беше марксист, и ни преподаваше политическа икономия. Само чрез четене извън неговия курс успях да оценя други икономически доктрини за принадлежната стойност.

Дисертацията, която представих преди да напусна Лицея, илюстрираше царуващия дух на институцията. Избрах за тема реформите на Михаил М. Сперански, министър при Александър I, който искаше да установи конституционен режим в Русия.⁸

Опитах се да докажа, че Сперански е бил повлиян от многобройните френски конституции от революционния период. Не се опитвах да критикувам ограничаването на монархическата власт; просто посочих, че подобна реформа е преждевременна за началото на XIX век, когато в Русия все още съществуваше крепостничество.

Темата и ясно либералният тон на дисертацията, не попречиха на съвета да ми присъди най-високото си отличие – медал „Пушкин“, въпреки факта, че все още живеехме под авторитарен режим.

Нищо не можеше да разклати лоялността на студентите към техния император. Николай II посещаваше Лицея почти всяка зима. Той идваше без предупреждение и без надзор, дори не водеше адютант, облечен в обикновена полковническа униформа. Чес-

⁷ По-късно Коковцов става министър на финансите и министър-председател, Сазонов – министър на външните работи, Нератов – заместник-министър на външните работи, Кауфман-Туркестански – министър на народното образование.

⁸ Копие от написаната на машина дисертация „Планы государственных преобразований Сперанског“ („Планове за реорганизация на държавата на Сперански“) се намира в архива „Базили“ в института „Хувър“. (Бележка на редактора.)

то императрицата беше с него. Той ходеше от стая на стая, спирайки за да размени няколко приятни думи. Всички го следвахме до вратата с овации и добри пожелания. В ентузиазма си някои студенти тичаха след каретата му и се хващаха за нея, докато царят забавяше впряга си.

Студентите бяха обединени от солиден колективен дух. Другарството се простираше отвъд отделните класове и обхващаше всички, които някога са учили в лицей. Те се подкрепяха толкова много, че понякога бяха обвинявани в своеобразна клика. Според един обичай, който Пушкин увековечи в няколко отлични стихотворения, студентите и завършилите Лицея се събираха в своята алма матер всяка година на 1 ноември, годишнината от основаването му.⁹

Имам най-хубави спомени от това отлично училище, както и моите съученици. Ако бях отишъл в университета, вместо в Александровския лицей, щях да се озова в съвсем различна атмосфера.

Университетите, както и висшите технически училища в Русия, имаха големи студентски конгрегации от всички слоеве на обществото, със значително представителство на млади хора от скромен произход, които трябваше да работят на непълнен работен ден, за да плащат за обучението си. В други страни и в по-ново време тези младежи щяха да изразходват излишната си енергия в спортни дейности.

Но руските интелектуалци по това време презираха физическите упражнения, смятайки ги за загуба на време и под достойнството на образования човек. Освен това студентите нямаха възможност да формират клубове или сдружения, което не беше разрешено. Нуждаейки се от някакъв отдушник за своите общителни инстинкти и не намирайки друг наличен, студентите се обърнаха към политическа агитация. Тяхната младежка неопитност естествено ги доведе до радикални идеи.

Редица студенти, особено тези от най-нисшите съсловия, възприеха социалистическите доктрини. Сред професорите бяха представени всички политически идеи, но повечето професори бяха либерали или понякога малко по-ляво настроени.

През двете десетилетия, предшествали революцията, университетите се превърнаха в редовни развъдници на политическа дейност, а студентските стачки придобиха ендемичен характер.

Все още бях студент в Императорския Александровски лицей, когато баща ми ме взе със себе си през 1899 г. на първата мирна конференция в Хага, където участва като един от тримата руски пълномощници. Тази дипломатическа асамблея, свикана по инициатива на Николай II, беше резултат от предложението, направено от баща ми до царя. Баща ми беше участвал в Руско-турската война през 1877-78 г. Той се върна от войната с ужасни спомени и никога не преставаше да мисли, как изобщо да се избегнат войните. Когато присъства на международна парламентарна среща през последното десетилетие на XIX век в Будапеща, където беше генерален консул, той разговаря по тази тема с няколко души и по-специално с унгарския си приятел, граф Алберт Апени, който проявява дълбок интерес към идеите му и предлага подкрепата си.

Първата Хагска конференция се проведе във великолепната зала „Хюстен-Бош“, заобиколена от разкошните платна на Якоб Йорданс. Все още много млад, аз бях дискретно отведен в ъгъла на залата, откъдето наблюдавах редица от тези срещи. Барон Александър А. дьо Стал, руският посланик в Лондон, председателстваше конференцията. В младостта си той беше приятел на дядо ми. Носеше дълги сиви бакенбарди и беше перфектният модел на дипломат от старата школа. Острият му ум се съчетаваше добре с изисканата му учтивост и постоянно доброта настроение. Владеейки свободно френски, той рядко използваше руски.

⁹ Или, според стария руски стил, 19 октомври, дата, често отбелязвана в произведенията на Пушкин.

Руското циркулярно послание, с което беше свикана конференцията, посочваше две цели: ограничаване на въоръженията и мирно уреждане на международните конфликти. Относно ограничаването на въоръженията, Русия предложи всички правителства да се ангажират да не увеличават въоръжените си сили или военните си кредити за определен период от време и поиска да се разгледат средства за намаляване на числеността на войските и бюджетите за отбрана в бъдеще.

Тези идеи намериха гореща подкрепа от Франция, представлявана от Емил Буржоа, но бяха твърдо отхвърлени от германската делегация и за съжаление не бяха предприети никакви действия. Руската делегация, чувствайки, че най-добрият начин за решаване на международни конфликти е чрез арбитраж, предложи да се създаде система за тази цел и се стреми да направи арбитража задължителен за определени видове конфликти. Франция и САЩ подкрепиха този проект, но Германия отхвърли задължителния арбитраж. Вследствие на това, конференцията прие правила само за доброволен арбитраж. За да се улесни прибягването до тази процедура, конференцията създаде Постоянен арбитражен съд със седалище в Хага.

В допълнение към Конвенцията относно разрешаването на международни конфликти, Конференцията прие на две други конвенции за воденето на война по суша и море. Ако постижението на Конференцията беше по-скромно, отколкото можеше да очакваме, то се дължи на възраженията на правителството на кайзера. От тази дата той ясно показва, че не иска нито да ограничи военната си мощ, нито да се откаже по какъвто и да е начин от свободата си да използва сила.

Баща ми беше дълбоко разочарован. Бях свидетел на провала на една хубава инициатива, която можеше да ни позволи да избегнем ужасните драми, които щяха да се разгърнат пред очите ми в следващите години.

През 1902 г., когато бях на 19 години и все още учех в Александър Лицей, съдбата нанесе първия си удар върху мен. Почти всяка година с баща ми ходехме да прекараме част от ваканцията си в Париж. Това беше годината на първата сериозна епидемия от испански грип. Баща ми заболя тежко. Уплашен, потърсих помощта на руския посланик, княз Сергей Л. Урусов. Той ме свърза с професор Жорж Дюлафой, една от големите фигури във френската медицина, известен по целия свят със своите курсове. Сред огромната му клиентела бяха най-прочутите мъже на епохата. Втурнах се към резиденцията му, великолепно имение на един от широките булеварди, водещи към Триумфалната арена. Камериери в ливреи и копринени чорапи бяха разположени на всеки завой на огромно стълбище. След като последвах моя водач през луксозни салони, пълни с предмети на изкуството, чаках дълго в красива стая, претъпкана с други хора. Когато най-накрая бях въведен в голям кабинет, секретарката на професора ме посрещна и определи деня и часа на посещението на лекаря. В уговорения ден той влезе в апартамента ни, едър, красив мъж в ретро палто и висока шапка. Когато го помолих да се консултира с лекуващия лекар, д-р Дюлафой отказа, добавяйки: „Ще видя сам.“ Той започна да се изкачва по стълбите, които водеха към стаята на баща ми. С шапката си все още на главата, той спря внезапно и ми каза: „Ще струва 500 франка“ (което по това време се равняваше на 100 златни долара). Тъй като няхах тази сума със себе си, се затичах да я взема. Когато се върнах, заварих известния професор все още да стои на стълбите. След като взе парите ми, той прегледа баща ми за няколко минути и след това излезе от болничната стая. Консултиращият лекар и аз започнахме да му задаваме някои уместни въпроси, когато той прекъсна посещението си с думите „Нямам какво да кажа“ и се качи в каретата си.¹⁰

¹⁰ Типичен лекар-изнудвач, печалбар. (б. пр.)

Бях бесен. По-късно научих, че Дюлафой е смятал случая за безнадежен и просто не е искал името му да се свързва с него. Отново отидох при посланика и той ми даде адреса на професор Луи Ландузи, другото светило на френската медицина. Веднага отидох там. Качих се горе в стара сграда на улица „Университет“ и позвъних на вратата на скромен апартамент. Нисък мъж със сива козя брадичка отвори вратата. Той хвърли един поглед на измъчения ми вид и каза: „Ще отида веднага в квартирата ви.“ Едва се бях върнал при баща си, когато се появи професор Ландузи. Той внимателно прегледа пациента и след това разговаря дълго с лекуващия лекар, давайки му съвети. Професорът не се опита да скрие изключителната сериозност на случая и предложи да се върне, ако е необходимо. Баща ми почина скоро след това. Когато се върнах в кабинета на професора, за да разбера колко му дължа, той ми поиска скромна сума и, осъзнавайки мъката ми, се опита да ме утеши. Колко прав беше баща ми, когато ме научи да ценя душевните качества у човек много повече от тези на ума!

Беше голямо нещастие за мен да загубя баща си, който винаги беше толкова изпълнен с обич и грижа. Той беше всичко за мен, а сега се озовах съвсем сам в Санкт Петербург. Изправен пред отговорността за наследството си, опознах какъв е животът на село. Имотите на семейството ми бяха в Херсонска област, в южната част на Русия. Откакто служехме на държавата, не можехме да се грижим пряко за тези владения, типично за много дворяни. Подобно отсъствие очевидно не успя да убеди селяните в правата на дворяните върху своите владения.

В продължение на три поколения нашите владения бяха обработвани от немски заселници от менонитската вяра, чиито предци бяха дошли в Русия в края на XVIII век. Те все още говореха стария немски диалект, Plattdeutsch. Отглеждаха предимно пшеница на нашата земя, която им отдавахме под наем срещу скромна такса при условие, че не изтощават почвата и че засаждат дървета около селата, които основавахме на нашата земя. Никога не сме имали проблеми с тези достойни хора. Тъй като стойността на земята и реколтата се увеличаваше с времето, ние се срещаме на всеки няколко години с делегатите на змеделците и в приятелски дух заедно определяхме нови условия за наем.

Процедурите се провеждаха в присъствието на техния духовен водач, което в очите на менонитите изключваше всякаква възможност за спор от която и да е от страните в дискусията. Следвахме същата практика в случай на лоша година и по общо съгласие плащанията бяха отложени до по-благоприятно време.

Тези заселници бяха отлични работници. Те използваха спестяванията и банковите си заеми, за да купуват земя, така че до 1914 г. бяха собственици на голяма част от земята около моето имение. През първите години на болшевизма, когато бях в чужбина, те ми изпратиха няколко писма, в които казваха колко много съжаляват, че добрите ни отношения са прекъснати и колко щастливи са били преди. След това писмата им спряха и по-късно научих, че всички тези добри хора са били убити от Съветите под претекст, че са експлоататори на селяните – кулаци!

Отношенията ни с нашите арендатори очевидно бяха донякъде изключителни. Когато посетих земите на моите приятели и тези на сестрата на баща ми, княгиня Евфросина Урусова, видях какви условия преобладават в по-типичните селски условия от началото на XX век. Великите руски писатели са изобразили патерналистичните отношения, които някога са съществували между дворяни и селяни, но този тип отношения очевидно не отговарят на нашето време и по-младите поколения вече не ги следваха. Въпреки това познавах някои слуги с изключителна преданост и някои господари, които се отнасяха към слугите си, към членове на семейството им.

Видях със собствените си очи един пример за такава патерналистична връзка. Един стар слуга на име Кирил, който беше работил за баща ми и дядо ми, влезе в свитата ми. Беше над осемдесет. Дребен и набит, все още беше забележително силен и се

гордееше с гъстата си черна коса. Естествено, не му дадохме много работа, но той имаше око на всичко и наистина беше господарят на къщата. Когато му предложих постоянна заплата, той се възмути и протестира: „Защо искате да въведете такова ново нещо? Нали винаги ли ми давате пари и дрехи, когато имам нужда?“ Един мразовит зимен ден той дойде при мен и каза: „Наистина не бива да излизам в такова време. Би било удобно също така да наемете млада жена, която мога да гарантирам за вас като кухненска помощница.“ Престорих се, че не разбирам намеренията му и уредих да наема младата жена. Когато през 1903 г. купих Oldsmobile – един от първите автомобили, внесени в Русия, верният Кирил беше много критичен. „Баща ви или дядо ви биха ли приели идеята да използвате карета без коне?“, попита той.

Този път трябваше да го игнорирам, но не мина без трудности. Добрата стара душа никога не можеше да свикне със съвременния живот. Един ден го прегазих електрически трамвай; кухненската прислужница плачеше много. Няколко месеца след смъртта на баща ми се оказах ответник в съдебен процес.

Дядо ми Константин имаше земя в Подолска губерния, недалеч от румънската граница, която частично се обработваше за него от дребен еврейски фермер на име Клигман. Беше минало много време, откакто тази земя беше продадена от дядо ми. Синовете на Клигман сега твърдяха, че дядо ми имал дълг на Клигман. В подкрепа на твърдението си те представиха документ отпреди близо тридесет години, уж написан и подписан от дядо ми. Този документ беше съставен по такъв начин, че високият лихвен процент за дълъг период от време, в допълнение към предвидените неустойки за просрочие на плащането, възлизаше на сума от такъв мащаб, че надхвърляше общото ми богатство, колкото и голямо да беше то. За мой късмет, притежавах голямо количество документи, написани с ръката на дядо ми.

Когато ги проучих разбрах, че този документ, появил се от нищото, е дело на фалшификатори. Тогава реших, че си струва да разбера за криминалните елементи в региона, които може да са били замесени в тази афера. След като получих препоръчителни писма от властите в Санкт Петербург, отидох в Подолия и помолих местната полиция да ми помогне в разследването. Но веднага щом началникът на полицията откри, че случаят все още е в съда, и категорично отказа да ми помогне. Полицията не може да фаворизира нито една от страните в спор за сметка на другата. Можех само да се примира с подобни скрупули и реших, в наивността на младостта си, сам да играя ролята на детектив.

Това приключение едва не ми струваше скъпо. По време на една нощ, прекарана сам в скромна хан, в затътената провинция, едва избегнах опит за убийство, употребявайки револвера си.

Моите противници спечелиха първия процес и първото обжалване. Едва след шест години разследване и допълнителни обжалвания успях да събера неопровержими доказателства за фалшификацията, което ми донесе победа пред Върховния съд.

Василий А. Маклаков, който по-късно стана най-великият оратор в Думата, беше мой адвокат. Това бележи началото на приятелството ми с този съвършен човек и велик патриот. Този инцидент не би издържал преразказване, освен заради прекалено суровите мнения, които преобладават относно правораздаването в Русия по време на стария режим. В този случай положението на страните беше доста неравностойно: двама неизвестни еврейски селяни от едната страна, от другата – семейство, добре познато в столицата на империята и в съдебните среди. Въпреки това полицията, винаги подложена на атаки, никога не се отклоняваше от най-строгата безпристрастност. Царска Русия беше извървяла дълъг път от времето, когато произволът доминираше над правосъдието.

ГЛАВА II. ИЗГРАЖДАНЕТО МИ КАТО ДИПЛОМАТ

През май 1903 г. завърших университетските си курсове в Александровския лицей и постъпих в Министерството на външните работи. Веднага издържах дипломатическия изпит и бях назначен в Канцеларията на министерството. Този отдел на министерството се занимаваше с политически въпроси, свързани с Европа (с изключение на Балканските държави) и Америка, докато Балканите и Азия попадаха под юрисдикцията на Първа секция на министерството (Азиатския департамент).

Канцеларията функционираше като кабинет на министъра и обработваше неговата поверителна кореспонденция и кодирането ѝ.

Младите аташета започнаха своето чиракуване, кодирайки и декодирайки тайните телеграми, задача, която продължаваше денем и нощем на редуващи се смени. Тази работа се извършваше от малка и внимателно подбрана група, за да се осигури необходимата секретност.

Току-що бях постъпил на служба, когато през юни 1903 г. бях изпратен във Виена и Рим като куриер, отговарящ за дипломатическата поща до нашите посланици в тези столици. В Рим посетих Губастов, нашия посланик във Ватикана, който беше приятел и колега на баща ми. Случи се така, че един от документите, които му донесох, разглеждаше тема от особен интерес за папа Лъв XIII: условията на католическото богослужение в Руската империя.

Губастов беше поискал аудиенция, за да разговаря със Светия отец, и предложи да го придружа, казвайки: „Ще се радвам да ви дам възможност да се срещнете с една от най-великите личности на нашето време. Вие, които сте все още толкова млад, един ден ще си спомняте за тази среща, като един от най-интересните спомени в живота ви. Ще видите човека, дал на папството престиж, непознат от средновековието.“

Оттогава мина повече от половин век и аз високо ценя, че имах честта да познавам този велик хуманист. Лъв XIII ни прие в малка стая. Старец на 83 години, облечен в бяло, седеше в голям фотьойл. Изглеждаше много крехък, със старчески слабо лице, но очите му горяха от енергия. Той толкова приличаше на Удон, от известната постановка на Волтер, играна в „Комеди Франсез“, че имах впечатлението, че съм го виждал преди. Сходството в чертите обаче не скри разликата в изражението: тук, вместо злобата на френския герой, имаше голямо смирение и доброжелателно оживление.

Папата разговаря първо с Губастов, а след като му беше обяснено моето присъствие, ме накара да седна до него на малко столче и ми обясни възгледите си за дипломатията. Добрият дипломат, разбира се, трябва да служи лоялно на страната си, започна той, но верността към този дълг никога не бива да му позволява да забрави висшите интереси на човечеството. Най-добрият начин да им служиш е да работиш безкрайно за разбирателство между народите и за поддържането на мира. Докато слушах думите на този свят човек, си мислех за баща ми, който беше вдъхновен от същите принципи, когато предложи идеята за международно споразумение за премахването или ограничаването на войната, когато подготвяше мирната конференция през 1899 г.

Току-що се бях върнал в Русия, когато телеграфът съобщи новината за смъртта на Лъв XIII след 25 години папство.

По това време граф Владимир Ламсдорф е начело на Министерството на външните работи. (1900 – 1906 г.) Той беше честен, съвестен и компетентен държавен служител, прекарал цялата си кариера в централните канцеларии на министерството, но му липсваше широтата на познанията.

Според традициите на руската автократия, външните работи и военната администрация, са личен ресор на монарха. Така че граф Ламсдорф беше по-скоро човек, който

изпълнява желанията на своя господар, отколкото за съветник, отговорен за собствените си решения.

По време на мандата на Ламсдорф, А. М. Безобразов, офицер от гвардията, злоупотребява с доверието на император Николай, като осигурява държавна подкрепа в Далечния изток за група руски спекуланти, които искат концесии за експлоатация на гори в Северна Корея. Японците, които вече са разстроени от нарастващата активност на Русия в Манджурия, искат да сложат край на това нашествие. Нито лидерите, нито обществеността правилно оцениха истинската мощ на японските сили, и повечето от тях надцениха възможностите на Русия в район, толкова отдалечен от центъра ѝ.

Сергей Вите, великият министър на финансите, не споделяше тези опасни илюзии и използва цялата си власт, за да предотврати конфликта; но безразсъдната клика, водена от Безобразов, адмирал Евгений Алексеев, генерал-губернатора на руските губернии в Далечния изток, и Вячеслав К. фон Плеве, министър на вътрешните работи, взе превес. На 4 февруари 1904 г. японският флот атакува руския бастион Порт Артур¹¹ без предупреждение, сякаш предвеща японските действия 37 години по-късно при Пърл Харбър.

Граф Ламсдорф беше против корейската авантюра, която предизвика конфликта, но нямаше достатъчно силен характер, за да окаже на Вите решителната подкрепа, от която се нуждаеше, за да откаже царя от войната, която щеше да бъде толкова катастрофална за престижа на Русия и имперския режим.

Вите от години поддържаше близки отношения с баща ми и след смъртта му, той и съпругата му много любезно и просто ме приеха в близкия си кръг. Бях особено приятелски настроен към очарователната им дъщеря Вера, която по-късно се омъжи за Кирил Наришкин. Така имах много възможности да чуя Вите да се изразява открито. Той беше висок, добре сложен мъж, склонен към тежки жестове. Имаше високо чело и чипнос, носеше малка кестенява брада, прошарена със сиви нишки.

От 1893 до 1903 г. той беше ръководител на Министерството на финансите на империята и беше постигнал много по време на мандата си. За да балансира бюджета и същевременно да намали броя на алкохолизма¹² в страната, Вите беше установил държавен монопол върху продажбата на алкохолните напитки. Той успя да спре обезценяването на руската парична единица, рублата, като предприе умели финансови стъпки и я стабилизира, като въведе в Русия златния стандарт. След като възстанови доверието в рублата, той се зае с привличането на така необходимия чуждестранен капитал, за да ускори икономическия растеж на Русия.

Правителството уреди значителен заем във Франция, а след това и други страни последваха примера му. Вите значително разшири железопътната система и даде силен тласък на развитието на промишлеността, като установи сравнително умерени митни-

¹¹ Порт Артур или Люйшун е пристанище на Ляодунския п-в. Днес на мястото на бившия град е разположен район Люйшун на град Далянь в Китай. Китайското селище Люйшун е преименувано от англичаните в чест на члена на британското кралско семейство херцог Артур Конаутски по време на Втората опиумна война. Това английско название по-късно е възприето в Русия и в другите европейски страни. През 1897 г. Русия решава да ползва тази стратегическа база. През декември 1897 г. руска ескадра влиза в Порт Артур, същевременно се водят преговори в Пекин и в самия Порт Артур. С цената на големи подкупи, пристанището заедно с по-малкия Квантунски (Гуандунски) полуостров са предадени на Русия под наем за 25 години. (б. пр.)

¹² Монополът върху алкохола предизвика много критики към Вите. Той беше упрекван, че основава държавните доходи на склонността на хората към пиене. Вярно е, че този монопол генерира повече от ¼ от държавните приходи. Защитниците на монопола твърдяха, че така се намалят вредите от алкохолизма, като се ограничава некачествения алкохол (самогона). Освен това годишната консумация на алкохол на глава от населението в Русия е по-ниска, отколкото във Франция, Англия, Германия и някои други европейски страни. Мужикът [русият селянин] не си вреди толкова много, защото пие много, а защото пие нередовно и силно прекалява с изпитото количество.

чески ставки. През десетте години на мъдрото му финансово управление приходите на хазната се удвоиха. Въпреки че искаше да види инвестиран чуждестранен капитал в Русия, той беше фундаментално против чуждестранния контрол върху който и да е сектор на икономиката.

Той обаче не беше прекалено загрижен за подобна възможност: беше убеден, че чрез разумна политика Русия може да напредне достатъчно бързо, така че вътрешният капитал скоро да замени чуждия. Прогнозите му до голяма степен се оправдаха през периода от 1905 до 1914 г., който беше белязан от огромен икономически растеж благодарение на неговите инициативи.

Но амбициозната и властна личност и грубите му обноски в крайна сметка отчуждиха императора и създадоха много враждебност в правителствените кръгове. През 1903 г. той е отстранен от поста си министър на финансите.

Вите дължеше кариерата си на Александър III. Той беше привързан към паметта на този цар и често хвалеше твърдия му характер, последователността му и ясното и просто поведение. Въпреки че не критикуваше наследника на Александър, той сякаш беше изтощен от слабостта и нестабилността на Николай II.

Работата ми във външното министерство, ми позволяваше достатъчно свободно време да завърша юридическото си образование и да имам известен социален живот, което ми даваше възможност да облекча самотата, която ми тежеше след смъртта на баща ми.

Имах няколко приятели, с които често излизахме навън. Все още бях плах и небрежен обаче и по време на първите си социални начинания допуснах много плачевни грешки. Веднъж получих покана от княз Абамелик Лазарев и съпругата му Мария, по рождение Демидова. Знаех, че са били приятели с баща ми, но още не ги бях срещал. По време на обяд се явих в прекрасния им дом на Невски проспект, главната улица на столицата, и бях въведен в малка всекидневна.

След кратко чакане, стопанинът на къщата дойде, намери ме и ме разпита приятелски за заниманията ми. Времето минаваше и аз започвах да се чувствам неловко, когато домакинът ми попита дали искам нещо за освежаване. Измънках няколко думи. Той изчезна, след което се върна, за да ме отведе до обширна трапезария в стил ампир. На голямата маса имаше само едно място за хранене.

Принц Абамелик ми предложи да седна, седна на стол до моя и ми предложи отличен обяд. След това ми каза: „Не забравяйте, че разчитаме на вас за вечеря.“ Бях дошъл за обяд, въпреки че бях поканен на вечеря!

Когато се върнах, облечен във вечерно облекло, няколко часа по-късно, заварих около 20 души в салоните. Красивата млада стопанка на къщата, стройна брюнетка с великолепни очи, успя да разсее силното ми смущение с добротата и спонтанния си смях.

Не след дълго бях поканен на голям прием, даден от посланика на Италия. Смутен от високопоставените гости, се свих близо до една колона, когато вниманието ми беше привлечено от звука на разкъсван плат. Погледнах под краката си, и видях парче червено кадифе, което можеше да бъде само шлейф на разкошна рокля. Смаяна, вдигнах очи. Пред мен стоеше непозната и напълно разгневена дама. Тя беше много красива брюнетка с великолепни рамене и леко маслинен оттенък на тена. Изведнъж изражението ѝ се смекчи. Тя хвана ръката ми и с очарователна усмивка каза: „Не се разстройвай толкова. няма нищо.“ Тази състрадателна дама беше една от най-привлекателните дами в Санкт Петербург. Няколко години по-късно тя се омъжи с морганатичен брак за великия княз Павел, чичото на императора, и получи титлата княгиня Палей.¹³

¹³ Олга Валериановна Палей.

Тя никога не ме упрекна за моята непростима непохватност и винаги съм ѝ била благодарен за добротата, която прояви към един объркан младеж.

Социалният живот, какъвто съществуваше в Русия преди падането на монархията, предлагаше особена привлекателност. Много чужденци, които живееха тогава в Санкт Петербург или Москва, са говорили за неговия чар. Приятността на живота се е дължала на простотата на човешките взаимоотношения, на естествената щедрост на хората и на тяхното голямо гостоприемство. Тези черти характеризирали всяко съсловие на обществото. Всеки се радваше да приема гости и всеки го правеше според възможностите си.

Ако приемите в домовете на богатите често бяха пищни и бляскави, тези с по-скромни средства не са се смущаваха да споделят с по-заможните си гости малкото, което могат да предложат. Никой не отдаваше голямо значение на лукса или скромността на обстановката, на изискаността или простотата на храната.

Често приятели се отбиваха без покана и са посрещани гостоприемно. Домакините просто добавяха комплект прибори на масата и предлагаха каквото имат, като намаляват предвидените порции, за да стигнат за всички.

Около 20 ч. вечерта домакинята слагала самовар в трапезарията и приятелите идват на чаша чай след театъра, без да се налага да се обаждат първо.

Това беше известно като поканата на „малката светлинка“ (на огонък), с други думи, човек влизаше, щом види светлина на прозореца.

Руснаците са известни че обичат разговорите. Те разсъждават по всякакви теми, някои от които напълно абстрактни. Както се казва в един популярен израз: „Съществува ли Бог или не?“ Тези събирания често продължавали до късно през нощта. Хората с готовност посрещали приятелите на своите приятели.

Чужденците също бяха лесно приемани в местните семейства. В провинцията гостоприемството беше още по-голямо. Княгиня Евфросина Урусова, моята леля, често слагаше масата за 30 или 40 души и дори ако трябваше осигуряваща допълнителна стая, за да настани гостите си. Хора в затруднено положение, понякога дори хора, които тя едва познаваше, се появяваха в дома ѝ през лятото и оставаха месец или повече.

Такова гостоприемство беше един от приетите начини на благотворителност, а руските романи дават ярки примери за мъже или жени, които се радвали на гостоприемството на другите.

Музиката също играеше важна роля в живота. Винаги, когато няколко млади мъже или жени се събираха, те свиреха на пиано и пееха. Но приятелското отношение на хората не изключваше прояви на съвсем различни чувства.

Много от тези гостоприемни хора бяха склонни да критикуват. Интригите и клеветническите кампании изобилстваха. Всички човешки общества страдат от тази болест, особено в елитните кръгове, но тя беше по-силно изразена в Санкт Петербург, където почти всяко твърде бързо повишение, в държавна служба, се възприемаше като повод за завист и клевета.

От друга страна, близките приятелства, образувани в училищата, полковете и дори в администрацията, често бяха толкова силни, че създаваха мощна защита срещу подобни прояви. Руското общество все още беше разделено на класи.

Както във всички общества, където или предците, или рангът в държавната йерархия са имали по-голямо значение от богатството, разликите в материалните условия не бяха от голямо влияние върху социалните отношения.

Богатите хора и тези с по-малко средства се смесваха свободно, ако произхождаха от една и съща социална категория или ако бяха постъпили в нея по основателна причина.

Малкият кръг от висшето дворянство правеше изключение, и приемаше лица от по-нисш произход само когато бяха достигнали най-високите рангове в държавната бюрокрация.

Сановниците в императорския двор бяха избирани от този кръг или ставаха част от него. В предишните монарси поддържаха отношенията си със столичното общество, но тези контакти намаляха значително при последните двама царе.

Докато император Александър II се радваше на широки социални контакти, неговите наследници, Александър III и Николай II, бяха твърде погълнати от семейния си живот, за да търсят развлечение другаде. Затвореността на императрица Александра, а след това и лошото ѝ здраве, още повече отдалечиха Николай II и съпругата му от живота на столицата.

По мое време имаше много малко големи приеми в двора, само в случаите, когато бяха неизбежни. Красивите зали на Зимния дворец в Санкт Петербург и тези на Царское село и Петерхоф в предградията на столицата вече не познаваха празненствата от миналото.

Спомням си само едно важно събитие, което не беше с церемониален характер в двореца в Санкт Петербург. Великият княз Константин, братовчед на императора и прекрасен човек, беше надарен поет и направи прекрасен превод на руски на „Хамлет“ от Шекспир. Той искаше сам да изиграе ролята на нещастния принц. Пиесата беше представена пред императора и двора, както и пред литературните приятели на великия княз, в прекрасния дворцов театър, известен като „Ермитаж“. Представлението имаше голям артистичен успех.

От императорското семейство само великият княз Владимир, чичото на императора, и съпругата му великата княгиня Мария Павловна, поддържаха стабилни отношения с петербургското общество.

Великият княз Владимир имаше отлично държание. Той знаеше как да отстоява ранга си, без да губи приятните си маниери. След смъртта му, съпругата му продължи да приема кръга от приятели и най-забележителните дипломати в красивия си дворец на Невския кей. Тя беше остроумна и изтънчена. Императрица Александра не я харесвала и нейната свита я упрекуваше, че е интригантка.

Най-големият ѝ син, Кирил (на когото приличах според баща му), се влюби в английската принцеса Виктория, дъщеря на херцога на Единбург и братовчедка на императрица Александра¹⁴, и искаше да се ожени за нея. Но това изискваше развода на принцеса Виктория, която от няколко години беше съпруга на великия херцог на Хесен, брат на императрица Александра. Поради тази причина императрицата яростно се противопостави на плана за този брак.

Разочарованият Кирил отиде в Сицилия. Случайно бях там по същото време и го видях в това състояние. Влюбените в крайна сметка преодоляха тези препятствия и се ожениха. Синът им Владимир в момента е законният претендент за короната на Романови.

Великият княз Павел и неговата морганатична съпруга, княгиня Палей, често бяха домакини на обяд или вечеря в красивата си резиденция в Царское село, когато не бяха в дома си в Булонския лес в покрайнините на Париж.

Другите по-възрастни членове на императорското семейство водеха уединен живот и се виждаха рядко от петербургското общество. Повечето от по-младото поколение велики князе бяха безинтересни и не добре образовани. Няколко от тях се дискредитираха с невъздържаните си навици.

¹⁴ И двете бяха внуци на английската кралица Виктория.

Най-общо казано, князете от царувания дом не знаеха как да си избират приятели и бяха податливи на ласкателства. Това имаше предвид баща ми, когато ме посъветвал да избягвам твърде близък контакт с великите князе.

Имаше една група в аристокрацията, която се държеше далеч от двора. Това бяха предимно членовете на най-старите благороднически семейства, които поддържаха либерални идеи и не одобряваха политическите тенденции, проповядвани от последните двама царе. Те принадлежаха към такива именити висши дворянски семейства като Долгоруки, Трубецкой, Лвов, Вяземски, Панини и др.

Ще спомена само няколко от най-важните или най-приятните салони на Санкт Петербург. Чуждестранните дипломати често посещаваха салона на графиня Клайнмихел, интелигентна жена, добре осведомена за политическите дела. Тя имаше две очарователни дъщери, едната от които, мадам Лопухина, почина много млада. Последното голямо светско събитие преди войната от 1914 г. беше костюмиран бал, даден от графиня Клайнмихел в красивата ѝ къща на улица „Сергеевска“. Гостите ѝ дойдоха облечени в разкошни костюми от всяка епоха. Сред моите картини имах портретът на венециански сановник от епохата на Ренесанса, облечен в роба от пурпурна коприна, и това послужи като модел за моя костюм.

Запазил съм спомена и за друг по-ранен красив бал, даден от графиня Елизавета Шувалова, по рождение княгиня Барятинская¹⁵, в нейния дворец Фонтанка.

Тази очарователна гранд дама беше отдадена на добри дела и оказва големи услуги по време на войната от 1914 г. (предоставя двореца си за военна болница).

Най-привлекателната частна резиденция в Санкт Петербург беше на княз Феликс и княгиня Зинаида Юсупова.¹⁶ В нея се помещавала великолепна колекция от картини. Княгиня Юсупова била много красива жена, въпреки че косата ѝ побеляла напълно, докато била съвсем млада, това само подчертаваше красотата ѝ.

Серов, най-добрият от съвременните руски художници, нарисувал великолепен неин портрет. Николай, най-големият ѝ син, беше очарователно момче, когото срещнах в дома на моя приятел Муханов. Веднага щом Николай завърши университетското си образование, се влюбил в съпругата на един гвардейски офицер, който го предизвика на дуел, и Николай беше убит. Дуелът все още беше признат като средство за уреждане на въпроса на честта, въпреки че всъщност, повечето дуели не се провеждаха.

Най-елегантната жена в Санкт Петербург беше княгиня Олга Орлова, по рождение княгиня Белоселска. Макар и да не беше много красива, тя имаше прекрасна фигура и изискани обноски. Нейният съпруг, княз Владимир Орлов имаше пълна фигура, и беше един от малкото лични приятели на императора.

Две американски дами бяха превзели Санкт Петербург. И двете се бяха омъжили за офицери от гвардията. Едната, родена Уитиър, беше съпруга на княз Сергей Белоселски, който наследи княз Виктор Наполеон Бонапарт¹⁷ като командир на Уланската гвардия.

¹⁵ Елисавета Владимировна Шувалова, съпруга на граф Павел Петрович Шувалов (да не се бърка с подланика Павел Андреевич Шувалов с когото са делечни братовчеди, имат общ прадедо). Граф Шувалов е офицер от лейбгвардията, генерал майор, приближен до Александър III. Бракът им е нещастен и бездетен. Шувалов е дълбоко разочарован от любовната афера на съпругата му с барон Густав Манерхайм (първият президент на Финландия). Графиня Бетси (както я наричат) Шувалова, организира светски събития, представление в староруски стил и приеми в двореца им на река Фонтанка, а по време на Първата световна война организира военна болница. (б. пр.)

¹⁶ По-малкият ѝ син, също се казва Феликс, и стана известен с участието си в убийството на Распутин през 1916 г.

¹⁷ Всъщност става дума за Луи Наполеон Бонапарт, внук е на Жером Бонапарт, по-малък брат на Наполеон Бонапарт. През 1890 г., на 26-годишна възраст, Луи Наполеон Бонапарт се заселва в Русия. Постъпва на руска служба като подполковник на 25 ноември 1889 г. в 44-ти Нижегородски драгунски

Другата, очарователната внучка на президента Юлисис С. Грант, стана съпруга на княз Михаил Кантакузин, адютант на великия княз Николай Николаевич (младши) по време на войната от 1914 г.

Графиня София Панина се интересуваеше особено от обществените въпроси и имаше подчертана склонност към либералните среди.

Принцеса Вяземская, родена графиня Левашова, беше високообразована и изтъкната жена, която имаше същите политически убеждения. Синът ѝ, един от моите добри приятели от детството, стана адютант на Александър Гучков, военен министър във Временното правителство, и беше убит редом с Гучков от бунтовническите войници в началото на революцията през 1917 г.

Александър Половцов и неговата очарователна съпруга притежаваха един от най-приятните салони в Санкт Петербург. Те живееха в прекрасна резиденция в стил ампири на островите. През лятото ги посещавах в имението им близо до Луга, недалеч от Санкт Петербург. Там имаха къща в бароков стил, построена около голям и удобен кръгъл салон. Къщата гледаше към красиво езеро, заобиколено от гори.

Половцов беше високо културен и притежаваше изтънчен артистичен усет. Беше отгледан сред предмети на изкуството. Дядо му събрал красива колекция, беше дал на град Санкт Петербург прекрасен музей на декоративните изкуства – музея „Щиглиц“. Именно моят приятел Половцов и талантливия художник Александър Беное ми даваха съвети, когато започнах да колекционирам произведения на руските художници от XVIII век, които са толкова малко известни извън Русия.¹⁸

Офицерите от Императорската гвардия, произхождащи от най-добрите семейства, вземаха активно участие в социалния живот на столицата. Тези елитни войски бяха разположени в Санкт Петербург и околностите му. Най-бляскавите полкове бяха на Кавалерската гвардия и Конната гвардия, в своите великолепни бели униформи, брони и шлемове, увенчани с двуглави орли. Тъй като няколко от моите съученици служеха в Конната гвардия, от време на време бях канен да бъда гост на полковата трапезария.

Макар и не без определен протокол, тези вечери бяха белязани от дух на истинска сърдечност. Всеки офицер вдигаше за госта чаша шампанско, което той не можеше да откаже. По този начин редовните участници в трапезария не пиеха твърде много, но гостът рискуваше да се напие доста. Опитвах се да сведа до минимум ефекта, като изпивах чаша зехтин, преди да отида на тези вечери.

Един от офицерите, които познавах по това време, беше барон Густав Манерхайм от Кавалерската гвардия, висок, красив мъж с безупречно поведение. Запознах се по-добре с него по време на едно пътуване, което предприехме заедно от Париж до Санкт Петербург. Той ми направи впечатление на интелигентен човек, но със студен и безчувствен темперамент. По-късно стана генерал. След революцията от 1917 г. той поведе финландските войски в победоносната им битка срещу Червената армия и беше избран за президент на Финландия.

Висшето общество в Санкт Петербург се въртеше около двора, гвардията и правителството и беше напълно отделено от света на промишлеността, банковото дело и търговията. В Русия все още имаше предразсъдъци срещу деловите среди. Освен държав-

полк. През 1895 г. става полковник. Командва 45-ти Северски драгунски полк от 24 декември 1896 г. до 6 март 1897 г. След това командва Лейбгвардейския улански полк до 2 юли 1902 г. На 9 април 1900 г. е повишен в генерал-майор. Командва уланския полк до 2 юли 1902 г. Всъщност неговия брат е Виктор Наполеон Бонапарт, който е претендент за френския трон, по време на Третата република. (б. пр.)

¹⁸ *Колекцията от картини, принадлежали на Николай и Ласел дьо Базили, включително произведения на няколко руски майстори от XVIII век, както и картини на Франческо Гуарди, сър Джошуа Рейнолдс, Джоузеф Верне и други, беше дарена от г-жа Ласел дьо Базили на Института Хувър към Станфордския университет. Тази колекция сега краси залата „Николай дьо Базили“ в института. (Бележка на редактора)*

ната служба, дворяните продължиха историческата си традиция като собственици и управители на земя или като градски земевладелци, но на тях се гледаше с неодобрение, ако се занимаваха с други видове доходоносни дейности.

В резултат на това най-богатите хора оставаха извън светските кръгове. Най-големите богатства на Русия принадлежаха на московските търговци. Сред тях бяха търговски фамилии, натрупали богатства, от два или три века назад. Най-общо казано, деловите среди в Москва бяха верни на старите традиции.

Редица от тях бяха свързани със старообрядците, разклонение на православната църква, което се е придържало към старите ритуали. Други бяха отворени за прогрес и иновации. Тези мъже създадоха големи и мощни производствени предприятия, като например Морозови, големите производители на текстил.

Сред тях имаше и някои висококултурни мъже. Някои баха покровители и любители на изкуствата, като Третьякови, които основават забележителната галерия на руското изкуство в Москва, носеща тяхното име.

В интерес на разпространението на културата, Солдатенкови основават издателство, специализирано в производството на евтини издания на много от произведенията на най-добрите автори.

Богатите търговци и индустриалци на Москва проявяваха голяма щедрост, като основават болници, училища и други благотворителни институции от всякакъв вид.

Санкт Петербург не е единственият център на интелектуална дейност в страната. Москва е друг важен център на мисълта. Университетът му се е радвал на голям преситиж; въпреки че петербургският печат е по-известен, този в Москва не е без влияние.

Отлични нощни влакове свързваха двата града, но въпреки това контактите между тях са бяха ограничени. Това важеше особено за коренно различните обществени среди на двата града. Възможно беше да посещаваш Петербургските салони в продължение на години, без никога да срещнеш москвичанин.

Столицата, основана от Петър Велики, все още изпълняваше целта на своя основател да бъде прозорец към Европа, докато Москва оставаше напълно автохтонна, руска по стил. Древният метрополис се гордееше със своя Кремъл, родно място на първите царе, и със старите си византийски църкви.

Санкт Петербург, за разлика от него, носеше незаличимия отпечатък на Западна Европа от XVIII век. Центърът на живота в Империята беше по кейовете на Нева, които бяха оградени от разкошните резиденции в бароков стил „Луи XVI“, вариращи от Исаакиевската катедрала и Адмиралтейството до Мраморния дворец на великия княз Константин и Зимния дворец, тази огромна императорска резиденция.

От другата страна на голямата река се простираше северната Петропавловска крепост, над чиито гранитни укрепления се издигаше позлатената камбанария на църква, където бяха погребани предходните руските императори и техните семейства.

Дворцовият кей беше любимо място за разходки през кратките зимни дни, когато ледът, покриващ широкото течение на Нева, блестеше на слънцето. Пешеходци се движеха рамо до рамо с откритите шейни, управлявани от кочияши, облечени по руски начин, тоест с кафтани, подплатени на кръста, за да придадат на кочияша пирамидален силует.

Младите хора, които искаха да изглеждат елегантни, се возеха в шейни без облегалка, толкова тесни, че ако двойка се вози в тях, мъжът трябвало да държи дамата си за кръста, за да не падне. Тези леки превозни средства се носеха по снега от бързи руски коне в тръс.

Традиционните начини за придвижване постепенно беше заменени от автомобилите и в крайна сметка останаха само кочияшите на леки шейни или карети под наем, за да запазят местния колорит.

Друга живописна нотка беше добавена от дойките, които при хубаво време кърмеха бебета в градините на града. Тези млади жени, много от които доста красиви, се обличаха по начина на руските селски жени от по-ранни времена, малки отворени бели ризи и ярко оцветени поли. Когато денят захладнаваше, те обличаха сарафан, вид бродирана туника. Кокошника, оформен като диадема и инкрустиран с цветни камъни, служеше като шапка.

Великден в Русия беше времето на най-красивите религиозни церемонии. Вечерната литургия във величествената катедрала (събор) „Свети Исак“ привличаше множество поклонници, всеки от които носеше запалена свещ. Хиляди малки пламъци блещукаха тихо в полумрака на обширния кораб. Там тълпата се събраше, за да очаква появата на епископите и свещениците, облечени в златен брокат и митри, украсени със скъпоценни камъни. Хорът започваше да пее великолепните григориански химни и църквата се изпълваше с ехото на гласовете им.

В полунощ духовенството напускаше църквата и я обиколяше три пъти, последвано от тълпата.

Възпоменанието за Възкресението изпълваше душите на вярващите с надежда и радост и както беше обичайно за онзи ден, мъже и жени целуваха всички около себе си три пъти по бузата, дори да бяха непознати, и се поздравяваха с: „Христос воскрес!“ Останалите отговаряха: „Воистина воскрес.“

Както във всички скандинавски страни, най-приятният сезон в Санкт Петербург беше времето на полунощното слънце. Още през май хората се възползваха от светлината, за да се разхождат в 22-23 ч. вечерта в покрайнините на града, в прекрасния парк в делтата на Нева, наричан обикновено „Островите“.

Човек можеше да наблюдава как слънцето потъва под хоризонта и се появява отново почти веднага, а прозрачната светлина подчертаваше красотата на градините, пресечени от ръкавите на реката. Каретите се движеха една след друга, а приятелите поздравяваха приятелите си.

Хубавите куртизанки привличаха възхитени погледи. Ако някой беше склонен да прекара нощта в забавление или ако беше в романтично настроение (предразположено към това от бледата светлина), тогава можеше да посети циганите заедно с приятна компания, ако е възможно, и да чуе как пеят сантиментални балади. Един пиеше, а друг плачеше.

Концертните зали и театрите бяха много популярни. Интересът беше около нашумелите тогава двамата композитори, които толкова енергично изразиха истинския дух на руската музикална школа: Мусоргски, починал преди много години, и Римски-Корсаков, който преподаваше в Санктпетербургската консерватория.

Що се отнася до Чайковски, неговата опера „Евгений Онегин“ и балетите му „Лебедово езеро“ и „Спящата красавица“ станаха много популярни след смъртта му, но концертните му произведения все още не бяха толкова ценени в Русия, колкото ще станат по-късно. Руската публика имаше такава привързаност към музиката и песента, че няколко опери се играха едновременно в Санкт Петербург, а големите градове във вътрешността на страната, като Москва, Одеса и др., също имаха постоянни оперни трупи.

Императорският Мариински театър, финансиран от правителството, беше проектиран за представяне на опера и балет. Залата му беше голяма и изискана, украсена с позлатени и сини копринени драперии. Най-популярните оперни певци от епохата бяха тенорът Фигнер и съпругата му Медея, една от най-блестящите Кармен, които съм чувал. Най-доброто изпълнение на Фигнер беше в ролята на Ленски в „Евгений Онегин“. Друг отличен тенор, Собинов, спечели пламенно признание за възхитителното си изпълнение в „Садко“ от Римски-Корсаков.

Италианската опера в Санкт Петербург привлича най-добрите певци в света. Операта представя редовни представления всяка зима до войната през 1914 г. Нейното място в музикалния свят по-късно е заето от Метрополитън опера на Ню Йорк, която с подкрепата на богатството и щедростта на САЩ измества и трябва да кажа, засенчва по-ранните руски триумфи.

Артисти, спечелили сърцето на публиката, бяха обект на топли аплодисменти и огромни награди. Често велики певици, танцьорки и актьори получаваха скъпи бижута в букети цветя, които им са поднасяни, без да се очаква нищо в замяна.

Известни тенори като Мазини, Франческо Таманьо и по-късно Енрико Карузо получаваха аплодисменти всеки сезон. Любимец на публиката беше баритонът Матео Батистини, не само великолепен артист, но и високо изискан, образован човек. За да може той да изпее партията на Вертер, Жул Масне адаптира партитурата си към баритона на Батистини.

Теноровите арии от „Демонът“ на Антон Рубинщайн и „Онегин“ на Чайковски бяха редактирани по подобен начин за него и той постигна огромен успех в тяхното изпълнение.

Случайно се срещнах с Батистини към края на дългата му кариера, в Прага през 1925 г. Той говореше с приятно чувство за престоя си в Русия, и си спомняше за прекрасните часове, прекарани с руските му приятели.

През един сезон на италианска опера, актьорският състав на „Травиата“ събра Карузо, Батистини и Лина Кавалиери. Това великолепно създание, най-красивата жена, която някога съм виждал в живота си, се появи за първи път в Санкт Петербург около 1900 г. Все още съвсем млада, тя беше доведена от елегантния офицер, княз Анатолий Барятински, който я беше отвлякъл тайно от богат италианец.

Тъй като тя позираше за скулптори, магазините за художествени принадлежности продаваха нейни снимки, които позволяваха на човек да ѝ се възхищава, разголена, от глава до пети. Искях да имам снимка с автограф. Насърчена от баща ми, отидох да я видя с приятел, облечен в студентската си униформа. Тя ни посрещна грациозно и ни подписа на всеки от нас по една от снимките, които бяхме донесли.

Лина Кавалиери, беше добра италианка, и обичаше музиката. Заедно с придружителка, тя често посещаваше представленията на италианската опера, винаги облечена с вкус в бледа, много дълбоко деколтеирана вечерна рокля. Красотата ѝ беше толкова изключителна, че много зрители, както жени, така и мъже, оставаха в театъра по време на антракта, вместо да се преместят във фойето. Те стояха пред нейната ложа сякаш замръзнали, с поглед, вперен в това женско чудо по начин, който обикновено изглежда груб.

Всеки път, когато гледаше „Травиата“, тя проливаше горчиви сълзи. Тъй като имаше прекрасен глас, тя замисли амбицията да изпее ролята на Виолета и работи усилено, докато двете най-известни певици на епохата не се съгласиха да се явят с нея. Макар че никога не достигна виртуозността на великите сопрани, аплодирани в Санкт Петербург, тя вложи толкова много чувство в пеенето си, че публиката беше силно развълнувана.

Фьодор Шаляпин току-що беше постигнал слава, когато го видях за първи път в огромния Народен театър а. Той изигра и изпя ролята на монаха Досифей в артистично представление на „Хованщина“ от Мусоргски. Този известен бас беше изключителен актьор, както и певец. В „Борис Годунов“ той изпя красивите стихове на Пушкин, композирани от Мусоргски, толкова изкустно, че публиката сподели мъката на разкалялия се герой.

Една вечер в моята къща в Санкт Петербург, много нежно и без акомпанимент, той започна да пее. Беше гигант, прост по маниер и малко нешлифован, но богато надарен, каквито често са мъжете от скромнен руски произход.

Балетът, подобно на императорските оперни и театрални трупи, се подкрепяше от държавата. Всяка неделя бомондът¹⁹ се събираше в Маринския театър за най-красивите балетни вечери. Танцьорите образуваха малък отделен свят. От момента, в който постъпваха в танцовото училище в Санкт Петербург, те бяха пропити с благоговение към изкуството, на което се бяха посветили.

Атмосферата, в която се движеха, беше такава, че повечето балерини живеяха напълно почтен или поне много дискретен живот. Анна Павлова доминираше в цялата история на руския балет благодарение на съвършенството и възвисяването на своето изкуство. Запознах се с нея в началото на кариерата ѝ, когато живееше с майка си в скромнен апартамент зад жп гарата на Царское село. Тогава тя ми разказа за своите стремежи. Още откакто за първи път посетила балетно представление като малко момиче, тя била пленена от това призвание. За нея танцът беше най-красивият начин за външно изразяване на вътрешните чувства на човека. Ако човек искаше да служи на това изкуство, той буквално трябваше да му отдаде и телом, и духом. Тя беше готова да работи неуморно, стремейки се постоянно към съвършенство, в непрестанно преследване на мечтата си за красота. Тя беше истинска весталка, вярна докрай на своето кредо.²⁰

Друга балерина, изящната Тамара Карсавина, притежаваше безупречна техника, подсилена от деликатна и изискана грация. В „Спящата красавица“ на Чайковски тя беше незабравима. Тя се омъжи за изтъкнатия дипломат, Хенри Джеймс Брус, секретар на британското посолство в Санкт Петербург по време на Първата световна война.

Михаил Фокин също беше танцьор с възхитителна техника и перфектен вкус. Той откри истинското си призвание като прочут хореограф на Маринския театър.

Вацлав Нижински се появява в небосвода на велики артисти едва след като Сергей Дягилев, с помощта на Фокин, организира известните чуждестранни турнета на руския балет през 1909 г. Хармонията и прецизността на танците на Нижински са подсилени от голямата му атлетическа сила. Той създава впечатление, че без усилие виси във въздуха. Лекотата на големия му скок в „Призракът на розата“ сякаш се противопоставя на законите на гравитацията.

В първите години на XX век Антон Чехов и Максим Горки пишат най-добрите си театрални произведения, които веднага привличат всеобщото внимание. Пиесите на тези двама велики писатели предвещават бъдещето на страната. Първият изобразява упадък на благородството, вторият – възхода на работника.

Най-добрият театър в Санкт Петербург е Александринският императорски театър, който е субсидиран от държавата. Тук играеха известните актриси Савина и Комисаржевская.

Московският художествен театър, частно предприятие, стана известен чрез великия актьор и режисьор Станиславски, и достигна съвършенство, непознато дотогава в Русия, а може би и навсякъде другаде, в изпълнението на всички свои актьори и в най-малките детайли на своите сцени.

¹⁹ Бомонд (от френското *beau monde* – „изискан свят“) е термин за висшето, отбрано общество, аристокрацията или елит.

²⁰ Докато пиша тези редове, пред мен е портрет на Павлова в сцената „Смъртта на лебеда“. Тази снимка е подарена от нея с надпис, на министъра на външните работи на Николай II, Сазонов, който ми я завеща заедно с документите си. Тя е ценен спомен както за великата актриса, така и за моя уважаван началник.

Малкият театър в Санкт Петербург се съсредоточаваше около талантливата актриса Яворская и беше посветен главно на представянето на чуждестранни пиеси.

Повечето образовани хора знаеха френски. Висшата класа използваше езика толкова много, че светските разговори спонтанно превключваха от френски на руски. Освен това, столицата се гордеше с френски театър, субсидиран от държавата. От септември до май трупата от актьори, наети във Франция, представяше най-новите успешни пиеси от Париж в атрактивната зала на Мариинския императорския театър. Всяка седмица те играеха нова пиеса, която се представяше в събота пред елегантна публика, която в по-голямата си част се познаваше. Опитвах се да не пропускам нито една от тези постановки, които винаги гледах от едно и също място на първия ред.

Андрейо и Велбел бяха двама дългогодишни редовни членове на трупата, а известно време Люсиен Гитри беше част от трупата. Успехът на руския театър се дължеше на грижите, положени за постановката, особено за костюмите и декорите. Тук съвременните руски художници Бакст, Александър Беноа, Билибин, Добужински и Кустодиев имаха голям принос.

Руската публика бавно оцени пластичните изкуства на страната си. Императрица Екатерина Велика, допринесе много за разцвета на тези изкуства. Тя създаде Академията за изящни изкуства в Санкт Петербург и събра някои великолепни картини от най-добрите италиански, френски и холандски художници, които формираха ядрото на колекцията на Ермитажа в Санкт Петербург²¹ и вдъхновиха поколения руски художници.

Тази велика господарка успя да разпознае таланта на портретисти като Дмитрий Левицкий, Владимир Боровиковски и Степан Шчукин. Въпреки че тяхното изкуство е вдъхновено от френската и английската школа на XVIII век, то носеше свой собствен характерен стил. Впоследствие забравени за известно време, тези трима майстори бяха оценени по истинска стойност едва по време на красивата руска художествена изложба, която имах привилегията да видя през 1902 г. в Таврическия дворец в Санкт Петербург.

В салоните на княгиня Мария Шаховская се запознах и се възхищавах на друг руски художник от XVIII век, Силвестър Шchedрин, чиито твърде редки произведения включват някои много красиви италиански пейзажи.

В продължение на половин век Академията за изящни изкуства беше център на художествения прогрес, но както често се случва, официалната ѝ учебна програма в крайна сметка се срина до конвенционалния формализъм.

Изборът на платната, допускани за изложби и академични конкурси, предизвиква протест, и през 1870 г. група от 13 художници, водени от Крамской, отличен портретист, основават сдружението „Пътешественици“, наречено така, защото организират свои собствени експозиции и ги местят от един град в друг.

Иля Репин се присъединява към тази група, високо талантлив художник, който рисува с уверена ръка, но понякога твърде лесно се задоволява с леки ефекти.

Двама художници с доста различен характер, вдъхновени от миналото, също се присъединяват: Виктор Васнецов и Суриков. Първият се посвещава на религиозни теми и се опитва да възроди византийския стил, докато вторият, едновременно реалист и визионер, се опитва да вдъхне живот на някои от драматичните събития от руската история.

„Пътешествениците“ се оставят да бъдат твърде силно повлияни от общественото мнение. Вместо да изисква от художниците да се посветят на чистия и прост култ към красотата и истината, обществеността иска те да се посветят на съвременните руски проблеми, да вложат четките си в работа за морален, политически или социален идеал, като писателите от онова време.

²¹ Най-красивите от тези картини бяха продадени от Съветите и днес представляват главната атракция на Националната галерия във Вашингтон.

Това предизвика реакция, насочена към освобождаване на изкуството от всичко чуждо на изискванията на естетиката, което даде началото на ново движение, формирано през 1899 г. около списанието „Светът на изкуството“ („Мир искусства“) и водено от Дягилев, човек, пълен с идеи и вкус, дори самият той да не е художник.

От самото създаване на тази нова група, аз следях нейните експозиции всяка година във „Великата Морская“ в Санкт Петербург с най-голям интерес. Там човек можеше да види красивите руски пейзажи, толкова реалистични, от ръката на Левитан; брилянтните платна на Малявин, който знаеше как да изобрази руските селянки в цялата им енергия; и накрая величествените произведения на Серов, чиито портрети, като тези на император Николай II и композитора Римски-Корсаков, отразяваха с такава финес психологията на неговите поданици.

Руското творческо изкуство, освободено най-накрая от всякакви ограничения, предложи най-големия си потенциал, когато комунистическата тирания прекъсна положителното му развитие, както се случи в литературата и толкова много други аспекти от живота на страната.

Приятелските отношения между мъже и жени се смятаха за съвсем нормални и не се сблъскаха с препятствията, които преобладаваха в толкова много страни по онова време и които все още съществуват сред латинските народи.

По никакъв начин не се е гледало с неодобрение, ако една жена излизала сама с един от приятелите си или с един от приятелите на съпруга си на театър. В подобно поведение нямало нищо компрометиращо. Мъжът може да покани дама да вечеря в дома му или в ресторант без съпруга ѝ, ако той отсъства или е зает по друг начин, въпреки че това обикновено не се правеше без да покани една или повече други дами заради общественото мнение. Всеки добре възпитан мъж се смяташе за способен да оцени подобно доверие и да осъзнае поетата отговорност.

Тези обичаи правиха живота по-свободен и приятен и по никакъв начин не нарушавали стабилността на семействата. Същата свобода не се разпростираше върху младите жени. Мъжете бяха възпитавани да отдават абсолютно уважение на неомъжените момичета. Офицер, който съблазнявал някоя от тях, автоматично рискува изключване от полка си и изключване от обществото.

Светският мъж никога не се показваше публично с куртизанка или дори с любовница.²² Следователно, най-търсените полусветски дами никога не се появяваха публично, придружени от мъже.

Повечето бракове се основаваха на взаимна привързаност, а не на съображения за богатство, но социалният статус на страните имаше важна роля.

Разводът рядко се е практикувал. Жените в Русия имаха абсолютно същите граждански права като мъжете; дъщерите имаха същите права за наследство като синовете. В добре образованите среди момичетата, подобно на братята си, обикновено не се омъжваха, докато не са завършили средното си образование. Що се отнася до висшето образование на жените, Русия по това време изпреварваше страните от Западна Европа: в навечерието на войната през 1914 г. в руските висши учебни заведения е имало 50 000 студентки жени.

През трите години, които прекарах в Париж като секретар на руското посолство от 1908 до 1911 г., станах свидетел на началото на авиацията и бях дълбоко заинтересуван от това нововъведение. Първите експериментатори с машини, по-тежки от въздуха,

²² За разлика от скандалното поведение на император Александър II, който на официални посещения отива с любовницата си княгиня Екатерина Долгорука, пренебрегвайки съпругата си, императрицата. (б. пр.).

американецът Уилбър Райт и бразилецът Алберто Сантос-Дюмон, вече бяха успели да се отлепят от земята и да се задържат във въздуха за кратки периоди от време.²³

През 1908 г. във Франция се случиха две важни събития в историята на авиацията: Анри Фарман, французин, извърши полет от 1 ч. и 15 мин. над Исил-Мулино, близо до Париж; Уилбър Райт остана във въздуха в Ман за 1 ч. и 30 мин.

И двамата летяха с биплани собствена конструкция със скорост от около 60 км в час. Към тези успехи се добави историческото прекосяване на Ламанша от Кале до Дувър на 25 юли 1909 г. от друг французин, Луи Блерио, в малкия си моноплан.

Тези подвизи направиха силно впечатление на няколко мои сънародници, които веднага осъзнаха колко важна ще бъде новосъздадената област на авиацията за националната отбрана. Великият княз Александър Михайлович, братовчед на императора и човек с широк мироглед, беше спечелен от идеята да осигури на армията и флота наскоро изобретените самолети. За да осъществи проекта, той събра около себе си малка група млади мъже, включително моя отличен приятел Василий Солдатенков, морски офицер. Тъй като компетентните власти не бяха готови да действат бързо и да отпуснат достатъчен кредит, беше решено да се направи частна подписка, за да се осигурят средствата, необходими за закупуване на най-подходящите самолети, които след това да бъдат представени на въоръжените сили. С императорското съгласие за тази цел беше създаден комитет под председателството на великия княз. Някои членове на този комитет направиха първите вноски, докато други помогнаха, като работеха за набирането на средствата.

В този момент бях в отпуск в Санкт Петербург. Великият княз Александър и съпругата му великата княгиня Ксения (сестрата на императора) ме поканиха на обяд. Великият княз ме помоли да се присъединя към неговия комитет и да заема неплатената длъжност на представител в Западна Европа, по-специално в Париж, който се беше превърнал в център на зараждащата се самолетна индустрия. Назначиха ми инженера Ребиков за помощник, както и за технически служител.

Когато се върнах в Париж, използвах свободното си време от посолството, за да изуча практическите аспекти на всички самолети, които бяха летяли през тези героични години на авиацията. Реших сам да участвам в пробните им полети, задача за която мощниците ми се съгласиха. По това време всички самолети бяха отворени; първите дори нямаха кабинни. През зимата студът, който се засилваше от вятъра на витлото, беше болезнен, въпреки относително ниската скорост на самолетите, които не можеха да се движат по-бързо от 50 до 80 км в час. Никой самолет не можеше да превозва повече от двама души – пилота и един пътник. Първите двигатели, като например трицилиндровият *Anzani*, който развиваше 25 к.с., бяха смазани с рибено масло и по време на полет лицата и дрехите на пътниците в самолета бяха обилно напръскани с този отвратителен продукт.²⁴

Първият ми полет беше с биплан *Astra*, френски модел на самолета на Райт. Той имаше един двигател, проектиран от Райт, с две витла, по едно на всяко крило, които се

²³ Първият полет на Уилбър Райт се състоя в САЩ през 1903 г. и продължи 59 секунди. На следващата година той остана във въздуха 38 минути. Сантос-Дюмон осъществява първите си полети, също с кратка продължителност, в Париж през 1905 и 1906 г. Имах много възможности да видя Сантос-Дюмон. Въпреки невпечатляващия си външен вид, този дребен мъж привличаше вниманието на публиката по целия свят със своята упоритост, смелост и подвизи, всички от които бяха подсилени от естествената му скромност.

²⁴ Двигателите все още бяха много тежки спрямо мощността си; следователно теглото на корпусите на самолетите трябваше да бъде намалено до минимум. Корпусът обикновено се изработваше от дървени подпори с брезентово покритие. Двигателите се усъвършенстваха малко по малко, позволявайки повишена скорост и по-солодна конструкция. Двигателят *Gnome*, ротационен модел, изобретен от братята Сегин, направи един от най-големите приноси за този напредък.

въртяха в противоположни посоки. Излитането изискваше механизъм за изстрелване; имаше плъзгачи за кацане. Седях на малка дъска, поддържана от две тънки греди вътре в предната част на самолета. Самолетът се наклони твърде стръмно, изгуби контрол и пилотът не можа да го коригира. Видях как земята се ускорява, за да ни посрещне. За щастие бяхме на ниска височина. Двигателят беше точно зад мен. За да бъде смазан, когато ударим земята, се качих на едно крило. Леката дървена, платнена и телена конструкция на биплана пое достатъчно удара при разпадането, за да позволи на пилота и пътника да се разминат само с няколко синини.

По-късно посетих братята Бреге, Луи и Жак, в Дуе. Тези двама инженери красиви, добре възпитани, достойни мъже, произхождащи от семейство на учени, ми направиха отлично впечатление. По това време те имаха само обикновена работилница и малък хангар. Направихме обиколка над Дуе и аз успях да оценя отличните характеристики на техния биплан. След няколко дни размисли и сравняване на самолета с други, поръчах първите три самолета на Бреге, които бяха изпратени в Русия.

Луи Бреге, с когото щях да изградя трайно приятелство, винаги ме наричаше свой „първ клиент“. След това изпробвах бипланите *Farman* в *Vincennes*, близо до Париж. В конструкцията на тези очевидно добри самолети витлото беше разположено зад крилата.

Вниманието ми беше привлечено и от монопланите на Луи Блерио, инженер, който беше производител на автомобилни фарове. Ходих няколко пъти в Етамп, където Блерио имаше работилници и тестова писта и където летях със самолетите му. Веднага купихме няколко от тях. За съжаление, един от най-добрите му пилоти загина в самолет на Блерио малко след това по време на въздушно шоу.

Блерио нямаше нито научния опит, нито чара на Луи Бреге. Той беше донякъде сурова личност, но неговата почтеност и неограничена енергия предизвикваха уважение.

След това изпробвах малкия биплан *Coudron*. С неговият конструктор прелетяхме над естуара на Сона и аз се чувствах напълно сигурен по време на всичките му маневри. Не бих могъл да кажа същото за самолета, построен от човек на име Тран, който ме покани да полетя с него извън Париж. Неговият малък моноплан имаше между крилата си само една седалка - за пилота. Под фюзелажа имаше стоманена греда, която се простираше вертикално в празното пространство и завършваше с извивка, към която беше прикрепена седалка за велосипед. Това беше пътническата седалка!

Тран ме предупреди да се държа здраво за гредата, която беше единствената ми връзка със самолета. Със сигурност никога не съм се радвал на такава пълна видимост на земята от въздуха, но от друга страна, корпусът на самолета блокираше гледката ми нагоре и ме изолираше от пилота. Летателният апарат изпитваше големи трудности при набиране на височина. Докато летяхме ниско над зелени полета, забелязах линия с високо напрежение пред нас. Тран извика: „Вдигнете краката си, вдигнете краката си!“ Направих го и едва успяхме да прелетим над кабелите.

Няколко дни по-късно горкият Тран нямаше такъв късмет. На едно авиошоу, което се провеждаше в Париж, не помня дали беше на площада на Дома на инвалидите или на Марсово полеу самолетът му, същият, в който бях и аз, се стовари върху господин Берто, военния министър, и го уби.

През този период във Франция се появиха и други самолети. Монопланът „Морен“ и бипланът „Воазен“ имаха много добри страни и се радваха на известен успех. Монопланът „Латам“ беше направен изцяло от дърво и имаше гъвкави крила, но се окача твърде тромав и непрактичен. „Латам“ се опита да прекоси Ламанша малко след Блерио, но беше принуден да се спусне във водата.

От всички самолети, които видях и изпробвах, бипланът „Нюпор“ ми хареса най-много. Този самолет, построен малко по-късно от първите, които изпробвах, беше ясен

пример за прогрес. Искях да се запозная добре с него и помолих Едуард Нюпор да летим при различни метеорологични условия и на различна височина. Така се уверих, че самолетът има отлична стабилност и фин контрол във всички ситуации, с работещ двигател или в планер. Нюпор имаше такова доверие в този самолет, че го подложи на най-тежките тестове, докато аз седях зад него, за да видя какво прави. Когато искаше да ми покаже сигурността на самолета си, той се издигаше на височина и след това изключваше кабелите, водещи към двигателя, за да не може да го запали отново във въздуха. След това се наклони над върха на крилото, вкара самолета в завой и се изправи в последния момент. Нюпор постигна този подвиг няколко пъти, с мен на борда, над летището във Вилакубле близо до Париж. Уви, един ден този смел мъж правеше същия акробатичен подвиг, изтегли се твърде късно и се разби на земята, докато жена му и малкото му момче гледаха ужасени. С преждевременната му смърт авиацията претърпя голяма загуба. Съжалявах за смъртта му още повече, защото той беше изключително симпатичен човек.

Поръчките за самолетите „Нюпорт“ бяха най-големите, които направих за нашия комитет. Именно с този самолет руският офицер Нестеров, направи лупинг за първи път. Англичаните последваха примера на Франция и също започнаха да строят самолети. Искях да оценя новите самолети *Bristol* и отидох в Солсбъри. Там отседнах в типичен стар английски провинциален хан, където не ядох нищо друго освен печено говеждо и картофи. Направих няколко полета около кулите на красивата катедрала, последвани от маневри и тестове на височина. Самолетите *Bristol* показаха някои категорични предимства, затова купихме няколко от тях.

Бях отзован в Русия през 1911 г. и трябваше да прекратя мисията си за „Специалния комитет за закупуване на самолети за въоръжените сили с доброволни дарения“. Общо близо 350 самолета бяха закупени или поръчани в резултат на моите усилия.

Повечето от тях, особено „Нюпорите“, изпълниха полезна служба като разузнавателни самолети за руската армия по време на Първата световна война.

ГЛАВА III. СЪДБОНОСТНИТЕ ГОДИНИ

Борбата срещу автократията се води от отделни лица или малки групи до 1905 г.; едва през тази година масите се обединяват в едно огромно движение.

Разширяването на революционната активност е причинено от неуспешната война, икономическите трудности и засилването на подривната пропаганда. Бързият индустриален растеж през последното десетилетие на XIX век се забавя и до 1903 г. стачките стават по-чести.

Подтикнати от студенти, които споделят техните социалдемократически идеи, работниците започват да демонстрират по улиците и за първи път излагат искания от политически характер. В университетите нарастват вълненията. Терористите на социалистическо-революционната партия (есерите) извършват все повече убийства на водещи членове на администрацията: през 1904 г. е убит министърът на вътрешните работи В. К. Плеве, един от главните отговорници за войната с Япония.

Земствата изразяват искания за либерални реформи, също подобни желания изразяват и адвокати, лекари, писатели и инженери, които започват да формират професионални съюзи.

Междувременно, руските перспективи във войната с Япония, която започна през февруари 1904 г. и беше непопулярна кауза от самото начало, непрекъснато се влошаваха. Японското превземане на Порт Артур на 15 февруари 1905 г. имаше потискащо въздействие върху цялата страна и всеки нов военен неуспех намаляваше престижа на правителството в очите на образованите класи и засилваше вълненията на масите.

На 22 януари 1905 г. в Санкт Петербург се случиха трагични събития. Беше неделя, ясен и студен ден. Веднага щом напуснах дома си, забелязах много войници, разположени по улиците. Видях някои офицери, които познавах, и ги попитах за причината за тези предпазни мерки. Те ми казаха, че очакват големи демонстрации на работниците, които искаха да отидат на Дворцовия площад, за да представят оплакванията си на императора. Научих също, че големи тълпи са се образували в близост до големия металургичен Путиловски завод. Реших да отида там, за да видя какво се случва. Пристигнах към обяд на площад, обграждащ триумфалната арка, отбелязваща битката при Нарва. Огромно шествие се изсипваше на площада, водено от свещеник в одежди, носещ кръст в ръка. По-късно научих, че това е отец Георги Гапон и че тълпата, която го следваше, наброяваше около 30 000 души. Начело на шествието хората носеха църковни знамена, икони и голям портрет на императора. Групата около свещеника беше голяглава и пееше „Господи, спаси верните си“, един от най-красивите химни на руската църква. По-назад се виждаха червени знамена. Революционни песни от време на време се чуваха в задните редици. Сред работниците в тълпата имаше млади хора, които сигурно са били студенти. Площадът беше блокиран от две роти пехота, един отряд кавалерия и друг от казаци. Някои офицери бяха излезли напред и се опитваха да убедят тълпата да се разотиде. Те бяха посрещнати с викове на протест. След това имаше официална заповед за разпръскване, съпроводена със сигнал на тръба. Тълпата не се подчини. Последва залп. В момента, в който войниците поставиха пушките си на раменете, тълпата залегна на земята. По-късно тези, които можеха, станаха и избягаха. Много мъртви и ранени лежах на земята.

Разтърсен от ужасната сцена, на която току-що станах свидетел, се втурнах към дома на Пьотър Н. Дурново, който тогава беше заместник-министър на вътрешните работи и се оказа баща на един от добрите ми приятели от Александровския лицей. Той не очакваше кръвопролития и беше изненадан от това, което му казаха. След това ме смъмри, че съм излязъл в разгара на суматохата, и ме нарече неблагоразумен младеж. Щях да заслужа подобно порицание още веднъж същия ден: следобед беше открит огън на ъгъла на Невски проспект и Мойка. В течение на деня още много хора бяха убити и ранени. Едва няколко дни по-късно получих обяснение за тази трагедия.

Мобилизирането на масите, което беше отличителната черта на този ден, известен като „Кървава неделя“, не беше планирано или дори желано от революционерите.

Полицейски служител на име Зубатов беше замислил идеята да организира работнически групи, които да помогнат на работниците в стремежа им към по-добри условия. Подкрепяйки работническото движение, той смяташе, че може да го държи под контрол и да предотврати попадането му под влиянието на социалистическите партии.

Отец Гапон, амбициозен свещеник и отличен оратор, беше поставен начело на новата организация. Но вместо да следва инструкциите на полицията, която го беше довела на власт, Гапон реши да поведе последователите си до императорския дворец в мирна демонстрация, за да представи на царя определени политически и икономически искания. Петицията, в която се посочваха тези искания, беше подписана от 135 000 души. Според информацията, която успях да събера, никой в правителствените кръгове не е искал армията да стреля по тълпата, която не е извършила никакъв акт на насилие. Трагедията последвала, защото войниците не са успели да запазят самообладание.

Събитията от 22 януари бяха още по-жалки, защото произтичаха не от революционно действие, а от необичайна инициатива на полицията. Това жестоко и безполезно избиване имаше огромни последици в цялата страна. Шокът и негодуванието, които предизвика сред масите, нанесоха тежък удар на вярата на народа в Царя, „батюшка“.

Непосредствената последица от „Кървавата неделя“ беше засилване на революционните действия и увеличаване на безредиците. Стачките нарастваха по брой и мащаб.

Селските вълнения се разпространиха в цялата страна. Великият княз Сергей Александрович беше убит в Москва. Интелектуалците, сформирали различни професионални съюзи, сега се обединиха във федерация, наречена „Съюз на съюзите“, с професор Павел Н. Милюков за свой председател.

Конгресът на земствата, чрез своя представител княз Сергей Трубецкой, умоляваше царя да свика национално представителство (парламент), избрано от всички негови поданици. Накрая, пренебрегвайки ограничителните закони, които го държаха под контрол, печатът се присъедини към опозиционното движение.

С националното недоволство и негодувание срещу правителството, породени от унищожаването на руския флот от японците при Цушима (27-28 май 1905 г.), всички, които се противопоставяха на режима, от екстремисти до умерени, се обединиха. В Черно море екипажът на крайцера „Потьомкин“ се разбунтува (видях кораба да бомбардира Одеса, когато бях там за кратко през юли 1905 г.).

Надявайки се да потуши революционните вълнения и по настояване на своя министър на финансите Владимир Н. Коковцов, Николай II възложи на министъра на вътрешните работи Александър Г. Булигин да представи проект на закон за създаване на Дума, или народно събрание, което да се избира въз основа на доходен ценз и да има ограничени правомощия до консултативна роля. Обявяването на тази реформа не задоволи никого. Междувременно Вите, най-способният човек в администрацията, беше изпратен в САЩ за да преговаря с японците.

Той успява да сключи почетен мир на 5 септември 1905 г. и за това постижение е награден с титлата граф.

Вътрешната ситуация се влошава бързо. Революционерите подготвят съгласувано общо движение и железничарска стачка, обявена на 20 октомври, се разпространява из цялата страна, докато до 23 октомври не се превръща във всеобща стачка, парализираща целия живот на империята.

Ръководството на крайно лявото крило на движението е в ръцете на съвет от делегати на работнически и социалистически партии, който се свиква в Санкт Петербург и приема съдбоносното име „Съвет“²⁵.

Администрацията е безсилна и объркана. За да спаси положението, Николай II повика Вите веднага щом се завръща триумфално от Америка. Вите съставя манифест, в който обявява, че Русия ще бъде превърната в конституционна монархия.

Великият княз Николай Николаевич предупреждава, че ще се самоубие, ако царят му заповяда да потуши народното въстание, вместо да следва мъдрия съвет на Вите.

Императорът се примирява с „страшното решение“ и манифестът е публикуван на 30 октомври. В него царят обещава да гарантира неприкосновеността на личността, свободата на съвестта, словото и правото на обединението и сдружаването. Освен това обещава да установи неприкосновения принцип, че никой закон не е валиден без одобрението на Думата (парламента), съставена от представителите на нацията, и че тази Дума ще гарантира законността на действията на администрацията.

Накрая документът заявява, че правото на глас ще бъде разширено до всички класи в нацията. Това историческо решение предизвиква огромна радост в либералните кръгове и ги изпълва с надежда.

Като разделя опозицията, обещанието за Конституция възстановява правомощията на правителството да действа.

Либералната буржоазия, доволна, че правителството е поело по пътя на отстъпките, се разделя със социалистическите активисти, които увеличават усилията си с надеждата да постигнат социален катаклизъм.

²⁵ Аналогия с по-късните болшевишки „съвети“, Съветска Русия и СССР.

Правителството, вече с Вите начело, си възвръща общественото доверие и енергично потушава революционната дейност на социалистите.

Тези репресии бяха извършени с непоколебима енергия от Дурново, който вече беше министър на вътрешните работи. Военните контингенти потушиха многобройните селски бунтове. Полицията арестува лидерите на Селския съюз, когато те се събраха в Москва и поискаха експроприация на частни имоти. След това Санктпетербургският съвет беше разпуснат, а изпълнителният му комитет арестуван.

Когато в Москва избухва въстание, то е смазано от лоялните войски след няколко дни улични боеве. Няколко бунта в армията и флота са ликвидирани с подобна бързина. До края на февруари 1906 г. революционният тласък е потушен в цялата страна. Но това има дълготраен ефект: изкоренява светските предразсъдъци и пробужда милиони селяни и работници за възможностите, присъщи на политическата борба.

Скоро след това вълна от реакция залива страната. Група, принадлежаща към крайната десница, организирана под името „Съюз на руския народ“ и подкрепяна от полицията, набира банди от хулигани, така наречените „черносотнинци“, които се отдават на изключително насилствени действия срещу тези, които наричат „врагове на народа“ – социалисти, интелектуалци, евреи, като през цялото време твърдят, че са защитници на автократията. Едва ли можеше да се направи по-лоша услуга на монархията.

Бяхме отвратени от подобно злодейства и още по-силно желаехме да видим новия режим, установен на солидни основи. Принципите, провъзгласени в манифеста от 30 октомври, сами по себе си не бяха достатъчни, за да осъществят обещаните реформи: те трябваше да бъдат превърнати в конкретни мерки.

Вите постигна това, като формулира законите за установяване на нова структура на империята, „Основните закони“ от 1906 г. Като дълбок реалист, той разбираше, че е невъзможно да се запази автократичният режим такъв, какъвто съществуваше, но консервативното благоразумие го подтикна да запази имперските прерогативи поне засега.

Резултатът беше хибридна конституция, която ограничи националното представителство в тесни граници и позволи оцеляването на огромна зона на влияние, принадлежаща на короната. Думата „конституция“ дори не се появи в текста на този документ.

По настояване на Николай II терминът „автократор“ остана в титлата на царя. Вите се опита да оправдае това несъответствие с извинението, че в стара Русия думата се е използвала, за да удостовери независимостта на владетеля, когато той е имал отношения с чужди сили.

Новият ред не предлагаше нито пряко и всеобщо избирателно право, нито парламентаризъм, който предполага изпълнителна власт, да е зависима от волята на мнозинството в законодателната камара. Министрите продължаваха, както винаги да се назначаваха от суверена и бяха отговорни само пред него.

Следващите години щяха да покажат, че това право на избор на министри дава на короната решаващо предимство. Армията, флотът и дипломатическият корпус, както и преди, бяха отговорни само пред императора. И в съответствие с член 87 от Основните закони, короната също си запазва правото да законодателства самостоятелно, ако е необходимо, по време на периодите между сесиите на Думата, при условие че така обнародваните закони ѝ бъдат представени, когато тя се свика отново.

Въпреки всички тези ограничения, наложени на националното представителство, обаче, Думата получи широки правомощия по отношение на законодателните и бюджетните въпроси. Опитът доказа, че по време на обсъжданията на бюджета Думата можеше да обсъжда всеки въпрос. Освен това тя можеше да упражнява правото си на призоваване и да изисква обяснения от министрите. Бившият Държавен съвет е преобразуван в Горна камара, като половината от членовете му все още се назначават от ца-

ря, а другата половина се избират от земствата, дворянството, духовенството, университетите, търговията и индустрията.

Що се отнася до изборите за Дума, законът гарантира тяхната свобода и създава голям електорат, представляващ всички класи от населението. Благодарение на системата на изборително право от втора и трета степен, различните групи избиратели имат различен и неравномерен брой гласове;²⁶ въпреки това селяните получават значителен брой делегати в изборителните събрания, доколкото „висшите класи“ все още ги виждат като деца, предани и послушни на своя „бащица“, царя.

Разбира се, либералните кръгове, да не говорим за социалистите, се надяваха на по-демократична Конституция. И все пак режимът, установен през 1906 г., представляваше огромен напредък от миналото и можеше да бъде първия етап, и то напълно жизнеспособен, по пътя на конституционната еволюция.

Николай II никога не е харесвал Вите. Той винаги е усещал превъзходството на този амбициозен и авторитарен човек и е изненадан от грубостта на неговите обноски. Но сега не можел да прости на Вите, че го е подтикнал да подкрепи отказването от принципа на автократията.

Загубил доверие в своя министър-председател, императорът отсега нататък нямаше да взема по-нататъшни решения, без да се консултира с коменданта на двореца, генерал Дмитрий Трепов, човек с противоречиви политически идеи, но категоричен поне по един въпрос: неговата лоялност към монархията. Веднага щом революционното движение изглеждаше под контрол, Николай II уволни Вите.²⁷

Той направи това само пет дни преди първата сесия на Думата. Откриването на Първата Дума се състоя на 10 май 1906 г., един красив пролетен ден. Преди заседанието депутатите бяха приети от императора в Зимния дворец. Тъй като бях прикрепен към двора, присъствах на тази церемония и запазих жив спомен за нея.

Депутатите бяха разнородна група. Сюртуците на интелектуалците можеха да се видят редом със селските дрехи, живописните костюми на различните неруски националности, черните раса на свещениците. Това беше новата Русия, чийто семпъл, но достоен външен вид контрастираше поразително с придворните на стария режим, облечени в блестящи униформи и окичени с ордени. Императорът приветства депутатите и завърши речта си с декларация, че ще гарантира непоклатимата приемственост на новосъздадените институции. Публиката беше изпълнена с оптимизъм. Но това състояние на духа беше краткотрайно.

Новият премиер, председателят на Съвета на министрите Иван Л. Горемкин, беше закоравял бюрократ без реална стойност. Той беше стара лисица, чувстваше се добре сред всички колела на административния апарат на огромната империя и беше майстор в изкуството да се промъква през тях. Не беше лишен от определен вид интелигентност, но беше напълно лишен от далновидност и естествено се противопоставяше на всяка промяна, за да не доведе до колапс на цялата система.

Той решаваше всички проблеми чрез пълно и пасивно подчинение на царските заповеди. Този старец с бели коси не показваше желание да сътрудничи с Думата. Когато присъстваше на заседанията на Камарата (парламента), той заспиваше на минис-

²⁶ Изборителното право се предоставяше само на онези, които можеха да докажат, че притежават определени минимални финансови активи, но необходимата сума беше толкова малка, че почти цялото население можеше да гласува.

²⁷ Вите направи задълбочено проучване на аграрния проблем. След обнародването на манифеста от 30 октомври, той, с помощта на министъра на земеделието Николай Н. Кутлер, разработи проект за аграрна реформа чрез задължително изкупуване на част от частните имения и разпределяне на изкупените земи на селяните. Силните възражения на „Съюза на дворяните“ срещу инициативата на Вите, също допринесоха за неговото падение, и след това той никога повече нямаше важна роля в руската политика.

терския си стол. Когато беше принуден да се качи на трибуната, четеше речите си с толкова слаб глас, че едва се чуваше, и се объркваше в най-важните пасажки.

Изглежда невероятно, че десет години по-късно, по време на Първата световна война, този зъл и по това време напълно съсипан старец ще бъде призван отново да оглави правителството и то във време на още по-голяма криза.

Първата Дума беше отчетливо ориентирана вляво. Най-силната ѝ партия беше партията на конституционните демократи или „кадетите“. Тук членуваха най-културните умове и се ражда през 1905 г. от „Съюза за освобождение“, който обединява либерали от земствата и професорите. Всички те бяха мъже, противници на автократията и на социалната революция. Програмата на кадетите имаше за цели конституционна монархия, граждански права, религиозно и расово равенство, защита на индустриалните работници и експроприация на частни имоти в полза на селяните, но със справедливо обезщетение за собствениците. Най-забележителната личност в кадетската партия беше професор Павел Н. Милуков. Друг член на тази партия, Муромцев, моят бивш професор по гражданско право в Александровския лицей, беше избран за председател на Думата.

Втората и третата позиции бяха заети от групи от независимите и представители на Работническата партия.

Революционните партии имаха слабо представителство. Социалдемократите, както и социалистическите революционери, бойкотираха изборите в знак на протест срещу недостатъчно демократичния характер на изборителното право. Но те не успяха да попречат на работническата класа да гласува, което доказва колко малко влияние са имали върху тях по това време.

Селяните и работниците дадоха част от гласовете си на кадетите, но повечето от тях подкрепиха независимите и кандидатите на Работническата партия. Така селяните успяха да заемат почти половината от местата в парламента. Накрая, Думата съдържаха и група умерени консерватори, които принадлежаха към „Партията на 30 октомври“ или октябристите.²⁸ Техният лидер беше Дмитрий Н. Шипов, който по-късно беше наследен от Александър Гучков. Въпреки че октябристите формираха крайната парламентарна десница, те представляваха, поради привързаността си към новата Конституция и желанието си да я укрепят, тенденция, която беше по-лява от администрацията, която сякаш вече съжаляваше за отстъпките си.

Думата веднага се обедини в позиция на опозиция срещу правителството. С кадетите начело, парламента се впусна с яростно обвинение срещу режима и поиска преразглеждане на новите Основни закони, твърдейки, че те нарушават свободите, обещани от манифеста от 30 октомври.

Преобладаването на селския елемент в Думата наложи съсредоточено внимание върху аграрния въпрос. Именно по този въпрос правителството допусна най-голямата си грешка. Чрез Горемикин то ясно заяви, че категорично ще се противопостави на всяко предложение за отчуждаване на частна земя в полза на селяните. След това, на 22 юли 1906 г., считайки този парламент за твърде радикален за ефективно сътрудничество, правителството го разпусна. Той просъществува по-малко от два месеца и половина.

Първата Дума имаше дълбоки корени сред народните маси и правилно изразяваше техните чувства. Отказът на правителството да сътрудничи с нея имаше огромни последици. Сега вековната вяра на селяните в царя и самодържеца, вече разклатена от „Кървавата неделя“, беше окончателно разрушена. В писмо, адресирано до императора, княз Евгений Трубецкой, брат на моя добър приятел и колега княз Григорий Трубецкой, се опита да посочи на монарха важността на тази грешка. Той пише следното: „С

²⁸ *Името, прието от тази партия, иска да покаже, че те искат искрено прилагане и логичното развитие на обещанията, съдържащи се в манифеста от 30 октомври 1905 г.*

неописуема мъка наблюдавам трансформацията, която става все по-дълбока с всеки час, с всеки ден в умовете и чувствата на хората. Само да можехте да чуете, Ваше Величество, какво пеят селяните, докато работят на полето. Само преди два-три месеца те щяха да разкъсат на парчета всеки, който се осмели да пее такива песни. ... Съвсем наскоро, на последните избори, народното настроение беше съвсем различно. Тогава народът щеше да изпрати своите избрани представители, за да доверят нуждите си на своя цар... Те все още се чувстваха близо до него. Те имаха вяра в него въпреки пропагандата на революционерите, които ще направят всичко възможно, за да прекъснат връзките между суверена и неговите поданици. И все пак това, което тази пропаганда не успя да постигне, беше осъществено от най-лошите врагове на Ваше Величество, от Вашите собствени съветници... Има неустоима сила в желанието на селяните да притежават повече земя... Отказът да им се даде това, според тях, беше единствената причина за разпускането на Думата. Още по-лошо, вашите съветници прехвърлиха отговорността за отхвърлянето на стремежите на селяните върху вас. Така те успяха да превърнат въпроса за земята в династичен... С ужас виждам бездната, която се отваря пред вас.“

Авторът на това писмо, един от най-изтъкнатите учени в Московския университет и искрен поддръжник на монархията, не направи посланието си публично. Аз бях един от малкото хора, които знаеха за него по това време.

Чрез споразумение за разпределяне на земите на едрите земевладелци между селяните срещу обезщетение, Николай II не само щеше да укрепи трона си; той дори можеше да откаже всякакви по-нататъшни политически отстъпки и да запази авторитарната си власт за няколко десетилетия. Правени са му предложения в тази насока, но той не се вслушаше в тях. Научих, че през май 1905 г. генерал Дмитрий Трепов е представил на императора писмото на някой си И. Хофштер²⁹. Това писмо е наистина пророческо. Цитирам основните пасажии: „Може да се предвиди със сигурност, че или руската монархия ще стане дълбоко и съзнателно демократична, или след десет години в Русия няма да има и следа от монархията. Тя ще е загубила напълно историческия си престиж в очите на стотите милиона селяни, чиято съня вяра все още ѝ позволява да се задържи въпреки ожесточената враждебност на образованите класи, или ще възтанови колебливия си престиж чрез нов акт на чиста преданост към народната кауза, акт, сравним в народната памет с незабравимото действие от 1861 г. (т.е. освобождаването на крепостните селяни). Само мащабна поземлена реформа, осъществена в интерес на целия руски народ, може да се квалифицира като такъв акт. В момента, в който се намираме днес, само мерки от този вид могат да спасят династията от бедствие и образованите маси от пълно унищожение.“

Ако Николай II никога не е обмислял възможността да поеме по пътя, който със сигурност би го спасил, то е защото, винаги верен на традициите на своето образование, той не иска да обърне гръб на дворянството, за което е учен да смята, че е твърда опора на монархията. Но също така затваря очи за факта, че силата на дворянството е силно отслабена и подкрепата, която може да предложи на короната, е илюзия. Затова не е изненадващо, че той се съгласява, когато „Съюзът на дворянството“ протестира срещу всяко посегателство върху поземленото наследство, все още оставащо в техните ръце. Този съюз, сформиран през 1905 г. от най-реакционните дворяни, не осъзнава, че от гледна точка на техните собствени селски интереси, експроприацията с обезщетение

²⁹ Вероятно е Иполит Андреевич Гофштер е руски писател, поет, философ и теолог. Той е журналист и редактор на вестници и списания. Известен в предреволюционна Русия журналист, той работи за популярните вестници „Новое время“, „Русское богатство“, „Московские ведомости“ и „Путь“. Не приема революцията и живее в Солун от 1922 г.

е много повече за предпочитане пред пълното ограбване, както посочва княз Трубецкой в цитираното по-горе писмо.

Задачата за разпускане на Първата Дума премина към Пьотър А. Столипин, смятан за енергичен и решителен човек и затова е призван на поста министър-председател, за да замени неспособния Горемикин. Опозиционните кадети, членовете на Работническата партия и социалистите се срещнаха във Виборг, Финландия, под председателството на Муромцев и изготвиха пламенен апел към нацията, за да протестират срещу разпускането на Думата. Столипин отговори на това предизвикателство, като обяви подписалите апела за лишени от право за кандидатиране в изборите за новата Дума. Поради липса на достатъчна организация на общественото мнение, апелът от Виборг не предизвика очакваната реакция в страната, въпреки че имаше някои селски сътресения и бунтове във въоръжените сили.

След това Столипин предприе енергични мерки, за да смаже останките от революционното движение. 1600 държавни служители бяха убити от терористите през 1906 г., 2500 през 1907 г., на виновните за тези престъпления не можеха да бъдат екзекутирани, защото руският наказателен закон не предвиждаше смъртно наказание.

Столипин заобиколи това препятствие, като създаде военните съдилища. Те бяха активни само няколко месеца, но през това време революционният дух, вече отслабен от потушаването на смутите от 1905-1906 г., беше сломен. Страната беше уморена от безредиците, политическите партии не бяха в състояние да създадат единно движение и разочарованите революционери се скриха в нелегалност, за да изчакат по-благоприятни обстоятелства.

Столипин не притежаваше интелигентността на Вите, но по време на управлението на Николай II той беше втори след Вите, като държавник. Той съчетаваше голяма смелост и абсолютна почтеност с ясен и практичен интелект и безкористна отдаденост на задачата си. Бидейки решителен, той не се отклони от някои брутални мерки. Спомням си го като човек с естествено красноречие, и мощен глас, произнасящ реч в Думата. Този провинциален дворянин тогава в разцвета на силите си изглеждаше внушително с високото си чело и черна брада. Неговото намерение беше твърдо да се придържа към принципите на монархията и обществения ред, но по-смел от своите предшественици, той реши да предприеме смела атака срещу поземления въпрос, след като правилно разбра значението му. Дълбоко привързан към руските религиозни и национални традиции, Столипин беше толерантен към националистическите тенденции в империята; от друга страна, той беше твърдо против да се позволи на Русия да поддържа националистични амбиции, които да застрашат международния мир. Той подкрепяше новостановения конституционен режим, но не беше склонен да се разширява властта на Думата. Искаше да сътрудничи с Думата, но при условие, че тя няма да подстрекава революционни смутове.

Столипин започна управлението си, като предложи някои от министерските портфейли в кабинета си на умерени либерали, но намери техните условия, за твърде сурови. Либералите допуснаха същата грешка, каквато направиха през 1905 г., когато отказаха да се присъединят към кабинета на Вите. Ако бяха по-реалистични и по-малко догматични, щяха да открият, че сътрудничеството с бюрократичната машина може да бъде плодотворно и щяха да останат свободни да се оттеглят, ако това сътрудничество не ги удовлетворяваше.

Втората Дума се свиква през март 1907 г. Въпреки натиска, упражняван върху електората, тя беше по-радикална от Първата, защото социалистите се отказват от тактиката си да бойкотират изборите. Следвайки съвета на кадетите, новите депутати предприеха някои предпазни мерки, за да избегнат излагането на Думата на ново разпускане, но усилията им бяха напразни. Внасянето от трибуната на проекти, насочени

към експроприация на големите имоти, отново предизвиква тревога в Съюза на дворяните, който убеди Ступин да намери претекст за разпускане на събранието и избиране на по-малко радикална Дума. Желаната възможност скоро се появява. Няколко социалистически депутати бяха замесени в революционна дейност и когато Думата отказа да отнеме парламентарния им имунитет, тя беше разпусната на 16 юни 1907 г., само след три месеца съществуване.

На същия ден, чрез неправилно прилагане на член 87 от Основните закони, изборният закон беше променен с императорски указ, който даде на земевладелците и другите консервативни елементи преобладаващо влияние. За да се постигне тази цел, новите изборни закони позволиха на министъра на вътрешните работи да манипулира границите на изборните райони и разпределението на изборните в различни групи, за да даде предимство на удобното малцинство и същевременно да отслаби представителството на селските и градските маси. Изборната реформа беше вредна и за руските жители на страната, особено за поляците.

Третата Дума (1907-1912), подобно на Четвъртата, която я последва (1912-1917), се избра съгласно същите принципи на ограничено изборно право и беше лошо отражение на състоянието на духа в страната. Селяните дълбоко негодуваха срещу подобно несправедливо отношение и нарекоха новия парламент „Думата на големите земевладелци“. В това събрание националистите, които бяха естествената опора на правителството, получиха 1/3 от местата; октябристите претендираха за още 1/3. Последната 1/3 се състоеше от левичари и малък брой представители на националните малцинства, предимно поляци, които често гласуваха с опозицията.

Левията беше представена главно от партията КД (кадети) и от малки групи делегати на Работническата партия и социалдемократите.

Тъй като този парламент беше избрана главно от образованите класи, тя включваше много забележителни мъже, като например лидера на октябристите Александър Гучков; великият историк на партията КД, Павел Милюков, нейният блестящ оратор Василий Маклаков и нейният специалист по публични финанси Андрей И. Шингарьов; националиста Василий В. Шульгин; социалиста Николай С. Чхеидзе.

Всички тези мъже щяха да играят важна роля по-късно. Установено е сътрудничество между Ступин и октябристите и мнозинството от събранието се съгласи с националистическата политика на Ступин. Позовавайки се на висши интереси на империята, Думата прие закон, който наложи важни ограничения върху автономията на Финландия.³⁰

Територията на Холм, която беше населена предимно с неполско население, беше отделена от полските провинции. Нови ограничения бяха приложени към евреите.

Третата Дума ратифицира поземленото законодателство, което Ступин беше въвел с декрет, без да чака одобрението на парламента, винаги хитро използвайки член 87 от Основните закони. Ступин вижда решението на поземления въпрос не в преиздаването между селяните на големи имения, все още в ръцете на дворяните, а по-скоро в подобряването на начина на владение на земите, вече предоставени на селяните. Според него общинската собственост върху земята насърчава у селянина желанието да остане на едно ниво с всички останали селяни и пречи на най-активните и способни да подобрят положението си и по този начин да допринесат за растежа на общото благосъстояние и развитието на производството. Изхождайки от тази гледна точка, той „заложи на силните“, според израз, който е използвал по онова време.

³⁰ Финландците никога не създаваха сериозни трудности за Русия; кадетите ги защитаваха енергично от трибуната на Думата.

Това беше обратно на програмата на социалистическите революционери, които искаха да запазят комуната, в която виждаха предварителен етап по пътя към съвременния социализъм.

Новите закони позволяваха на всеки селянин да отдели своя поземлен парцел от колектива и да го превърне в лична и наследствена собственост. Ако, както за съжаление често се случваше, неговият парцел се състоеше от широко разделени парцели, той можеше да поиска да бъде заменен в един цял парцел. Освен това, селските събрания бяха упълномощени да разпределят цялата местна колективна земя в толкова индивидуални имоти, колкото глави на семейства има; мнозинство от гласовете на членовете на комуната беше достатъчно, за да се приеме решение за тази цел. Тази реформа постигна удивително успешни резултати, което доказва, че тя удовлетворява естествена тенденция. В десетгодишния период от 1906 до 1916 г. три милиона селяни-фермери (т.е. 20% от общия брой) се отрекоха от общинската система и получиха индивидуални парцели.

Резултатът от аграрните закони на Столипин беше разрастването на тънък слой от предприемчиви и заможни селяни.³¹

От друга страна, тези, които останаха в общината, се оказаха в по-лошо положение от преди. Тези две групи селяни бяха предопределени да се изправят лице в лице в предстоящите социални конфликти. Въпреки това, ако реформата на Столипин не беше спряна от войната, тя можеше да успее да стабилизира социалните условия в Русия, като стимулира просперитета и уважението към частната собственост чрез създаването на нова и значителна група дребни земевладелци. Разбира се, това е само предположение и заслужава да се разгледа само ако се приеме, че правителството беше възприело по-просветена вътрешна политика в други области.

Други мерки допринесоха допълнително за подобряване на положението на селяните. Те вече бяха освободени от задължението за остатък от откупните си плащания върху земите, раздадени им през 1861 г. Сега всички ограничения, наложени върху свободата им от селската община, бяха премахнати.

Специалният режим, на който те все още бяха подчинени, вече изчезваше. Нещо повече, аграрните мерки на Столипин допринесоха значително за развитието на кооперативното движение. Тъй като селяните ставаха все по-големи господари на нивите си, те се опитваха да се обединят с други фермери с подобна мотивация, за да придобият необходимите селскостопански инструменти и да продадат продукцията си. Всъщност възходът на кооперативното движение беше впечатляващ, ако се вземе предвид краткият период от време, който му беше даден от историята.

Успехът на кооперативите беше гарантиран, защото те бяха създадени по английски модел и упражняваха принципа на пълната свобода на сдружаване.

Въпреки консервативния си дух, Третата дума постави особен акцент върху развитието на масовото образование. Благодарение на законодателните мерки, които гласува, беше инициран прогресивен план за задължително образование, който трябваше да достигне до всички деца в страната до 1922 г.

Кабинетът на Столипин разполагаше с някои хора с морална и интелектуална стойност. Александър В. Кривошеин, министърът на земеделието, щеше да продължи аграрната реформа. Във външните работи баджанакът на Столипин, Сергей Сазонов, образец за почтеност, вдъхваше доверието на приятелските нации.

Владимир Н. Коковцов, министърът на финансите, който беше един от помощниците на Вите, управлява финансите на империята с голяма мъдрост и помогна на Русия през седемте години преди войната да постигне най-големия просперитет, който някога

³¹ Дори преди реформите на Столипин 2 800 000 селски семейства притежаваха земята си в лична собственост.

е познавала. Тези министри поддържаха добри отношения с Думата, която се запознаваше все повече с практиката на държавничеството и започна да осигурява добра основа за компетентност в своите комисии.

Поради преобладаващото влияние на Октябристката партия в Третата Дума, Александър Гучков е предопределен да играе важна роля: той е избран за председател на Думата. Този смел борец е роден през 1860 г., внук на крепостен селянин и син на московски търговец. Винаги е вдъхновяван от пламенен патриотизъм. Имаше отличен организаторски талант вървеше напред и да се нахвърля директно върху текущите проблеми. Смелостта му беше съпроводена с устойчиво самообладание. Енергичният му темперамент го подтикваше и към опасни авантюри. Той беше в Македония и Армения, докато там имаше въстания, беше в Китай по време на Боксерското въстание. Възпитан с убеждението, че Англия винаги ще поставя пречки на пътя на Русия, Гучков се записва като доброволец в армията на бурите по време на войната им срещу британците. Когато англичаните го вземат във военнопленник, той е толкова впечатлен от справедливото им отношение, че започва да им се възхищава и се сприятелява с Уинстън Чърчил, по това време е в Южна Африка като военен кореспондент. След това той запазва голямо уважение към морала, който ръководи английския обществен живот.

По време на революционната криза от 1905 г. той е приет от царя и царицата и се опитва да ги убеди в необходимостта от сътрудничество с умерените либерали, групирани в земствата. Неговите предложения по това време се ограничават до препоръката да се създаде консултативно събрание, по подобие на събранията, свиквани в Москва през XVI и XVII век, като връзка между суверена и народа. Първата мисъл на Гучков е да запази монархическия принцип, като го адаптира към новите и променящи се условия. Именно тези идеи с техния просветен консерватизъм ръководят формирането на Октябристката партия.

Още когато е изпратен от Червения кръст на бойните полета на Манджурия, Гучков е дълбоко заинтересован от въоръжените сили. Поражението на Русия във войната с Япония ясно показва необходимостта от реорганизация на армията и флота. Третата Дума охотно повдига тази тема по време на обсъждането на бюджета. Гучков, който е председател на Комитета за национална отбрана, поема водещата роля в този дебат, но не действа с достатъчно предпазливост. Няколко членове на императорското семейство са генерални инспектори в различни клонове на военното ведомство. Гучков твърди, че в интерес на ефективното управление подобни функции не трябва да се поверяват на лица, които не могат да бъдат държани отговорни. Той завърши, като поиска от великите князе да подадат оставка. Правителството се съгласява да се справи с проблема, като ограничи властта на великите князе, по отношение на договорите за армейски доставки, но не желае да ги лиши изцяло от постове им. Намесата на Гучков изглежда на императора като посегателство срещу неговите прерогативи, тъй като според Основните закони от 1906 г. армията и флотът се подчиняват само на суверена.

Гучков раздразва императрица Александра по-рано, когато настояваше терминът „автократор“ да не се използва в обръщение от Думата към царя.

Третата Дума, която в началото беше толкова послушна, най-накрая се разбунтува срещу правителството. Октябристите, уморени да бъдат използвани като инструмент от Столипин, се сближиха с кадетите. Когато Столипин срещна опозиция и от двете партии относно предложения от него закон за въвеждане на земства в западните провинции, той загуби търпение и настоя императорът да обнародва този закон чрез произволна злоупотреба с член 87 от Основните закони.

Гучков заяви, че това е обида към законодателната камара (на парламента) и се отказа от председателството на Думата. Столипин също си навлечел недоволството на царя, защото публично го замеси във въпроса.

На 11 септември 1911 г. Столипин е смъртоносно ранен от революционера Багров и се носеха слухове, че полицията е позволила това да се случи.

Коковцов е назначен за председател на Министерския съвет. От 1906 г. той е служил с голяма компетентност като министър на финансите и се е показва като ревнив пазител на държавните средства. Той беше интелигентен човек, съвестно честен, леко педантичен, консервативен без излишества, дълбоко патриотичен и отдаден на службата на държавата. Дори да е имал някакви спорове с Думата, той винаги е бил готов да сътрудничи с нея. За съжаление, Коковцов не беше човек със силна воля и не е успял да изрази опозицията си, когато императорът назначава в кабинета си някои министри, които щяха да направят задачата му много трудна. Такъв е случаят с министъра на правосъдието Иван Г. Шчегловитов, а по-късно и с министъра на вътрешните работи Николай А. Маклаков, и двамата крайни реакционери.³²

Третата Дума завършва с тревожна нотка. В продължение на няколко години се носеха слухове, че един неизвестен сибирски селянин на име Распутин, монах който се преструва, че служи на Бога и проповядва божие слово, е успял да се промъкне в близкото обкръжение на императорската двойка, като се възползва от мистичните предпочитания на императрицата.

След това се говореше, че този човек е просто вулгарен и необразован измамник придобил такава власт над царицата, а чрез нея и над царя, и влиянието му се отразява на управлението на държавните дела и работи в явно реакционна посока. Тези доклади описват Распутин като покварен самозванец, който води живот на разврат и пианство прикрит зад фасата на благочестие и добродетел. Тези слухове бяха започнали да се разпространяват в добре информирани кръгове в Санкт Петербург, но едва достигаха в провинцията. През март 1912 г. Гучков и крайнодесният представител Владимир М. Пуришкевич се качват на трибуната на Думата, за да разобличат истинския характер на тази неблагоородна личност и да предупредят за опасността от тайните му сделки в сянката на трона.

Може да изглежда удивително, че подобни изявления са направени публично от двама мъже, дълбоко привързани към монархията, но именно тяхната преданост към този принцип ги е подтикна да го направят. Те се надяваха, че речите им ще отворят очите на императорската двойка.

За съжаление, слепотата на царя и особено на царицата беше такава, че всичко, което виждаха, беше враждебно намерение. Гучков тогава стана тяхната „*bete noire*“ (черна овца), въпреки че и двамата председатели се бяха опитали, доколкото е възможно, да избегнат всякаква критика, насочена лично срещу августейшата двойка. За да ограничи последиците от тези нежелани речи, администрацията, с помощта на председателя на Думата, предотврати публикуването им. Но машинописните копия се разпространиха и обществеността беше информирана.

Слуховете и разкритията, свързани с Распутин, със сигурност щяха да навредят по-малко на престижа на короната, ако обществеността беше информирана за трагедията, която обгръщаше живота на императорската двойка. Това стана известно в цялата си тъга едва след революцията.

Императрица Александра щеше да получи повече разбиране, ако се знаеше, че в отчаяната си тревога от болестта на малкия си син Алексей, наследник на трона, тя е възложила цялата си надежда на някакво чудотворно застъпничество и че е вярвала, че молитвите ѝ са били чути, когато Распутин, по начин, който остава загадъчен, два пъти е помогнал на детето да премине през кризи, които изглеждаха фатални.

³² Да не се бърка с брат му Василий Маклаков, голям либерален оратор на Думата.

Дворът скри факта, че престолонаследникът има хемофилия, срещу която медицината е безпомощна по това време. Несъзнавайки истината, хората, които чуха за Распутин, се отдадоха на най-абсурдните предположения, за да обяснят ролята му зад кулисите в двора.

Четвъртата Дума се свиква през 1912 г. Тя е разпусната поради войната и продължава до революцията от 1917 г. На изборите правителството не успява да получи националистическо и реакционно мнозинство, способно да го подкрепи, и опозицията нараства по брой и авторитет. Кадетите и крайната левица печелят някои места; октябристите губят някои, но все пак държат контрола над ситуацията в залата. Михаил Родзянко от Октябристката партия е избран за председател на новата Дума. Провинциален дворянин едър и внушителен ръст, той се отличава с пламенния си патриотизъм, искреността си, абсолютната си почтеност и най-вече с голямата си смелост. Той е и отличен оратор. В една от групите на крайната левица, групата „Работници“, се появява нов депутат. Това е Александър Керенски, млад адвокат, който привлича вниманието с красноречивата си защита на обвинени в политически процеси. Не след дълго между правителството и Думата възникват триене. Въпреки всичките си големи качества, на Коковцов му липсваше финес и внимание към мнението на другите и това не помагаше на отношенията му с Думата. И понеже беше уважаван, недоволството на парламента не беше насочено толкова срещу него, колкото срещу реакционните му колеги и особено срещу министъра на правосъдието Шчегловитов, който съчетаваше реакционните си идеи с интелигентност и способности в правните въпроси.

Подкрепен от ретроградния московски журналист, княз Владимир П. Мещерски, Шчегловитов започна дворцова интрига срещу Коковцов. Последният умоляваше императора да му даде министри, с които да поддържа единството в кабинета. Вместо да се съгласи на това желание, императорът с обичайната си любезност го уволни през февруари 1914 г.

Той беше заменен от сервилния придворен Горемикин. Моят началник, Сергей Д. Сазонов, беше силно разочарован от тази промяна. Той изпитваше голямо уважение към Коковцов и дълбока антипатия към Горемикин. Този 74-годишен мъж, който вече беше министър-председател след падането на Вите, беше известен със своята некомпетентност, цинизъм и противопоставяне на всякакви промени.

Според публикации, появили се след революцията, отвращението на Коковцов към Распутин, му е навлякло враждебността на императрицата, а завръщането на Горемикин на поста министър-председател е резултат от собствените му добри отношения с фаворита на двора, който уж се е застъпвал за него пред императрицата.³³

По това време, дори и да ми беше казано от най-висша инстанция, със сигурност не бих повярвал, че влиянието на Распутин е достатъчно мощно, за да сваля един председател на Министерския съвет и да назначи друг на негово място. Това, което се случваше зад кулисите в двореца, беше строго пазена тайна и на всички слухове по този въпрос, достигащи до нас във външното министерство, не можеше да се вярва.³⁴

Две години по-късно когато попаднах в непосредственото обкръжение на императора, осъзнах, малко по малко, колко сериозно е било затруднено упражняването на императорската власт от намесата на императрица Александра, подложена на мистери-

³³ Ако предложението до императора от министъра на земеделието Кривошеин, е очевидната причина за назначаването на Горемикин, трябва да видим истинската причина за отстраняването на Коковцов в това, че императрицата приема на препоръките на Распутин. Сазонов потвърждава това в спомените си. Кривошеин, скоро осъзнава колко вреден е Горемикин и се обръща срещу него.

³⁴ Сазонов винаги беше изключително откровен с мен, но се въздържах до края на монархията да говори за Распутин, въпреки че последният не спираше да го подкопава. Лоялността на Сазонов към императора, му налагаше абсолютно мълчание по тази болезнена тема.

озни влияния. Едва много по-късно, след революцията и след войната, научих цялата тъжна истина, когато писмата на императрица Александра до император Николай бяха публикувани.

Така, когато през 1914 г. избухва война, руското правителство е председателствано от Горемкин. Кабинетът му е съставен от мъже, чиито ценности и политически убеждения са доста разнообразни. Владимир А. Сухомлинов, военният министър, отличил се през 1877-78 г. като командир в Руско-турската война, но така и не е преразгледал идеите си, за да е в крак със съвременната организация на армията, и най-квалифицираните му подчинени го смятаха като неподходящ за такава отговорна позиция. Освен това той беше лекомислен и повърхностен.

Той имаше дарбата да разказва анекдоти и да се шегува и успя да забавлява императора, но Думата изобщо не го оцени. Когато превратностите на войната показаха неговата некомпетентност, той незабавно беше освободен от поста си.

Министърът на вътрешните работи, Николай Маклаков, беше реакционер, който приемаше съществуването на Думата като необходимо зло и беше в конфликт със земствата. Той имаше доста странен начин на мислене, който веднъж имах възможност да наблюдавам от първа ръка. Когато правителството на кайзера обяви война на Русия през август 1914 г., пред германското посолство спонтанно възникнаха враждебни демонстрации. Тълпата се възползва от тези събития, за да нахлуе в сградата на посолството и да го разграби от горе до долу. Научавайки, че близо до германското посолство са избухнали безредици, Сазонов ме изпрати да видя какво се случва. Заварих грабежа и разрушенията в ход и открих, че полицията и изпратенните войски не се намесват. Намерих префекта на полицията на Санкт Петербург и го помолих възмутено да сложи край на тази сцена на вандализъм. Той ми каза, че министърът на вътрешните работи току-що е пристигнал и ме е помолил да говоря с него. Протестирах пред Николай Маклаков с най-категорични думи относно пасивността на полицията и му обясних, че германското посолство е под закрилата на дипломатическия представител на САЩ. Длъжни сме да уважаваме посолството. Освен това съучастието на руските служители в актове на грабеж няма да помогне на престижа ни в очите на нашите съюзници.

Маклаков отговори, че е необходимо да се даде воля на естествения гняв на тълпата и че той ще ограничи ролята си до това да следи безредиците да не се разпространяват. Когато докладвах коментарите му на началника си, последният не се изненада, тъй като имаше ниско мнение за колегата си от вътрешния пост. Маклаков, както и министърът на вероизповеданията Владимир К. Саблер, друг реакционен тип, и двамата протежета на Распутин, се превърнаха в „черните овце“ на Думата.

Неуспехът на реакционните министри да потърсят споразумение с Думата беше още по-малко извиним, защото избирателната реформа от 1907 г. им даде най-благоприятното мнозинство, на което можеха да се надяват, съставено от култивирани елементи с умерени политически нагласи. Горемкин и реакционните членове на неговия кабинет, се разбираха зле с онези министри, които показаха повече мъдрост и потърсиха разбирателство с Думата. Вече имах повод да говоря за чистия патриотизъм и просветения консерватизъм на Сазонов. Той вярваше, че човешките общества, както всички живи организми, трябва да еволюират. За него това означаваше задължението да се запази всичко, което е все още здраво и жизнеспособно, и необходимост от модифициране или дори от отхвърляне на това, което вече не е полезно за социалния организъм. Тази проста философия, основана на здравия разум, отделяше Сазонов от Горемкин и неговите последователи и го сближаваше с умерените либерали-октябристи и кадетите. Често го придружавах на заседания на Думата и видях, че там има много симпатизанти. За съжаление, ролята му на министър на външните работи му пречеше

да упражнява ефективно влияние във вътрешната политика и само при особено тежки обстоятелства той имаше възможност да се бори за идеите си.

Министърът на земеделието Кривошеин беше по същество опортюнист, но много интелигентен, осъзнаващ опасностите, които се криеха в следването на пътя на реакцията; затова се отдалечи от Горемкин и се свърза с онези министри, които се надяваха да видят правителството да се сближи с либералните елементи на страната.

Министърът на флота, адмирал Иван К. Григорович, беше отличен човек. Той допринесе много за възстановяването на руския флот, даде повишения на най-способните офицери и се обгради с честни и компетентни хора. Дейността му в Министерския съвет беше по необходимост ограничена от аполитичния характер на поста му, но идеите му бяха противоположни на реакцията. Така дори Министерският съвет не избегна конфликтите, които разкъсваха руската политическа сцена.

Големи промени настъпиха в Русия през десетте години между безредиците от 1905 г. и войната от 1914 г. От създаването си, Думата се беше включила толкова здраво в политическата структура на Русия, че дори онези, които се противопоставиха на установяването на представителната система, не смееха да го признаят открито от страх от силно шокиране на общественото мнение. След като придобиха правото да участват в изработването на закони, консервативните партии бяха също толкова загрижени, колкото и другите партии, да запазят това право и също толкова готови да го защитават. Думата беше загубила голяма степен от доверието на народните маси след изборителната реформа, въведена от Столипин, но тя значително засили връзките си с образованите класи, мнозинството от военните кадри и дори с бюрокрацията.

В политическия живот на империята, както и в икономическата и културната област, се наблюдаваше голяма трансформация. След Руско-японската война и сътресенията от 1905-1906 г. страната беше постигнала много значителен икономически напредък. Обемът на инвестициите непрекъснато нарастваше. Балансът на външната търговия показваше излишък от износ. Железопътната мрежа се разширяваше, а железопътният транспорт и приходите се увеличаваха постоянно. Фабричното производство се увеличи по безпрецедентен начин, когато Русия навлезе в период на индустриализация. Потребителската статистика и общите депозити в спестовните институции показват постоянен растеж. Селските кооперации преживяха огромен скок нагоре. Публичните финанси бяха добре балансирани и стояха на солидна основа. Националната валута рублата, беше свободно конвертируема в злато в продължение на около 20 години. Държавното образование и общото ниво на култура също напреднаха с гигантски крачки. Началните училища се увеличиха значително по брой и се очакваше да обхванат всички деца в страната до 1922 г.

Средното и висшето образование се разширяваха непрекъснато. Бързо нарастващи по брой образованите хора нямаха затруднения при намирането на работа в страната в пълен икономически напредък.

В социалната сфера ситуацията беше по-сложна. От една страна, все още имаше някои причини за още по-голямо безпокойство от преди; от друга, се появиха някои окуражаващи признаци, които можеха да предвещават ново социално равновесие.

Като цяло, икономическият живот на селяните е претърпяваше бавен, но сигурен напредък; жизненият им стандарт се повишаваше и по-големи части от именията на големите земевладелци непрекъснато преминаваха в техни ръце.

Аграрната реформа на Столипин беше въведена за да превърне повечето селяни в дребни земевладелци и да ги направи привърженици на индивидуалната собственост. Тя все още беше далеч от всички очаквани резултати, но някои от тях вече бяха започнали да се виждат. Както казах по-горе, всички земи около моето имение в южната част

на Русия бяха придобити от селяни и щях да продам и моите, ако няхах отлични отношения със селските семейства, които ги обработваха.

Без да броим земите, които наемаха от земевладелци, през 1917 г. селяните се ока-заха господари на три пъти повече обработваема земя, отколкото притежаваха собстве-ниците на големи имения. И все пак броят на заможните селяни беше сравнително ма-лък и селските маси все още живееха много бедно. Повишаването на културния стан-дарт доведе до това, че материалните нужди нарастваха по-бързо от ресурсите. Тъй като не можеха да измислят друг начин за подобряване на положението си, селяните се вкопчиха здраво в стремежа си за разграбването и преразпределението на ръба на зако-на, между тях на това което е останало от големите имения. Що се отнася до заплатите на работниците, те ясно показваха възходящо движение, но все още бяха много ниски.

Трябваше ли положението на Русия, каквото се представи през 1914 г., да доведе до песимистични заключения или имаше основание за надежда? Дали трансформацията на страната, която тогава беше в пълен ход, щеше да поеме твърде бързи темпове или щеше да продължи по подреден и мирен начин?

Кризите, шоквете и взаимните обвинения, които бележеха политическата сцена, изглеждаха като неизбежен съпровод на настъпващата дълбока промяна. Вълната на социалното недоволство все още бавно се надигаше и все още не се беше преминала в непрекъснати и променящи се опасни ситуации. Нямахме ли хилядолетната сграда, коя-то представляваше държавата, да издържи достатъчно дълго, за да бъде консолидирана върху новите основи на вече започнатата реконструкция?

Страната със сигурност не е имала недостиг на достойни, способни и всеотдайни мъже, които да изпълнят тази задача, в администрацията, в Думата и в земствата. Пре-ценявайки положението, имаме основателни причини да се надяваме, че въпреки ре-волюционните тенденции, които се появяваха, страната ще следва пътя на мирната ево-люция.

Външната политика на Русия се ръководеше от две основни съображения: първо, да осигури подкрепата, необходима за защита на националната ѝ сигурност; второ, да защити интересите си главно в периферията на огромната империя и по-специално на Балканите. През годините, в които бях активен в редиците на руската дипломация, кра-йъгълният камък на руската външна политика беше Френско-руският съюз, към който по-късно беше добавен и Антантата с Англия. Сближаването между кабинетите в Санкт Петербург и Париж се роди от разочарованието на Русия от „Съюза на тримата императори“. През 1872 г. суверените на Германия, Австро-Унгария и Русия се срещ-наха в Берлин и се споразумяха да действат съгласувано по въпросите на международ-ната политика. Припомняйки си Свещения съюз, те се споразумяха да се борят с рево-люционните движения, които заплашваха монархиите. През 1873 г. тримата императо-ри подписаха таен договор за съюз. Изглежда, че сътрудничеството между три велики сили, верни на традициите на монархията, трябваше да остане стабилно, но не издържа проверката на опита. След Руско-турската война от 1877-78 г. Берлинският конгрес лиши Русия от компенсациите, на които тя има право поради жертвите, които е напра-вила, за да освободи България от турското потисничество. Руският канцлер, княз Гор-чаков, не скри огорчението на нацията си от безразличието, проявено от двамата ѝ съ-юзници.³⁵ Русия отново е онеправдана, когато Германия сключва договор с Австро-Унгария през 1879 г. и след това завършва съюза през 1882 г. с присъединяването на Италия. Този Троен съюз, доминиран от най-могъщия партньор Германия, представя-ва заплаха за съседите си както на изток, така и на запад, тъй като поставя целия център

³⁵ Твърде двулично измъкване, руснаците не споменават причините за това в глупавата политика на Александър II и Горчаков, на явна конфронтация с Австро-Унгария за Босна и Херцеговина и мълча-лива с Германия, заради ухащването на Франция! (б. пр.)

на Европа под германска хегемония. Желаяйки да избегне разрыв с Русия, германският канцлер, княз Ото фон Бисмарк, предлага „успокоение“ под формата на нов договор между императорите на Германия, Австро-Унгария и Русия. Този договор е подписан през 1881 г. и подновен през 1884 г. Всяка от трите империи обещава да остане неутрална, ако някоя от другите две бъде нападната от четвърта велика сила. Договорът съдържа и реципрочно обещание за спазване на статуквото на Балканите. Когато този договор изтича през 1887 г., той не е подновен, тъй като Австрия и Русия вече не желаят да бъдат обвързани.

От друга страна, Бисмарк, обезпокоен от възстановяването на военната мощ във Франция, е нетърпелив да запази добри отношения със Санкт Петербург. Това го кара да подпише с посланика на Русия, без знанието на Австро-Унгария, тайно споразумение в Берлин (т.нар. договор за презастраховка), което потвърждава, що се отнася до Германия и Русия, основните насоки на споразумението от 1884 г. Системата за „успокоение“, замислена от Бисмарк, прави Германия пазител на мира и равновесието между Виена и Санкт Петербург. Чрез съюза си с Австро-Унгария Германия се ангажира да оказва активна помощ на Хабсбургската монархия в случай на руска агресия, а чрез споразуменията си с Русия, обещава да остане неутрална, ако Руската империя бъде нападната от Австро-Унгария (б. пр. което по презумпция е фантастично). Очевидно това споразумение е възможно само докато германската политика няма пряк интерес на Балканите и не благоприятства австрийското влияние там в ущърб на руските интереси.

След като отстрани Бисмарк от лидерството в германската политика, младият кайзер Вилхелм II отказа да поднови тайното руско-германско споразумение от 1887 г., считайки го за несъвместимо с Тройния съюз и твърде благоприятно за руските интереси на Балканите. Това беше краят на руско-германското приятелство.

Естествено беше Русия да се обърне към Франция, която се намираше в изолация след поражението си от Германия през 1870 г. Препоръчано беше сближаване с Франция и това може да изглежда странно от руския консервативен печат (който традиционно не симпатизира на републиканска Франция), особено от периодичното издание, публикувано от Катков, който обвини Германия и Австрия в осуетяване на руската политика на Балканите. Александър III се вслуша внимателно в тези твърдения. Френско-руският съюз се оформи малко по малко. Първите разговори между Франция и Русия доведоха през 1891 г. до размяна на меморандуми, които се ограничиха до признаване на необходимостта от взаимно проучване на средства за посрещане на заплахата от война, насочена срещу някоя от двете страни. След уточняване на подробностите за военното сътрудничество, през 1894 г. е сключен официален съюз. Русия обещава да подкрепи Франция със силата на оръжието, ако последната бъде нападната от Германия или от Италия с подкрепата на Германия. Франция от своя страна обещава да сътрудничи военно с Русия, ако последната бъде нападната от Германия или от Австро-Унгария с подкрепата на Германия.

През 1899 г. Теофил Делкасе, който тогава е френски министър на външните работи, пристига в Санкт Петербург и е договорено съюзът да остане в сила за неопределено време, освен ако не бъде отменен. Първата военна конвенция е подписана на 17 август 1892 г. и периодично е преразглеждана от началниците на Генералния щаб на двете държави. През годините преди войната аз отговарях за тези документи.

Отношенията между Русия и Англия остават много студени след Кримската война. Руското национално обществено мнение обвини Англия, че е подбудила тази война и че е била тежко засегната от унижителния мир, наложен на Русия на Парижкия конгрес през 1856 г. Това негодувание срещу Англия се възражда и разпалва отново по време на Руско-турската война, когато през 1878 г. английският флот се появява пред Константинопол и ограбва Русия от плодовете на победата ѝ над империята на султана.

През следващите години Русия се сблъсква с Англия по много въпроси: на Балканите, в Персия, в Афганистан, в Тибет, в Далечния изток. Враждебността, породена от конфликтните интереси, се влошава още повече от традиционната антипатия на британците към автократичната форма на управление, която все още е в сила в Русия.

От своя страна Англия започва да се чувства неспокойна от посегателствата върху позициите ѝ от новата „световна политика“ (Weltpolitik) на Германия. През 1900 г. кайзер Вилхелм II решава да дари страната си с мощен флот за открито море. Политиката на „бляскава изолация“ на „превъзходния Албион“ най-накрая се оказва неоправдана.

Франция също искаше да засили сигурността си в Европа и отвъд океана, за да противодейства на германския импулс. През 1904 г. кабинетите на Лондон и Париж сключват „Сърдечното споразумение“. Неговите главни архитекти бяха крал Едуард VII и Теофил Делкасе.³⁶

С цел да обезкуражи агресивните тенденции на Тройния съюз, Делкасе искаше да завърши „Сърдечното съгласие“ с англо-руско сближаване. Но имаше много сериозни пречки за това. В Англия и Русия, общественото мнение все още изпитваше взаимно подозрение и към старите се добавили нови причини за търкания.

След избухването на ксенофобското насилие в Китай от сектата, известна като „Боксори“, руските въоръжени сили окупираха китайската провинция Манджурия, за да защитят железопътна линия, която беше в процес на изграждане за установяване на комуникация с Владивосток и Порт Артур. Дватама съперници на Русия в този район, Япония и Англия, се обединиха и през 1902 г. сключиха споразумение, с което Англия обеща да остане неутрална в случай на руско-японска война и да окаже военна помощ на Япония, ако Русия бъде подкрепена от Франция.

Когато Япония започна очакваната война две години по-късно, Англия поддържа доста неприятелска неутрална позиция спрямо Русия. Възползвайки се от руско-японската война, кайзер Вилхелм, който вече беше започнал тайни сделки срещу Франция в Мароко, сега се опита да подкопае френско-руския съюз. По време на среща, която проведе с Николай II през 1905 г. в Бьоркьо, във финландски води, той се възползвал от добросъвестността на царя и го убеди да подпише договор за съюз между двете империи. Една клауза от това споразумение постановявала, че Франция ще бъде информирана за новия съюз и ще бъде поканена да се присъедини към него. Царят не осъзнава, че документът, подготвен в Берлин, ще бъде несъвместим с френско-руския съюз и ще наруши основите на европейското равновесие.³⁷

Едва около седем седмици по-късно граф Ламсдорф, руският министър на външните работи, научил за коварния номер, изигран на царя, и му обяснил, че споразумението, което е подписал без знанието на Франция, не може да бъде поддържано. Впоследствие император Николай побърза да уведоми Вилхелм II, че споразумението трябва да се счита за нищожно.

Изволски, който замени Ламсдорф през 1906 г., беше убеден, че две нации, едната континентална, а другата морска, и следователно с допълващи се икономики и без общи граници, трябва да могат да намерят някаква обща основа за съгласие. Той действаше по същия начин като Делкасе. Вместо да се опитва да постигне споразумение от общ характер, той се посвети на решаването на конкретните проблеми, които доведоха

³⁶ По силата на Съглашението (*Antanta Cordiale*) Франция оставя Египет под британско влияние, а Англия се отказва от интереси в Мароко. Делкасе, който е френски министър на външните работи от 1898 до 1905 г., успява да изгладя големите трудности, възникнали между Франция и Англия заради Египет, когато експедицията на Жан Батист Маршан достига Нил през 1899 г. През 1901 г. Делкасе получава от правителството в Рим декларация, че Италия няма да участва в германска агресивна война срещу Франция.

³⁷ Напротив, затвърждава европейското равновесие но подрива плановете на френските реваншисти като Делкасе, и изолира Англия! (б. пр.)

до най-тежките конфликти между Англия и Русия, като ги разглеждаше един след друг по реалистичен начин. Преговорите доведоха през 1907 г. до споразумение, подписано от Изволски и британския посланик сър Артър Никълсън.³⁸

В Персия политическото и икономическото влияние на Русия и Англия беше очертано: първата си запази североизточната зона, а втората югоизточната; в междинния или така наречения неутрален регион дейностите на двете сили трябваше да се упражняват съвместно. Русия призна изключителното влияние на Англия в Афганистан. Що се отнася до Тибет, Англия обеща да изтегли войските си от тази страна и да уважава нейната независимост, която Русия също я гарантира. Въпреки че целите на споразумението от 1907 г. може да изглеждат тясно ограничени, то имаше последици от огромно значение. То напълно промени атмосферата на англо-руските отношения и подготви почвата за тясно сътрудничество между Русия и Британската империя по време на Първата световна война. Задачата, изпълнена от Изволски, беше значително улеснена от присъствието на сър Едуард Грей начело на британското външно министерство и от интелигентните и всеотдайни усилия на отличния руски посланик в Лондон, граф Александър Бенкендорф. От всички региони, разположени в периферията на Руската империя, Балканският регион беше този, където се сближаваха най-важните интереси на Русия. Руската външна политика се определяше от събитията, които се развиваха в тази често размирна зона. Русия се стремеше към двойни цели на Балканите. Тя искаше да получи свободен достъп до Средиземно море през проливите Босфора и Дарданелите и да се защити от преминаването през този воден път на вражески флот, решен да атакува руското крайбрежие на Черно море.

Освен това, тя искала да гарантира независимото политическо съществуване на Балканските народи от всички вероизповедания, които отдавна бяха под властта на турците, и да ги предпази от всяко ново робство.³⁹

„Спорът за проливите“ на Константинопол възникна с идването на руската държава до бреговете на Черно море, което беше под изключителния контрол на султаните от падането на Византия до XVIII век. Като предимно континентална страна, Русия винаги се е опитвала да разшири владенията си към откритите морета. В края на дълга борба с Турция, Русия успя под ръководството на Петър Велики да достигне Черно море, а под ръководството на Екатерина II да консолидира позицията си там; но беше принудена да приеме, че изходът от това море към Средиземно море остава в ръцете на нейния стар враг. Тъй като Босфорът и Дарданелите са част от териториалните води и територията на Турция, преминаването на кораби през тези проливи изисква съгласието на Високата Порта.⁴⁰

След отслабването на Османската империя и установяването на велика сила на бреговете на Черно море, султанското правителство се съгласи, че регулирането на корабоплаването през Проливите трябва да се уреди от международно споразумение. Босфорът и Дарданелите разделят европейските владения на Турция от нейните азиатски територии и нейната столица, Константинопол, се намира на бреговете на Босфора, позволява на Портата да откаже преминаване на чуждестранни кораби при условия, които застрашаващи контрола ѝ над Проливите, и Портата е особено предпазлива към чуждите военни кораби във водите си. Страхувайки се от Русия повече от всички останали, Турция е особено непреклонна да допуска военни кораби, плаващи под руски флаг. Руската империя като сила, най-заинтересована от заемането на Проливите, оче-

³⁸ Сър Артър Никълсън по-късно стана лорд Карнок. Той беше стар приятел на баща ми.

³⁹ Като толерира една националност – сърбите, за сметка на останалите, и най-вече за сметка на българите! (б. пр.)

⁴⁰ Старото название на турското (или османското) правителство на султаните.

видно има интерес да получи от Портата споразумението, което най-добре отговаря на руските интереси.

Мирният договор от Кучук Кайнарджа, от 1774 г., е първият от дълга поредица конвенции, свързани с преминаването през Проливите. Този пакт, плод на победа, гарантира на Русия владението на северното крайбрежие на Черно море и предоставя на руските търговски кораби свободно излизане от това море. Турция винаги, съвсем логично, се е опитвала да предотврати преминаването на военни кораби на която и да е държава през Проливите в мирно време. По време на периоди, когато Турция може да е във война, тя си запазва правото, в интерес на собствената си отбрана, да позволи на флотите на своите съюзници да преминат в Черно море (едва е възможно да ѝ се откаже това право предвид суверенитета ѝ над Проливите). Очевидно в интерес на османското правителство, ако е във война с Русия, е да позволи на военните кораби, враждебни на Руската империя, да влязат в Черно море. Само съюз с Турция може да защити Русия от такъв риск, но трайно сътрудничество между тези две държави е практически невъзможно: твърде много различия ги разделят.

В историята има само три опита за прилагане на такъв съюз. Те са възникнали при изключителни обстоятелства и са продължили кратко. По време на Френската революция и Наполеоновите войни Русия и Турция сключват два съюза срещу Франция, но и двата са краткотрайни.⁴¹

След това, през 1833 г., султан Мамуд II, виждайки, че тронът му е сериозно застрашен от бунта на Мохамед Али, пашата на Египет, моли за помощ руския император Николай I. Двата суверени сключват отбранителен съюз в и Хункяр Искелеси, цената на който е, че султанът обещава „да затвори Проливите и да не позволи на нито един чуждестранен военен кораб да влиза под никакъв предлог“, независимо дали е във военно или мирно време.

Това беше равносилно в превръщането на Турция на пазител на Черно море за Русия. Подобно споразумение очевидно предлагаше твърде много предимства на Русия, за да бъде приемливо за големите морски сили. Великобритания и Франция отправиха толкова заплашителни протести към Портата, че когато договорът от Хункяр Искелеси изтече през 1841 г., руското правителство се съгласи да подпише Конвенция за Проливите през същата година с Турция, съвместно с Франция, Англия, Австрия и Прусия, тъй като е невъзможно да се поднови предишният договор.

Конвенцията от 1841 г. потвърди старото правило, че Проливите ще бъдат затворени [за чуждестранни военни кораби], когато Портата е в мир. Турция си възвръща свободата да позволява на чуждестранни военни кораби да преминават през тях в случай на война, в която участва. Регулирането на Босфора стана европейски въпрос, а не просто руско-турски, а забраната за преминаване на военни кораби през Проливите в мирно време стана предписание на европейското публично право. Това беше осветяването на турската теза.

Разпоредбите на конвенцията от 1841 г. остават в сила до 1914 г. Те са потвърдени от Парижкия договор през 1856 г. Този инструмент, основан на руското поражение в Кримската война, налага на Русия и неутрализирането на Черно море, като заявява, че този воден басейн ще бъде „забранен за всички военни кораби, независимо дали са на крайбрежни сили (на Черно море) или на която и да е друга сила“.

Когато княз Александър М. Горчаков, руският канцлер, се възползва от френско-пруската война, за да заяви, че Русия вече няма да приема такъв унизителен удар по

⁴¹ Съюзните договори от 1793 и 1805 г. между Русия и Турция дават на Русия правото да използва проливите за преминаване на военни кораби. Освен това договорът от 1805 г. задължава Турция да затвори проливите за всички въоръжени кораби, с изключение на тези на Русия и на Турция. Тези договори са ефемерни: война между двете страни избухва през 1806 г.

суверенитета си, *ad hoc* конференцията, проведена в Лондон през 1871 г., отменя неутрализацията на Черно море. Берлинският договор от 1878 г. ратифицира отново условията на конвенцията от 1841 г.

Още от Кючук-Кайнарджанския договор през 1774 г. поради липса на нещо по-добро, Русия приема решението, предложено от Турция. Всъщност, правилото задължаващо Турция да забрани влизането на нетурски военни кораби в мирно време, предоставя определени предимства за Русия, като затруднява внезапната атака срещу руското крайбрежие.

Едва много по-късно Русия започва да мисли за интересите, които да осигурят свободното излизане на нейните военни кораби от Черно море към Средиземно море и обратно. По време на руско-японската война руското правителство можеше да подсили ескадрите, изпратени в Тихия океан през 1904 г., чрез добавяне на военноморски сили от Черно море, но усилията му са осуетени от невъзможността да го направи.

Турция е свободна да увеличи бързо силите си, като придобива военни кораби от чужбина (така през януари 1914 г. Турция закупува от Германия два бойни крайцера, „Бреслау“ и „Гьобен“).

Русия, е лишена от възможността по подобен начин да осигури защитата на южното си крайбрежие, тъй като никакви военни кораби от други води не могат да влязат в Черно море, независимо дали са от чуждестранни или руски корабостроителници или от руски флоти в други морета.

Когато Александър П. Изволски, енергичен и амбициозен човек, заменя граф Ламсдорф в Министерството на външните работи, той се опитва да промени Статута, уреждащ Проливите, в полза на Русия. В хода на преговорите, които започва през 1907 г. със сър Едуард Грей за сближаване между Русия и Великобритания, Изволски предлага въпросът за проливите да бъде включен в дискусиата им. Руският министър изтъква факта, че планираното споразумение ще е особено ценено за Русия, ако доведе до свободен достъп до Средиземно море за руския Черноморски флот; от друга страна, Русия ще се откаже от тази привилегия, ако това ще доведе до отваряне на Черно море за военни кораби на държави, които не са крайбрежни. Английският министър демонстрира готовност да разгледа руските стремежи по този въпрос, което руската страна разглежда като голям напредък. Но сър Едуард Грей посочва, че английското обществено мнение няма да разбере как Проливите могат да бъдат отворени за руския флот, без да бъдат отворени и за английския, и разглеждането на темата е изоставено.

През 1908 г., Хабсбургската монархия анексира турските провинции Босна и Херцеговина, които окупира след Берлинския договор от 1878 г., и Изволски предлага в разговор с австрийския си колега, барон Алоис Лекса фон Ерентал, в замяна на руското съгласие за преразглеждане на този договор Австро-Унгария, когато му дойде времето, да подкрепи руските стремежи за свободно преминаване през Проливите на военните кораби, принадлежащи на страни, граничещи с Черно море. Австро-Унгария обявява анексирането на двете провинции, но не предоставя на Русия поисканата подкрепа. Усилията на Изволски са безрезултатни.

В таен меморандум⁴², който написах в началото на 1914 г. за царя и заинтересованите министри, обобщих позицията на Русия по проблема с Проливите под турски контрол, както следва: *„Европейските сили няма да са склонни да отворят Проливите*

⁴² В документите на 2-н де Базили, които 2-жа Ласел де Базили е дарила на Института Хувър, се намира литографско копие на меморандум „За нашите цели по отношение на Проливите“ от ноември 1914 г., подготвен и подписан от Базили. Това обобщение е друга версия на гореспоменатия меморандум, подготвен „в началото на 1914 г.“. Меморандумите, изпратени до императора и министрите, със сигурност са били написани на пишеща машина, а не литографирани. Точният текст, даден тук, се отличава от литографското копие. Вижте Приложение I.

единствено за силите, граничеци с Черно море, както известно време си мислехме. Дори да предположим, че съществува възможност за отваряне на Проливите чрез дипломатически преговори, ние ще трябва да приемем свободно преминаване през тези води за военни кораби на всички държави.⁴³ Този вид модификация на настоящия режим на Проливите противоречи на нашата традиционна гледна точка, че докато Проливите не са под наши контрол, нашите стратегически интереси трябва да се противопоставят на допускането на чуждестранни военноморски сили в Черно море и че затварянето на Проливите ни облагодетелства, защото лишава враждебните към нас сили от възможността да подготвят агресия срещу нас в Черно море през мирно време.

Наскоро бяха представени някои възражения срещу тази теза и се твърди, че затварянето на Проливите представлява повече недостатъци, отколкото предимства за нас. Всъщност затварянето им не ни защитава от проникване на вражески флот в Черно море по време на война, ако такава операция бъде осъществена чрез сътрудничество с Турция. Освен това затварянето ни дава фалшива сигурност, като ни кара да вярваме, че Турция е единственият противник, с когото трябва да се съоб-
разяваме в Черно море“.

Турското господство в Проливите създаваше неудобства за Русия не само от стратегическа гледна точка, но и в икономическата сфера. На няколко пъти Турция прекъсваше свободното преминаване през проливите на търговски кораби, пътуващи до и от руски пристанища.⁴⁴ Без да навлизаме в твърде далечното минало, можем да си припомним, че това се е случвало по време на Гръко-турската война от 1897 г. и по време на Италиано-турската война през 1911-1912 г., да не говорим за годините на Първата световна война, когато Турция беше на страната на враговете на Русия.

Данните за десетилетието 1903-1912 г. показват, че 37% (по нетна стойност) от руския износ е транспортиран през Дарданелите. Търговска артерия от такова значение за Русия не може да бъде блокирана, без да се причинят сериозни щети. Неутрализацията се е разглеждала като едно от средствата за премахване на неудобствата, произтичащи от турския суверенитет над Проливите. Всички сили трябва да са обвързани от международен договор да зачитат свободното преминаване през този воден път за всички търговски и военни кораби, както по време на война, така и в мирно време; освен това, всички военни действия трябва да бъдат забранени в зоната на Проливите и всички укрепления там да бъдат унищожени. Едно от предимствата на неутрализацията е, че тя може да бъде приложена без промяна на териториалното статукво в района на самите проливи. Но идеята за неутрализация, въпреки всичките ѝ очевидни първоначални предимства, беше отхвърляна от руските експерти всеки път, когато имаха възможност да я изучат по-отблизо. Беше посочено, че в съвременния свят правните предписания имат стойност в международните отношения само когато са ефективно подкрепени със сила. Демилитаризацията само ще направи по-възможна изненадваща атака от държава, желаеща да завземе Проливите или да предприеме атака срещу Русия. Заплахата от такава възможност дори задължава Русия да окупира Проливите в случай на международни усложнения, за да предотврати попадането им във вражески ръце. Създаването на международни сили за защита на проливите е безполезно, ако силите [съставляващи тези сили] се разделят, и всъщност точно в такъв случай тези войски са призовани да действат. Въпреки всички неудобства, които турският суверенитет над Проливите причиняваше на Русия, продължаващото владение на този воден път от Турция дълго време се смяташе за относително задоволително решение от руска гледна точка.

⁴³ Тук направих намек за начинанията на Изволски.

⁴⁴ През този период Русия изнася големи количества пшеница и суровини през Черно море. Трябва да се има предвид, че южната част на Русия е най-богатият регион на империята.

Беше посочено, че Турция не е достатъчно силна, за да се противопостави на Русия и следователно е длъжна да вземе предвид руските интереси. Освен това, турският контрол над Босфора и Дарданелите освобождава Русия от загриженост за тяхната отбрана, както и от отговорност за администриране на зоната, която очевидно ще трябва да го направи, ако ги завладее.

Този възглед по въпроса обаче престава да бъде правдоподобен, ако Турция се превърне в инструмент на сила, различна от Русия, или ако се съюзи със сили, враждебни на Русия. Още по-неприемливо за Русия, ако Турция бъде изгонена от зоната на Проливите от друга държава.

Логично следва, че Русия никога няма да позволи на велика сила да установи контрол над артерията и да се сдобие с мощно оръжие срещу нея. Още през 1829 г. граф Карл Неселроде, руският канцлер, изразява идеята, че ако такъв случай се окаже възможен, „руското правителство ще бъде задължено да предприеме най-енергичните мерки, за да не попадне входът на Черно море в ръцете на никоя велика сила“.

В края на 1913 г. има основания да се опасяваме, че нови и могъщи ръце са на път да завземат контрола над Проливите и че Русия, следвайки препоръките на граф Неселроде, ще трябва да им се противопостави със сила.

След възкачването си на престола на Вилхелм II, Германия насочи поглед към Близкия изток и се опита да подбуди германското проникване в Турция. Германски инструктори оказват помощ на турската армия и допринесехо за победата ѝ над гърците през 1897 г.

През 1898 г. кайзерът посети султан Абд-ул-Хамид и в реч в Дамаск се обяви за приятел на султана и на мюсюлманите. През 1902 г. германска компания получава концесия за изграждане на железопътна линия от Константинопол до Багдад.

През 1913 г., по искане на турците, в Турция е изпратена германска военна мисия, за да реорганизира армията; нейният водач, генерал Лиман фон Сандерс, е назначен за командир на турския армейски корпус, разположен в Константинопол. Този акт е еквивалентен на предоставяне на преобладаваща позиция на Германия в Константинопол и над Проливите. Правителството и руското обществено мнение го виждат като заплаха за руските интереси и са силно обезпокоени.

На 13 януари 1914 г. Коковцов, председателят на Руския министерски съвет, Сазонов, министърът на външните работи, и върховните военни власти се срещат в Санкт Петербург, за да разгледат ситуацията и да обмислят мерките, които трябва да се предприемат. Основно в тази дискусия е желанието да се избегне разрыв на отношенията с Германия. Коковцов заявява, че смята война с Германия по това време за най-голямото бедствие за Русия. Сазонов изразява същата мисъл и е решено да продължат разговорите с Германия, като се избягва всякакво влошаване на отношенията с нея. Германия се съгласи на повърхностна отстъпка: генерал Лиман фон Сандерс беше повишен в чин турски маршал и натоварен със задълженията на генерален инспектор на турската армия, докато войските в зоната на Константинопол бяха поставени под командването на турски генерал.

Русия, нетърпелива да не влошава положението, се задоволи с решение, което беше не повече от привидност и даде ясно доказателство за мирните си намерения. Мисията на Лиман фон Сандерс, със сигурност помогна да се проправи пътят за германо-турския съюз срещу Русия и за спиране на руските комуникации през Проливите, две възможности, които станаха реалност шест месеца по-късно, когато избухна войната от 1914 г.

Когато се случи тази катастрофа, хората в Русия си помислиха, че най-накрая е дошло времето да се реши въпросът за Проливите. Притежаването на Босфора и Дарда-

нелите никога не е преставало да бъде основна мечта на Русия. Тази амбиция изглеждаше толкова естествена, колкото желанието да имаш ключовете за собствения си дом.

Зад амбицията стояха както чувства, така и практически интерес, защото хората от християнската православна религия винаги са хранили надеждата, че Константинопол, родното място на тяхната вяра, един ден ще бъде освободен от мюсюлманското господство и че кръстът ще замени полумесеца върху древната катедрала „Света София“. Нито общественото мнение, нито дори правителствените кръгове се съмняваха, че един ден тези стремежи ще бъдат осъществени.

Въпреки това, когато се изправи пред рисковете от международен мащаб, които биха могли да произтекат от руска експедиция срещу Проливите, царското правителство винаги се отнасяше към този въпрос по-скоро академично и не се е занимавало с методична предварителна подготовка на военните и военноморските средства, необходими за извършване на нападение в зоната на Босфора.

Това е една от причините, поради които Русия не успя да извърши подобна операция по време на Първата световна война. Ако Русия беше успяла да предотврати затварянето на Проливите по време на тази война, било чрез сила или още по-добре, чрез съглашение с Турция, събитията щяха да поемат по друг път. Руската армия щеше да получава оръжия и боеприпаси през Проливите, страната нямаше да бъде икономически изолирана, войната нямаше да продължи толкова дълго и изходът ѝ щеше да бъде по-благоприятен за Русия.

ГЛАВА IV. КРИЗАТА И ВОЙНАТА

Понякога имах възможност да се разхождам с кола с моя приятел принц Франц фон Хохенлое, австроунгарския военен аташе в Санкт Петербург. По това време заемах поста заместник-директор на канцеларията на външно министерство и бях един от близките сътрудници на министър Сазонов. Една вечер през юли 1914 г. напуснахме съответните си кабинети, Хохенлое – австроунгарското посолство, а аз – външното министерство, и поехме по пътя от Санкт Петербург към Финландия. Огромните гори от черен бор бяха потопени в абсолютна тишина, необезпокоявани от най-малкия полъх на въздух. Беше времето на чудните бели нощи на северното лято. Слънцето едва се беше скрило под хоризонта, за да изгрее отново около час по-късно. Слаба, бледа светлина осветяваше пейзажа, тъжен и суров, и засилваше в нас известно състояние на безпокойство, вдъхновено от последните политически новини.

Ерцхерцог Франц Фердинанд, наследник на австрийската корона, беше убит на 28 юни в Сараево. Въпреки отричанията на правителството в Белград, Австро-Унгария държеше сръбските лидери отговорни за подстрекаването на това политическо престъпление и заплашваше да смаже Сърбия. Руският народ, верен на кръвните връзки, които го свързваха с тази славянска нация, надигна глас срещу плана на Хабсбургите да унижат сръбските им братя.

Франц фон Хохенлое и аз не можехме да откъснем мислите си от нарастващото с всеки изминал ден напрежение между двете ни страни. Вече можехме да предвидим някои от възможните последици от убийството в Сараево.

Хващайки ме за ръка, Хохенлое каза: „Разбираш ли, че не можете да отидете към война? Ако го направите, ще се изложите на революция и на разруха на дървата ви.“

Отговорих на приятеля си, че някои промени и може би дори сериозна вътрешна криза в Русия, да са вероятни в бъдеще, в момента няма индикации за вътрешни проблеми. Обществено мнение настояваше за намеса в подкрепа на Сърбия и руското правителство щеше да има одобрението на целия народ, ако реши че е длъжно да действа. Добавих категорично: „Допускате сериозна грешка в изчисленията, като предпола-

гате, че страхът от революция ще попречи на Русия да изпълни националния си дълг сега. Що се отнася до бъдещето, кой може да го предвиди със сигурност?“

Познавайки Хохенлое, не можех да се съмнявам в неговата искреност. Дали Австрия и Германия не бяха позволили да бъдат въвлечени в европейската криза в началото от илюзията, че Русия най-накрая ще се предаде пред заплахите им за война? Тази фатална илюзия допринесе много за ускоряването на катастрофата.

Русия определено не искаше война. Няколко дни по-късно, на 23 юли 1914 г., Раймон Поанкаре, президентът на Френската република, приключи посещението си в Русия и се качи на кораб за Франция. След като присъствах на заминаването му от Кронщат, се върнах в Санкт Петербург с яхтата на Адмиралтейството, превозвайки министрите. Случайно прекарах времето на нашето пътуване, около час, в каюта с генерал Сухомлинов, военния министър. Разбира се, говорихме за международното напрежение. Попитах генерала какво е нашето военно положение, в случай че бъдем принудени да влезем във война. Министърът представи дълго и подробно обяснение за нашата военна подготовка, като ясно ми даде да разбере, че трябва да предам тази информация на моя началник Сазонов. Генерал Сухомлинов първо ми очерта обща картина на обширната програма, предприета от 1913 г. насам от Германия за укрепване на армията ѝ. Той особено подчерта превъзходството на Германия по отношение на артилерията, особено тежката артилерия: „В момента“, каза ми той, „всяка германска дивизия е снабдена с четиринадесет батареи, докато нашите дивизии имат само седем. Както знаете, преди два месеца трябваше да приемем план за увеличаване на военния ни потенциал, за да противодействаме на тези германски мерки. В интерес на нашата сигурност се надявахме, че планираните усилия може да бъдат по-амбициозни, но бяхме ограничени от бюджетните съображения. Беше решено да увеличим числеността на войските си в мирно време с 1/3. Трябва да добавим 13 000 души към нашия офицерски корпус. Броят на батареите и артилерийските оръдия, към всяка от нашите дивизии, ще бъде увеличен до число, близко, ако не и равно на броя, с който разполагат германските дивизии в момента. За съжаление, тази програма не може да бъде завършена до 1917 г. и нейното изпълнение непременно ще се възпрепятства, ако войната избухне сега.“

Военният министър заключи: „При тези условия, дори с подкрепата на Франция, ние ще се окажем до 1917 г., а може би дори до 1918 г., в положение на безспорно послаби спрямо превъзходството на обединените сили на Германия и Австро-Унгария. Следователно, ние трябва да направим всичко по силите си, за да избегнем войната.“

Ако командването на армията признаваше недостатъчността на руските сухопътни сили да се противопоставят на Централните сили, командването на Адмиралтейството беше не по-малко обезпокоено от относителната слабост на нашите средства за действие в морето. В Балтийско море имахме четири големи бойни кораба в процес на строеж, но далеч от завършване. Въпреки цялата бързина, предприета за завършването им по време на войната, те не можеха да постъпят във флота до лятото на 1915 г. Дотогава защитата на нашите балтийски брегове и на Финския залив не беше ефективно осигурена. Ситуацията беше същата и в Черно море. Имахме сериозни основания да смятаме, че Турция и България, които вече бяха почти изцяло под влиянието на Берлин, ще се съюзят с Германия и Австро-Унгария в случай на въоръжен конфликт.

Германия упражняваше влиянието си в Турция още откакто мисията Лиман фон Сандерс беше разположена в Константинопол през ноември 1913 г.

Турция бързо увеличаваше военноморските си сили, купувайки кораби дори от Южна Америка.

С оглед на тези обезпокоителни обстоятелства, руското правителство беше задължено да предприеме мерки за подготовка за всяка изненада. Препоръки за тази цел бяха представени за одобрение от императора на 21 февруари 1914 г. в края на заседа-

нието, председателствано от министъра на външните работи и на което присъстваха главните военни и военноморски командващи. Тъй като аз бях написал и подписал меморандума, който беше основата на дискусиата на това заседание, бях помолен да присъствам и да напиша протокола и заключенията.

Беше решено строителството на два линейни кораба в корабостроителницата в Севастопол да бъде ускорено, така че да бъдат завършени през втората половина на 1915 г. Трети линейен кораб и два крайцера трябваше да бъдат спуснати на вода през 1916 г. Трябваше да бъдат предприети допълнителни стъпки за увеличаване на транспортния флот в Черно море и за укрепване и разширяване на железопътната мрежа в Кавказ. Целта на тези договорености беше, да се подготви евентуална операция срещу пролива при Константинопол, и да се осигури защитата на бреговете на Южна Русия.

Хипотетично при избухване на европейска война, агресивната политика на Германия ще направи невъзможно пренебрегването на Проливите, защото те ще останат основната и единствена, връзка между Русия и външния свят, защото излизането от Балтийско море лесно да се блокира от Германия. Така жизненоважните интереси на Русия изискват задължително предприемане на необходимите предпазни мерки, за да се осигури свободно преминаване през Проливите, да не бъде прекъсната и тази изключително важна комуникационна линия.

Първата световна война ясно показва как вражият контрол над Проливите може да навреди на Русия, като я изложи на опасна изолация, и колко оправдано е желанието на Русия да установи солидни основи за сигурни комуникации през Проливите.

За да покажем колко важно е за Русия неограниченото използване на Проливите, трябва само да си припомним, че 37% от целия износ на империя от 180 милиона души преминава през тях. Когато те бяха затворени по време на италиано-турската война през 1911-12 г., руската икономика претърпя значителни щети.

Русия е обвинена, че е провокирала световната война, за да осъществи вековните си стремежи в Проливите, а резолюциите от срещата от 21 февруари 1914 г. са цитирани като доказателство, че Русия е планирала тази война.⁴⁵

За да се опровергае това коварно твърдение, е достатъчно да се посочи, според протокола от тази среща, че военноморските и други мерки, планирани по този повод, изискват няколко години за да бъдат завършени и в момента Русия не е готова да атакува Турция, дори и пет месеца по-късно. Ако тези протоколи споменават възможността за европейска война, те предвиждат само конфликт, провокиран без руско съгласие, наложен въпреки руските желания. Само в случай на такъв конфликт, протоколите предвиждат възможността за руски военни действия към Проливите.

Сазонов заяви това съвсем ясно на въпросната среща. Трябва да аплодираме ясно-видството и патриотизма на руския държавник, който осъзна, че Русия, въпреки предаността си към мира и липсата на подготовка, може скоро да бъде въвлечена в европейски конфликт и който работи, за да я подготви, доколкото е възможно, за сериозните опасности, които със сигурност щяха да дойдат с такъв пожар.

Ако може да има някакво съмнение в мирните намерения на Русия, тогава е достатъчно да се има предвид, че руските лидери са били наясно, че военната им подготовка е недостатъчна. Както войната доказва, тези опасения бяха основателни.

Твърди се, че Русия умишлено е предизвикала катастрофата на Първата световна война, като е отменила заповедта за частична мобилизация в нощта на 30 юли 1914 г. и я е заменила със заповед за обща мобилизация. Тази теза вече е опровергана от автори,

⁴⁵ *Кое е самата истина, но освен Проливите, тук се намесва, френско-английското пострекателство, не Русия, а Англия и Франция са главните подстрекатели, и глупавата сърбофилия, която за панславистите е от основна важност. (б. пр.)*

по-компетентни от мен във военните въпроси.⁴⁶ Личните ми спомени обаче ми позволяват да добавя някои свидетелски показания, за да се противопоставя на тези неоправдани обвинения.

На 23 юли 1914 г. виенското правителство изпраща на Сърбия ултиматум, чиито искания, ако бъдат приети, се равняват на отказ от сръбската независимост. Руският министър на външните работи Сазонов предлага на виенския кабинет „откровено и ясно обяснение“ между руското и австрийското правителство с цел запазване на мира.

Австрия отговаря, че ще откаже всякакви дискусии за ултиматума на Сърбия. В същото време виенското правителство мобилизира осем армейски корпуса, включително един на руската граница.

След това, на 28 юли, то обявява война на Сърбия, започвайки незабавно военни действия с бомбардиране на Белград.⁴⁷

Съпротивлявайки се на обезсърчението, причинено от неотстъпчивостта на Австрия и подкрепата, оказана от Германия, Русия неуморно продължава усилията си за помирение и се опитва до последния момент да избегне европейска конфронтация.

Тя приема с дълбоко удовлетворение предложението на сър Едуард Грей, външен министър на Великобритания, за посредничество в австро-руския конфликт на конференция в Лондон, на която да участват четирите най-малко заинтересовани велики сили – Англия, Франция, Германия и Италия.

Това отлично предложение, направено на 25 юли, е отхвърлено на 27 юли от кабинета в Берлин и на 28 юли от кабинета във Виена.⁴⁸ Междувременно Сазонов предлага на австро-унгарския посланик в Санкт Петербург Англия и Италия да бъдат натоварени с посредничество в конфликта. На 29 юли това предложение е отхвърлено. Изпратена пред все по-непреклонното отношение на Централните сили и австрийската агресия срещу Сърбия, Русия осъзна, че шансовете за мирно решение стават все по-малки.

Русия не можеше да изостави малката Сърбия на насилието на могъщата империя на Хабсбургите: това щеше да малодушие.⁴⁹ Тя не можеше да капитулира пред австро-германския натиск на Балканите. Това щеше да е повече от унижение: това е приемане на германската хегемония в Европа.

В продължение на двеста години европейската дипломатия признаваше, че никаква радикална промяна в баланса на Балканите не може да бъде осъществена без споразумение между Австро-Унгария и Русия, и то с риск да се възпламени барута. Не може да се подчертае достатъчно, че поради размера на Русия и относителната слабост на нейните транспортни средства, мобилизацията и концентрацията на руската армия изискваха много повече време, отколкото беше необходимо на австроунгарската и германската армия. Следователно беше жизненоважно Русия да не изоставя твърде много от Централните сили в това отношение.

Въпросът беше дали Русия ще отговори на австрийската провокация с частична мобилизация или с обща мобилизация на армията си? Поради същите причини, които причиниха бавността на мобилизацията на Русия, нейният технически механизъм за мобилизация беше установен по такъв начин, че ако само част от армията беше поставена на военна нога, вече не е възможно да се приложи планът за обща мобилизация. Беше добре известно, че съюзническите връзки между Австро-Унгария и Германия

⁴⁶ Кои са тези автори!? Напротив, руската мобилизация се смята за запалителната искра! (б.пр.)

⁴⁷ Новината за тази бомбардировка беше оповестена в Санкт Петербург следобед на 29 юли.

⁴⁸ И с право, формата на срещата показва съотношение 3 срещу 1. (б. пр.)

⁴⁹ Тези съзливо-сентиментални оправдания само показват колко голяма е била руската глупост тогава! Сърбия не е невинна, а нагла, ултрашовинистична и много агресивна държава, която се държи така, защото е сигурна в руската подкрепа и намесата на Антантата! (б. пр.)

правеха невъзможно разглеждането на въоръжен конфликт с едната без автоматичната намеса на другата. При тези условия е глупост Русия да избере частична мобилизация и да рискува да се изправи срещу германската мобилизация само с разчленена военна машина.

След като Генералният щаб му показва опасностите от частична мобилизация, господарят реши да нареди обща мобилизация вечерта на 29 юли. Сазонов ме натовари да съобщя това решение на френския посланик Морис Палеолог. Обясних му императивните причини, които противопоставяха на частична мобилизация. Тъй като заповедта за обща мобилизация нямаше да се появи до следващата сутрин, беше важно това решение да не бъде съобщено на Берлин през нощта, тоест преди да стане публично достояние в Русия.⁵⁰ Затова бях принуден да кажа на Палеолог: „Знам без съмнение, че вашият шифър няма да осигури всички необходими гаранции за сигурност и че има всички основания да се смята, че съобщението ви ще бъде незабавно известно на германците.“ Палеолог изрази голяма изненада, но се съгласи с молбата ми съобщението му да бъде изпратено до Париж с руски код за абсолютна сигурност.

Моят стар приятел Шарл дьо Шамбрен, първи секретар на френското посолство, беше назначен да ме придружи до кабинета ми и там, с помощта на един от моите сътрудници, той кодира посланието на своя посланик с руския шифър, който аз му предоставих. Току-що беше завършил тази задача, когато Сазонов получи телефонно обаждане от двореца Петерхоф. Императорът му каза, че е решил да спре общата мобилизация и да нареди мобилизацията само на тринадесет армейски корпуса, разположени във военните окръзи Киев, Одеса, Москва и Казан. Беше около 23 ч. вечерта. Телеграмата на Палеолог, която все още не беше изпратена, беше незабавно променена, за да съответства на новите заповеди.

Тази промяна в решението е мотивирана от телеграма, която царят току-що е получил от кайзер Вилхелм II, в която германският владетел заявява, че използва „всичките си сили, за да насърчи прякото разбирателство между Русия и Австрия“.

Германия е оказала твърда подкрепа на Австрия от началото на кризата и е отхвърлила всички опити на Сазонов за помирение.

Следобед на 29 юли граф Фридрих фон Пурталес, германски посланик в Санкт Петербург, дори заяви на Сазонов, че Германия ще се мобилизира, ако Русия не спре военните си приготовления. Тази позиция е още по-неоправдана, предвид факта, че по това време Русия дори не е наредила мобилизация⁵¹ за своите прикриващи войски срещу Австрия, докато Австрия вече е поставила осем армейски корпуса във военна готовност и е предприемала важни военни мерки на руския фронт.⁵² Телеграмата от кайзера, която току-що споменахме, е написана с тон, който рязко контрастира с изявлението на граф фон Пурталес.

Николай II повярва, че вижда в нея индикация за завръщането на Германия към по-мирни чувства. Вкопчен в тази надежда, той незабавно отговори на германския император, благодарейки му за неговата „помирителна и приятелска“ телеграма и предлагайки спорът да бъде отнесен до Хагския трибунал. Телеграмата на царя е изпратена в 20,20 ч. същата вечер. Вече по-уверен в бъдещето, Николай II предприе незабавни стъпки за замяна на общата мобилизация с частична, както е обяснено по-горе.

⁵⁰ Версията на този разговор, дадена от Палеолог в „Мемоари на посланика“, Лондон, Ф. А. Холт, 1923—1925 (3 тома), том 1, стр. 42-43, не е напълно точна. Палеолог пише, че съм му казал, че руското правителство е решило „тайно да започне обща мобилизация“. Очевидно общата мобилизация не може да се пази в тайна, дори за много кратко време; всичко, на което можехме да се надяваме, беше новината за нашата мобилизация да не стане известна на германското правителство, преди да бъде оповестена публично в Русия на следващия ден (30 юли).

⁵¹ Явна лъжа на Базили, частичната руска мобилизация е вече във ход. (б. пр.).

⁵² Също лъжа, австроунгарската мобилизация е насочена единствено срещу Сърбия! (б. пр.)

Но надеждите, разпалили се отново в сърцето на царя, бяха краткотрайни. В същата нощ на 29 срещу 30 юли, в 1 ч. сутринта, кайзер Вилхелм телеграфира на царя, този път с почти заплашителен тон, че предишното му послание не трябва да се тълкува в смисъл, различен от изявлението, направено следобед от граф фон Пурталес. Що се отнася до предложението на царя за арбитраж, кайзерът го оставя без дори дума отговор.

Телеграмата, изпратена от император Николай в 20,20 ч. вечерта, съдържаща много важното предложение за отнасяне на конфликта до Хагския трибунал, не беше публикувана в германската „Бяла книга“ за произхода на войната, която обаче съдържаха всички останали телеграми, разменени между двамата императори между 24 юли и 2 август. Освен това, в тази публикация германската канцлерска служба съкрати текста на телеграмата на кайзера от 1:00 ч. сутринта, като пропусна първите редове, в които кайзер Вилхелм потвърди получаването на телеграмата на царя. Германия очевидно искаше да прикрие предложението, направено от царя, както и отказа на кайзер Вилхелм. Пълните текстове на тези телеграми бяха публикувани по мое настояване в Русия през 1915 г., по повод публикуването превода на германската „Бяла книга“.

Новината, получена на 30 юли в Санкт Петербург, допълнително засили безпокойството: Германия активизира военните си приготовления, докато Австрия очаква заповед за обща мобилизация. В 13,00 ч. телеграма от представители на руския печат в Берлин съобщи, че берлинският „Local Anzeiger“ току-що е публикувал новината за общата мобилизация на германската армия. По-късно през деня научихме, че новината, предоставена от този полуофициален германски вестник, е неточна.

Периодът на непосредствена военна опасност [Kriegsgefahrzustand], който позволява призоваване на резервисти и на практика е еквивалент на обща мобилизация, не е официално обявен в Берлин до следващия ден, 31 юли.

Въпреки това, според неопровержима информация⁵³, Германия вече е била в пълна подготовка за война на 30 юли.

В ранните часове на същия следобед Сазонов е повикан на заседание на Генералния щаб. Той току-що е приключил бърз обяд с Кривошеин, министъра на земеделието, и мен. Сазонов ме взе със себе си. В мълчание прекосихме големия площад на Зимния дворец. Сухомлинов, военният министър, и генерал Янушкевич, началникът на Генералния щаб, заявиха на Сазонов, че сега, когато Германия изглежда е решена да започне война, Русия се излага на най-голяма опасност, ако не успее да премине откъд частична мобилизация, която я прави безсилна да събере всичките си сили навреме, за да се противопостави на Централните сили. Войната може да бъде загубена, преди дори да е започнала. Генералите умоляваха Сазонов да използва цялото си влияние върху императора, за да предотврати подобна опасност. Докато тази конференция беше в ход, аз чаках в близка стая и разговарях с генерал Юрий Данилов, генерал-квартирмейстера. Той ми обясни как механизмът за частична мобилизация, от втория си ден, тоест денят след влизането му в сила, ще осуети изпълнението на обща мобилизация и как следователно последният момент бързо приближава, след който вече няма да е възможно да се коригират предприетите мерки, особено тези, отнасящи се до транспорта. Данилов ми говори ясно и настоятелно, както обикновено. Очевидно искаше да обобща обясненията му за Сазонов незабавно, за да може министърът на външните работи сам да оцени сериозните последици, които биха настъпили при необратимо нарушаване на мобилизационния механизъм. Докато се връщах към министерството на външните работи с моя началник, му разказах разговора си с генерал-квартирмейстера. Сазонов веднага замина за Петерхоф, където го очакваше императорът. След като го изслуша, царят ка-

⁵³ Няма такава, отново лъжа. Германия се мобилизира последна. (б. пр.)

питулира пред аргументите на офицерите. Заповедта за обща мобилизация е издадена призори на 31 юли. Нямаше друг изход.

В мемоарите си Сазонов дава прост и поразителен разказ за реакцията на император Николай II, както и за собственото си душевно състояние, по време на запомнящия се разговор, който са провели в онзи трагичен ден на 30 юли 1914 г.⁵⁴: „Не е нужно да казвам с какви чувства се заех да изпълня тази молба, която засягаше въпроси, толкова напълно чужди за мен и толкова органично несъвместими с цялата ми природа и моите убеждения. Въпреки това се съгласих да изпълня което се искаше от мен, виждайки го като дълг, от който няхах право да се откажа в този момент на ужасна отговорност... Започнах доклада си в 3,10 ч. и завърших в 4 ч. ... Суверенът замълча. После проговори с глас, изпълнен с мъка: „Това означава да се осъдят стотици хиляди руски хора на смърт. Не трябва ли човек да спре преди такова решение?“

Отговорих, че отговорността за живота на жертвите от войната, няма да бъде негова, защото той не е искал тази война и както той, така и правителството му са направили всичко възможно, за да я избегнат... Нямайки какво да добавя към казаното от мен на господаря, седнах срещу него, наблюдавайки внимателно как бледото му лице отразяваше ужасната вътрешна борба, през която преминаваше, и отразяваше почти същото напрежение, което изпитвах и аз... Накрая господарят ми каза, но му беше трудно да изрече думите - „Прав си. Не ни остава нищо друго, освен да приемем предизвикателството. Предайте заповедта ми за мобилизация на началника на Генералния щаб.“⁵⁵

През целия ден на 31 юли Русия, загрижена до последния момент да избегне катастрофа, продължи усилията си за помирение с помощта на Англия с надеждата да намери някаква основа за споразумение с Австрия. В същото време тя се опита да увери Германия, че руската мобилизация не означава война, и в телеграма, изпратена до кайзер Вилхелм, Николай II, даде честна дума в този смисъл.

На 1 август, около 19,00 ч., бях в кабинета на Сазонов, когато беше обявено пристигането на германския посланик. Граф фон Пурталес беше дошъл да обяви войната. Знаем, че Пурталес беше толкова разстроен, че забрави двата варианта на текста на нотата. Видях Пурталес да напуска кабинета на Сазонов. Беше тъжна гледка; сълзи се стичаха в очите му. Той вярваше, че Русия ще позволи да бъде сплашена и беше съкрушен да научи, че тези изчисления са били грешни.⁵⁶

Тези десет трагични дни от 23 юли до 1 август, в които се реши съдбата на света, остават запечатани в паметта ми като период на ужасен кошмар. Моят близък приятел барон Мавриций фон Шилинг и аз останахме по повикване на Сазонов през това време и можехме да наблюдаваме все по-нарастващата мъка, която го измъчваше.

Нашето състояние беше подобно на това на човек, който бди над любим човек, поразен от тежка болест, и вижда все по-ясно всеки ден, че няма повече надежда да го спаси от смъртта.⁵⁷

⁵⁴ Преводът на следните откъси от мемоарите на Сазонов е направен от ръкописния оригинал на руски език, който се намира в архивите на Института Хувър. Този оригинал е даден от Сазонов на Никола дьо Базили и е постъпил в Института заедно с документите на Базили. Появявал се е само в преводи на английски и френски език. Тези откъси са от страници 507, 511, 515-516 и 517-518 от оригиналния ръкопис. (Бележка на редактора.)

⁵⁵ Спомените на Сазонов отдавна са отхвърлени от историците като недостовърни, изпълнени с много лъжи! (б. пр.)

⁵⁶ Напротив, той се е надявал, че Русия няма да извърши това безумие, което направи! Ако Германия е планирала войната, той щеше с гордост да връчи нотата си! (б. пр.)

⁵⁷ В момента, когато заплахата от война внезапно се извиси пред нас, граф Вите се лекуваше в германски курорт. Възможността за европейски пожар беше толкова далеч от мислите на този човек, най-великият руски държавник, че не искаше да повярва на тревожните новини, публикувани във вест-

Около дванадесет години по-късно, след като войната отне милиони животи и причини неизчислими страдания и опустошения, случайно срещнах Готлиб фон Ягов, който беше министър (държавен секретар) на външните работи на Германия с през 1914 г. Вечеряхме в дома на принц Изенбург в Берлин. След вечерята с фон Ягов се оттеглихме в ъгъла на салона и обсъдихме трагичните събития, на които и двамата бяхме свидетели. Известно е, че през 1916 г. Германия многократно е правила предложения за сключване на сепаративен мир с Русия. Фон Ягов сега ме попита: „Никога не съм разбирал защо отхвърлихте тези предложения. Бихте ли ми обяснили причините?“ Отговорих просто: „Бяхме обещали на съюзниците си да продължим войната на тяхна страна. Нито императорът, нито императорското правителство някога са обмисляли да предадат съюзниците на Русия, въпреки всички опасности, породени от вътрешната ситуация. След падането на царския режим, същата позиция на лоялност беше възприета без колебание от Временното правителство от 1917 г., въпреки че не беше обвързано от споразуменията, сключени от неговия предшественик. Това направи с пълното съзнание, че рискува собственото си съществуване и това на новородения демократичен режим.“⁵⁸

Фон Ягов отговори с учудване: „Това е невероятно! Значи само за да бъдете верни на ангажиментите си, отхвърлихте живота, който ви предложихме?“

Не беше ли това същият език, който германският канцлер Бетман Холвег използва през 1914 г., със сър Едуард Гошен, британския посланик в Берлин, наричайки гаранцията за Белгия като просто „парче хартия“?⁵⁹

Чрез слабост и липса на преценка, злополучният цар допусна непредвидими грешки, които отвориха пропаст между него и неговия народ и тласнаха страната към революция, която в никакъв случай не беше неизбежна. Ако само беше послушал многократните съвети, които му бяха дадени по време на войната, можеше да се възползва от патриотичния дух, за да потвърди връзките си с народа. Николай II плати за грешките си с ужасния край, който сполетя него и семейството му, но паметта му винаги ще остане невинна от всякакви упреци за нелоялност към съюзниците на страната му.

ГЛАВА V. АБДИКАЦИЯТА НА НИКОЛАЙ II

Междусъюзническата конференция в Петроград приключи на 21 февруари 1917 г. и чуждестранните делегати⁶⁰ си тръгнаха, със сигурност загрижени за бъдещето на Русия, но далеч от осъзнаването на сериозността на ситуацията. По време на конференцията генерал Василий Гурко заемаше стая в хотел „Европа“ в Петроград.

Един ден, когато отидох да го видя, сигурно е било 19-ти или 20-ти февруари, вниманието ни беше привлечено от шума по улиците и видяхме тълпа, съставена предимно от жени, която вървеше по Невски проспект и протестираше срещу високите цени и недостига на храна. Разменихме си реплики, изразяващи тревогата си.

След края на Междусъюзническата конференция останах няколко дни в Петроград, след което се върнах в Ставката (Главната квартира, в Могилъв), както руснаците наричаха Генералния щаб. Там намерих генерал Михаил В. Алексеев, който току-що

ниците. По дискретен канал той ни помоли да го уведомим за истинското положение. Отговорих по същия канал и по завоалиран начин с телеграма, в която заявявах, че искам синът ми, който е отседнал на морския бряг във Франция, да се върне възможно най-скоро в Русия. Вите незабавно се върна Санкт Петербург, и почина тук през 1915 г.

⁵⁸ Руската глупост в пълна степен! (б. пр.)

⁵⁹ Сравнението е неадекватно. Белгия е примамката на Грей, чрез която да вкара Англия във войната, реално Англия няма никакви ангажименти към Белгия, но Грей разиграва фарс заради съпротивата в собственото му либерално правителство и в парламента! (б. пр.)

⁶⁰ Посещението на лорд Алфред Милнър в Петроград.

се беше завърнал в Могилъв на 3 март. Бях много доволен да го видя отново, но щях да бъда по-доволен, ако беше в по-добра физическа форма.

Той смяташе за свой дълг да се върне към задълженията си на началник-щаб на Върховното командване, преди да се възстанови напълно от болестта, а през нощта все още страдаше от пристъпи на висока температура.

На 8 март император Николай пристигна в Могилъв. Както обикновено, отидохме на гарата, за да го чакаме. Напливът от събития се ускори. До нас достигнаха слухове, че в големите фабрики на Петроград, Путиловския металургичен завод, са избухнали стачки.

На 10 март научихме от телеграмите на военния министър Беляев и от генерал Хабалов, командир на Петроградския военен окръг, че в столицата са избухнали безредици. На следващия ден новината беше още по-тревожна. Хабалов ни информира, че 240 000 работници са спрели работа, че стачката им се е превърнала във въстание, обединено от лозунга „Долу войната!“, и че войските са стреляли по тълпата, събрала се на Невския проспект.

Безредиците в Петроград бяха провокирани от недостига на хранителни продукти, особено на хляб. Войната принуди железниците да положат усилия отвъд възможностите си и резултатът беше нарастваща дезорганизация на транспорта.

Некомпетентното управление на министъра на вътрешните работи Александър Д. Протопопов не успя да реши проблема с продоволствените доставки, толкова важен за поддържането на реда в столицата. Този сериозен недостатък беше изострен от друг.⁶¹ В началото на войната всички полкове на гвардията бяха изпратени на фронта и в Петроград не остана нито една добре обучена войскова част. От друга страна, голям брой новобранци и запасници около 160 000 души, бяха събрани в столицата, където провеждаха военно обучение. Тази войнишка маса, слабо дисциплинирана, е командвана от запасни офицери, които бяха недостатъчни по брой и без необходимите правомощия. Така гарнизонът на столицата не беше ефективна гаранция за поддържането на реда, но и лесно можеше да се превърне в източник на сериозна опасност.

На сутринта на 12 март научихме в Ставката, че войските в Петроград са отказали да използват оръжие срещу тълпите, че са арестували и убили офицерите и се присъединили към бунта.

Генералите Михаил А. Беляев и Сергей С. Хабалов поискаха от фронта, да бъдат изпратени надеждни войски за подкрепление към столицата. Моето възмущение стана още по-голямо, когато научих, че по заповед на императора, председателят на Съвета, княз Николай Голицин, е наредил разпускането на Думата. Вече нямаш никакво съмнение: изведнъж се озовахме изправени пред народно въстание.

От известно време знаехме, че то е неизбежно, но не го смятахме за толкова близко и се страхувахме от него с цялото си същество. И все пак императорът упорстваше в слепотата си и неблагоприятно отхвърли подкрепата, която Думата ще му окаже с радост, ако беше готов да обърне внимание на нейния съвет.

Предвид сериозността на ситуацията, изразих на генерал Алексеев дълбокото си убеждение, че това е последната възможност, която императорът ще има, за да обедини общественото мнение в страната или поне да се опита да го направи, и затова е необходимо той незабавно и тържествено да заяви решението си да уволни своите некомпетентни, дискредитирани министри и оттогава нататък да се обгради със сътрудници, ползващи се с общественото доверие. Човек не може да управлява, ако е загубил подкрепата както на елита, така и на масите.

⁶¹ Министър Протопопов, с типично безгрижния си тон, заяви, че е сигурен и ще овладее всички безредици с помощта на полицията, която е снабдил с картечници за всякакви изненади.

Моят почтен вожд поклати тъжно глава и ми показа телеграма, която беше получил през нощта от председателя на Думата, Михаил Родзянко. Посланието беше написано с мъчителни думи: „Смутовете придобиват заплашителни и нарастващи размери... Държавните власти са загубили всякакъв авторитет и са неспособни да извадят страната от трагичното ѝ положение... Спешно е да се назначи правителство от хора, които се ползват с общественото доверие... В този ужасен час няма друго решение и ви моля да се намесите в това отношение пред Негово Величество, за да се избегне катастрофа. Всяко забавяне е равносилно на самоубийство“.

Генерал Алексеев добави: „Тази сутрин дадох телеграмата на императора. Отново направих всичко възможно, за да го убедя най-накрая да поеме по пътя на спасението. Отново се натъкнах на стена.“

Императорът не искаше да се съмнява във верността на опитните войски, и даде заповед някои полкове да бъдат взети от фронта и изпратени в Петроград, за да потушат бунтовете. Дали тези войски ще се съгласят да стрелят срещу бунтовниците?

Вече няха много илюзии по този въпрос и бях убеден, че първо настроението в страната трябва да се успокои чрез уверение, че нещата ще се променят. В действителност моралът и духът на армията вече не беше толкова здрав, както преди. Редиците на кадровите офицери, както и на подофицерите, бяха унищожени. Загубите бяха попълнени от запасници, които далеч не предоставяха същите гаранции за послушание като кадровите професионални военни.

Новобранците, току-що пристигнали от селата си, бяха още по-нестабилни. Дълбокото безпокойство, обхванало хората в цялата страна, неминуемо е обхванало и армията, където разочарованието, причинено от военните неуспехи, се усещаше още по-дълбоко, отколкото сред цивилното население.

Военните споделяха недоволството на вътрешния фронт от икономическите трудности от всякакъв вид, произтичащи от продължаването на войната. Освен това войниците, които идваха от провинцията, очакваха, че жертвите им ще бъдат компенсирани с по-голямо внимание към желанието им за земя, но предпочитанието, отдавано на реакционното дворянство, не им вдъхваше надежда, че скоро ще си поделят големите имения.

Очевидната некомпетентност на министрите, избрани от императора, доведе до обръщане на много офицери към либералните или дори още по-радикални идеи. Освен това, неразумните речи, произнесени в Думата срещу правителството, имаха големи последици в цялата страна и допринесоха значително за подкопаване на авторитета на властта. Накрая армията беше развълнувана, както и останалата част от страната, от слухове за доверието, което августейшата двойка беше дала на корумпирания Распутин.

Още по-лошо беше, че в армията, както и в тила, се осмеляваха да подозират императрицата, че служи на интересите на Германия, което всъщност беше чиста клевета. Традиционният престиж на царя беше твърде силно разклатен, за да могат вече изтощените от войната войници да приемат битка срещу братята си, за да защитят разклатената власт на нещастния монарх.

Затова не е изненадващо, че през деня на 12 март генерал Николай В. Рузски, главнокомандващ на Северната армейска група, телеграфира на императора, че репресивните мерки само ще влошат положението и че е изключително важно населението да бъде успокоено и доверието му в него да бъде възстановено.

Все по-тревожни новини пристигаха в Ставката. Войниците се сближаваха с работниците. Тълпата и въстаническите войски отиваха към Думата и очакваха тя да ги поведе. Така, противно на очакванията и волята си, Думата за известно време се превърна в център на движение, което изобщо не беше инициирала. Беше очевидно, че на

всяка цена този момент трябва да бъде използван, за да се възстанови властта, като се подкрепи с престижа, който Думата все още притежаваше. Монархията все още имаше шанс да се помири с умерените елементи. Да се пропусне този случай означаваше да се загуби безвъзвратно всякакъв контрол върху развитието на събитията и да се даде предимство на крайнолевите партии.

Дали либералите, които желаеха организирана трансформация на страната, щяха да бъдат отстранени или дори смазани от онези, за които прогресът трябва да започне с унищожаването на цялото наследство от миналото?

Накратко, ако вътрешната борба се проточи и разшири, войната непременно ще завърши с поражение и неизпълнение на задълженията ни към съюзниците. Дори монархията да приеме поражението, народът нямаше да го прости.

Зает с тези мрачни мисли, аз се възползвах от момент свободно време, за да посетя приятелите си от щаба на флота. Години наред имахме най-доверителни отношения и гледните ни точки, често съвпадаха. Тези военноморски офицери бяха образовани мъже, с либерални възгледи и като цяло добре информирани, и най-вече на интелектуално ниво, бяха по-високо от армейците. Те поддържаха директна връзка с Адмиралтейството в Петроград и непрекъснато получаваха новини от столицата.

След смутите през 1905 г. флотът се оказа особено уязвим за революционната пропаганда. Ако вълнението надделееше над флота, офицерите със сигурност бяха изложени на най-големия риск да бъдат убити.

Намерих приятелите си изключително разтревожени и също толкова желаещи, колкото и аз, да видят разбирателство между монарха и Думата в последния момент.

Вечерта на същия ден, 12 март, вечерях с императора. Гостите бяха нервни, но се стараеха да не изглеждат такива и през повечето време си говореха за маловажни теми. Говореха и за здравето на дъщерите и сина на суверена, които бяха болни от морбили в Царское село.

Императорът, както обикновено, изглеждаше спокоен и безстрастен. Той разговаряше много с генерал-адютанта си генерал Николай Иванов, който седеше отляво на него. Около година по-рано Иванов, дребен мъж с големи бели бакенбарди, беше освободен от функциите си на главнокомандващ на Южната група армии. В началото на войната той нанесе съкрушително поражение на австрийците, което му донесе известен престиж. Знаехме обаче, че успехите му се дължат на генерал Алексеев, който тогава беше негов началник-щаб. Въпреки, че не беше човек с големи способности, генерал Иванов имаше хитър, проникателен ум и знаеше добре как да си проправи път.

След оттеглянето си от командването той беше прикрепен към императора и прекарваше времето, без да прави почти нищо, в специален железопътен вагон на гара Могилов. По време на вечеря сътрапезниците ми обясниха, че господарят току-що е назначил Иванов за главнокомандващ на Петроградския окръг с широки правомощия за потушаване на въстанието и че той ще замине за столицата на следващия ден с Георгиевския батальон, който беше разположен в щаба на Генералния щаб.

Тази част беше съставена от войници, показали образцово поведение на бойното поле и всички наградени с кръста на Свети Георги.

През 1914 г. имах известни разногласия с Иванов относно тромавата политика, практикувана в окупираната от Русия, Галиция. Затова бях много изненадан, когато след вечеря той ме покани да го посетя същата вечер в неговия вагон на гарата. Той отправи същата покана и към един от моите добри приятели от щаба на флота, капитан Бубнов. Когато с Бубнов посетихме генерал Иванов в неговия вагон, той ни помоли да му кажем съвсем откровено какво мисли за мисията му. Казахме му, че щом пристигне на място, ще види дали все още е възможно да се смаже бунтът с решителен удар, но че се опасяваме, че вече е твърде късно.

Предвид състоянието на духа, което сега преобладава в Русия, няма никакъв шанс войските да бъдат използвани срещу Думата и че ако Думата наистина е начело на движението, експедицията е предварително обречена на провал. Стигнахме до заключението, че е за предпочитане да потърсим някаква основа за разбирателство с Думата и да отделим относително умерените елементи от екстремистките партии. Беше необходимо на всяка цена да се избегне разпространението на гражданската война с всичките ѝ катастрофални последици, както за монархията, така и за воденето на войната и бъдещето на страната.

Старият генерал отговори, че не е далеч от нашата гледна точка. Сметнах за свой дълг да повторя на следващата сутрин на генерал Алексеев това, което току-що бях казал на Иванов. Напуснахме генерал Иванов към полунощ и по пътя към нашата дестинация срещнахме офицер, който ни довери, че има сериозни основания да вярва, че войниците от Георгиевския батальон няма да стрелят по бунтовниците. А това беше елитно подразделение, смятано за надеждно при всякакви обстоятелства.

Придружих приятеля си Бубнов до щаба на флота. Началник-щаба там, адмирал Русин, току-що беше получил телеграма от Петроград, в която се съобщаваше, че войските във все по-голям брой се присъединяват към въстанието, че в града расте анархията и че по искане на бунтовниците Думата е сформирала временен комитет с цел да възстанови реда в столицата, доколкото е възможно. Докато се връщах в кабинета си около 1 часа сутринта, два автомобиля ме разминаха по Днепровски проспект, движещи се с висока скорост към гарата. Веднага разпознах императорските лимузини. Тогава императорът беше решил да напусне Ставката.

На следващата сутрин имах обяснението за прибързаното заминаване на монарха. Следобед на 12 март той беше решил да отиде при семейството си в Царское село и да замине на следващия ден, но телефонния разговор, който проведе с императрицата през вечерта, го накара да ускори заминаването си.

Генерал Алексеев го умоляваше да не навлиза в Петроградската зона, където рискува да попадне в ръцете на бунтовниците, и да не напуска в такъв момент командния център на армиите си, откъдето поддържа връзка с цялата империя и е в по-добра позиция да взема решения. Императорът не послуша аргументите. Той беше преди всичко отличен съпруг и добър баща. В тези мъчителни моменти той се тревожеше за семейството си и желаше най-вече да бъде с тях.

Сутринта на 13 март, в кабинета на генерал Алексеев, научих и за последните съобщения, получени от императора, и за последните решения, взети от него преди заминаването му. Следобед на 12 март му беше връчена телеграма от председателя на Думата, Родзянко, написана с още по-належащи думи от тази, адресирана дванадесет часа по-рано до генерал Алексеев. Родзянко казаше на царя, че гражданската война е започнала и се разраства, че правителството е безсилно, спешно управлението на делата трябва да бъде предоставено на хора, които се радват на популярност, и Думата да бъде свикана отново. Той завърши апела си с тези драматични думи: „Дойде часът, който ще реши вашата съдба и тази на нашата страна. Утре може да е твърде късно.“

Така Родзянко, който толкова усилено се бореше за обновяване на руската монархическа система, се бори до последния час да спаси монархията и личността на царя. Телеграмата на Родзянко беше последвана няколко часа по-късно от съобщение на председателя на Министерския съвет, Николай Д. Голицин. Този достоен стар сановник, неефективен и неопитен, също така най-накрая заключи, че кабинетът не е в състояние да изпълни задачата си: той умолява Николай II да уволни министрите си и да назначи или княз Георги Лвов, или Родзянко, за да сформират ново правителство. И добави, че присъствието на Протопопов в правителството е предизвикало общо разделение.

Същата вечер великият княз Михаил, брат на императора, проведе разговор по директна телефонна връзка с генерал Алексеев и го помоли да настоява пред императора незабавно да последва съвета на Голицин. Генерал Алексеев, който получи пристъп на треска през нощта, стана от леглото си, за да отиде и да помоли императора най-накрая да се подчини на мъдрите съвети, които му бяха дадени. За да придаде още по-голяма тежест на молбите си, разказваха, че добрият генерал е паднал на колене пред своя господар (тази подробност ми беше разказана от един от неговите офицери, на когото генералът беше описал сцената). Императорът, както обикновено, се оттегли непреклонен. Той остави телеграмата на Родзянко без отговор и малко преди заминаването си от Могилъв телеграфира на Голицин, че при настоящите условия смята всяка промяна в кабинета за недопустима. Това беше крайната степен на слепота и тези от нас, които бяха информирани за това съобщение, бяха изпълнени с отчаяние.

Влакът на императора не напусна гара Могилъв до 5 ч. сутринта. Той се съвещаваше там с генерал Иванов, когато му беше доставена телеграма от генерал Хабалов. Командирът на Петроградския военен окръг информира Николай II, че не е в състояние да изпълни получените инструкции и да възстанови реда в столицата, тъй като по-голямата част от войските са отказали да се подчиняват на заповедите и по-голямата част от града е в ръцете на въстаниците. Очевидно е невъзможно да се предотвратят последиците, които тази новина непременно има върху войските на фронта. Оттогава нататък запазването на реда и единството в армията, както и поддържането на транспорта, станаха основна грижа на генерал Алексеев.

Той незабавно изпрати отчет за събитията до всички командири на армейски групи и им напомни за свещения им дълг да пазят войските верни на клетвите, които са положили пред императора и пред родината.

Новината, получена през деня на 13 март, е изключително сериозна. Революционерите станали господари на цялата столица и в Петроград не останали верни войски.

Към вечерта схватките приключили и ситуацията в града станала по-спокойна. Комитетът на Думата се стремеше да убеди войниците да се върнат в казармата, за да ги измъкне от влиянието на крайнолевите агитатори и да ги постави отново под властта на техните офицери.

Делегатът на железниците в Думата, Александър А. Бубликов, умерен човек, когото познавах добре, изпрати пламенен апел към патриотичните чувства на железничарите, с молба да направят всичко възможно, за да възстановят правилното функциониране на железниците. Ситуацията сякаш приемаше нов обрат. Генерал Алексеев заключи, че трябва незабавно да действа спрямо ситуацията. През нощта на 13 срещу 14 март той изпрати телеграма до генерал Иванов в Царское село, където последният трябваше да пристигне сутринта. В тази телеграма Алексеев изрази надежда за разбирателство с Думата и препоръча да се избягва употребата на сила. Междувременно щабът на флота ни уведоми, че социалистите засилват действията си и че има опасения, работническите организации да „вдигнат знамето на социализма и ще смажат Думата“. Тази пророческа фраза беше написана от моите морски приятели в същия ден, в който Петроградският съвет от 1917 г. трябваше да се събере за първи път (през нощта на 13 срещу 14 март в двореца на Думата). Съветът вече се беше появил по време на смутовете от 1905 г. и се утвърди като център на революционните действия на социалистическите партии, но по това време беше съставен само от работнически делегати. Сега той беше възроден на по-широка основа с добавянето на делегати от Петроградските полкове, превръщайки се по този начин в „работнически и войнишки съвет“. Ако в първия момент на безредици масите се бяха обърнали към Думата, за нас оставаше очевидно, че последната нямаше дълбоки корени в по-нисшите слоеве на населението. Всъщност, не се ли превърна този парламент в очите на масите в „Дума на големите земевладелци“ от юни 1907

г., когато Николай II, по съвет на Столипин, промени избирателната система? Броят на депутатите, избрани от селяните, по това време беше произволно намален, за да им се попречи да накарат Думата да приеме разделяне в тяхна полза на големите поземлени имоти, все още принадлежащи на дворяните. Като зае страна срещу селяните, царят с един удар подкопа престижа както на короната, така и на народното представителство.

„Професионалните революционери“, групирани сред съветските искрени социалисти и демагози, намериха задачата си значително улеснена. Не бяхме ли на път да платим цената на тези грешки сега? Влакът, превозващ генерал Иванов⁶² и Георгиевския батальон, напусна Могилъов на 13 март към обяд и пое по линията Киев-Петроград, преминавайки през Витебск, Дно и Вирица.

Не желаейки да възпрепятства движението на войските, императорът реши да се отправи към Царско село през Орша, Вязма и Лихослав, а след това да поеме по главната линия Москва-Петроград през Бологое и Малая Вичера. Както обикновено, пътуването му е осигурено, за по-голяма сигурност, от два влака, следващи един друг. Монархът и неговата непосредствена свита заемат единия от влаковете; другият, наречен „служебен влак“, е запазен за различни военни и цивилни, които го придружават и за неговия военен ескорт.

Вечерта на 13 март Ставката загуби всякаква връзка с императорските влакове и ние бяхме обзети от голяма тревога за съдбата на императора. Първият ни страх беше, че е попаднал в ръцете на въстаниците. Но дори и подобна възможност да бъде избегната, нещастната съдба да нямаме връзка с императора в момент, когато той единствен може да вземе необходимите решения, за да сложи край на анархията.

Най-накрая, на сутринта на 14 март, успяхме да открием императорските влакове. Те бяха успели да стигнат до Малая Вичера, но не можеха да продължат по-нататък, тъй като революционерите бяха блокирали линията между нея и Петроград.

Императорът е принуден да се върне през Бологое към Дно. Отначало си помислихме, че се опитва да продължи пътуването си до Царско село по друга линия, но следобед научихме, че е на път за Псков, където се намираше щабът на Северната армейска група, командван от генерал Рузски. Очевидно монархът не искаше да се отдалечава твърде много от семейството си и същевременно желаше да бъде в голям военен център, снабден с всички средства за комуникация. Псков беше най-близкото място, свързано чрез директен телеграф с Генералния щаб в Могилев, и затова императора отиде там. Междувременно, през деня на 14 март, революционното движение се разпространи извън столицата. От предния ден работата във всички московски фабрики беше спряна. Сега, 24 часа по-късно, Москва беше в разгара на революцията, войските вече не се подчиняваха на офицерите си и преминаваха към бунтовниците. Другите големи градове също започваха да се поддават на революционната треска.

Научихме, че голямата военноморска база в Кронщат, разположена близо до столицата, се е разбунтувала и че командирът на пристанището е убит. За да избегне всеобщо избиване на офицерите, адмирал Адриан И. Непенин а постави Балтийския флот под заповедите на Комитета на Думата.

В Петроград всички министри бяха освободени от функциите си от революционерите и Временният комитет на Думата пое управлението на правителствените институции. Родзянко уведоми Ставката за това развитие същия следобед. Както обаче се подчертаваше в телеграма от граф Капнист от Военноморския щаб, върху Думата надвисваше нарастващата заплаха от крайнолевите партии, групирани около Съвета на работническите и войнишките депутати. За да разпространят революцията, тези партии токущо бяха изпратили емисари в армиите. Пристигането им на Северния фронт в района

⁶² Генералът успя да се срещне с императрица Александра, но се оказа лишен от всякаква възможност да направи каквото и да било. Мисията му завърши с неуспех.

на Псков вече беше съобщено. Под влиянието на тази новина, следобед на 14 март Алексеев, с красивия си, правилен почерк, написа телеграма⁶³ до императора, за да го изправи лице в лице с неговите отговорности. Той каза по същество, че дезорганизацията в тила ще лиши армията от провизии, че не е възможно да се иска от нея да се бие с врага, ако зад фронта се разпространява революция; при съществуващите условия, потушаването на вълненията със сила ще представлява голяма опасност и ще доведе Русия и армията до гибел; ако господарят не реши незабавно да направи отстъпки, които да възстановят спокойствието, властта утре ще премине към най-екстремистките елементи и Русия ще претърпи всички ужаси на революцията.

Инициативата на генерал Алексеев беше незабавно подкрепена от послания до императора от неговия първи братовчед, великия княз Сергей Михайлович, генерален инспектор на артилерията, и от генерал Алексей Брусилов, командир на Югозападния фронт. За да се подтикне императорът да вземе толкова дългоочакваното решение, беше необходимо да му се представи текстът на декларация, която той може да подпише за публикуване.

Отбелязвайки, че генерал Алексеев е уморен и болен, предложих да му помогна и предложих да напиша проекта на манифеста и обяснителна телеграма до императора. Алексеев ме помоли да го направя и известно време по-късно му донесох следния текст: „Всеки момент анархията заплашва да се разпространи в цялата страна. Разпадането на армията се превръща във все по-належаща опасност. При тези условия продължаването на войната вече е невъзможно. Ситуацията изисква незабавно публикуване на имперски акт, който все още може да възстанови спокойствието. Но този резултат може да се постигне само чрез учредяване на отговорно правителство, чието формиране да се повери на председателя на Думата. Настоящите разузнавателни данни ни позволяват да се надяваме, че членовете на Думата, водени от Родзянко, все още са способни да спрат общия колапс и че ще бъде възможно да се работи с тях. Всеки загубен час обаче намалява шансовете за поддържане и възстановяване на реда и улеснява завземането на властта от крайнолевите елементи. Поради тази причина моля Ваше Императорско Величество да разрешите незабавното публикуване от Главния щаб на следния манифест:

„Заявяваме следното на всички наши верни поданици. Свирепият и могъщ враг събира последните си сили за борба срещу нашето отечество. Решителният час приближава. Съдбата на Русия, честта на нашата героична армия, благополучието на народа, цялото бъдеще на нашето скъпо отечество изискват на всяка цена войната да бъде водена до победоносен край. Желаяйки да консолидирам всички сили на нацията, за да ускоря победата, считам за свой дълг да назнача правителство, отговорно пред представителите на народа, и да поверя на председателя на Думата, Родзянко, да го сформира с помощта на лица, ползващи се с доверието на цяла Русия. Твърдо се надявам, че всички верни синове на Русия ще се обединят тясно около трона и националното представителство и ще дадат на нашата доблестна армия своята пламенна подкрепа за постигането на нейната славна задача. В името на нашата любима страна призовавам всички руснаци да изпълнят свещения си дълг към Русия, за да докажат още веднъж, че тя остава толкова твърда, колкото винаги, и че никакви усилия на враговете ѝ не могат да я унищожат. С Божията помощ“.

Алексеев показа този текст на генерал Лукомски, генерал-квартирмейстера, който направи две малки промени, и телеграмата беше изпратена на 14 март в 22 ч. вечерта до Псков, където Николай II беше пристигнал в 19 ч. вечерта. Тази телеграма предлагаше промени много по-дълбоки от тези, които бяха обмисляни дотогава. Всъщност, само

⁶³ Отначало Съвръзочната служба на Ставката се опита да изпрати телеграмата на императора в Царско село. Когато около 15 ч. следобед стана известно, че Николай II е на път за Псков, съобщението на Алексеев беше незабавно изпратено там.

няколко дни по-рано, извън екстремистките партии, беше общоприето, че за да се поправи положението, е достатъчно императорът да призове в правителството мъже, известни със своята честност и либерални идеи, без обаче да се отказва от правото си да избира министрите си. Тясното сътрудничество между правителството и националното представителство изглеждаше очевидно необходимо, но това не означаваше непременно отговорността на кабинета пред парламента, т.е. парламентарна система, която Русия изглеждаше не в състояние да приеме преди периода на политическото „чиракуване“.

Но императорът отново се бави твърде дълго и сега, за да се компенсира загубеното време, очевидно беше необходимо да се направят отстъпки. Освен това, в предложеният му текст се предвиждаше отсега нататък кабинетът да бъде поставен под контрола на Думата.⁶⁴ Уви, събитията се бяха развили толкова бързо, че дори тази отстъпка, колкото и важна да ни се струваше в този момент, вече не можеше да успокои духовете на народа. Възбудата на тълпата беше придобила такива размери, че само радикални мерки можеха да я успокоят. Не ни се наложи да чакаме дълго, за да видим потвърждението на това.

През нощта на 14 срещу 15 март цялото ни внимание беше насочено към Псков, където беше императорът. В много късен час генерал Рузски проведе дълъг разговор по директната жица с председателя на Думата. Генералът информира Родзянко за решението на императора да назначи нов кабинет, отговорен пред Думата, и да му повери формирането му. Родзянко отговори, че очевидно нито императорът, нито генералите осъзнават какво се случва, и се развива една от най-страшните революции и самият той, като председател на Думата, далеч не е в състояние да сдържи яростта на народа. Императрицата беше обект на нарастваща омраза.

Смяната на министрите и въвеждане на министерска отговорност щяха да са приемливи до 12 март, но сега позицията на самия цар стана несъстоятелна. От всички страни се надигаше искането за абдикация на император Николай в полза на сина му Алексей, с регентство на великия княз Михаил, брат на императора.

Родзянко добави, че е необходимо да се обяви отзоваване на войските, изпратени от фронта в Петроград. Освен това те бяха спрени по пътя от революционерите. Моят приятел генерал Юрий Данилов незабавно предаде в резюме този разговор от Псков на Алексеев. Съобщението на генерал Данилов много ясно потвърди усещането ми, че няма нито минута за губене. Ставаше все по-очевидно, че приемливи решения един ден стават невъзможни на следващия.

На сутринта на 15 март предложих на генерал Алексеев незабавно да повика председателя на Думата за директен разговор с цел постигане на взаимно разбирателство относно начините за спиране ескалацията на революционното движение. Взетите решения щяха да бъдат незабавно представени на командващите армиите за одобрение и след това, от името на Думата и армията, представени на императора за приемане.

Генералът не желаше да ускорява събитията и не подписа проекта на телеграма до Родзянко, написана от мен в този смисъл. Напротив, той ме помоли да му подготвя кратък правен документ за проблемите, които биха възникнали при евентуална абдикация на император Николай.

Консултирах се със законите, за да освежа паметта си, и веднага изготвих документа, поискан от генерала. Обясних, че Основните закони на Империята не предвиждат изоставянето на властта от управляващият монарх; тези закони обаче упълномощават членовете на императорското семейство, които желаят да се откажат от правата си на наследяване в очакване на ситуация, в която биха могли да бъдат призовани да се

⁶⁴ Това решение беше препоръчано от изборните членове на Държавния съвет в телеграма до императора на 13 март.

възкачат на трона. Нямаше причина да се откаже това право на отказ на член на управляващото семейство, който вече е облечен с власт.⁶⁵

Що се отнася до наследяването на трона, то беше регулирано по най-строг начин от Основните закони. Те постановяваха, че ако управляващият монарх има син или няколко синове, този син или най-големият от тези синове, независимо дали е малолетен или не, задължително ще го наследи на трона. Този ред на наследяване не може да бъде променен от император Николай.

Всъщност, подобно на своите предшественици, Николай по време на възкачването си на престола тържествено се е заклел да спазва начина на наследяване, установен от Основните закони. Само изменение на тези закони може да въведе промяна в реда на наследяване на трона. Освен това, след реформите от 1906 г., не може да се прави промяна в Основните закони без одобрението на законодателните камари, т.е. Държавния съвет и Думата. Но не е приет Основен закон, който да променя разпоредбите, отнасящи се до реда на наследяване. По този начин Николай II може законно да абдикира само в полза на законния си наследник, малкия си син Алексей. Тъй като последният тогава е само на дванадесет години и половина, е необходимо регентство, докато не достигне пълнолетие.

Що се отнася до личността на регента, Основните закони оставяха на император Николай свободата да избира когото пожелае. Когато връчих този меморандум на генерал Алексеев, той ми каза: „Вашите заключения потвърждават това, което си мислех.“

Въпреки изключителната сериозност на ситуацията, Алексеев запази обичайното си спокойствие и уравновесеност, но за всеки, който го познаваше добре, беше лесно да види, че достойният генерал носи в най-голяма степен бремето на отговорността, което тежеше върху него. Колко често беше предупреждавал императора за катастрофалните последици от погрешните му решения. Ината на монарха да упорства по пътя към бедствието често изпълваше сърцето му с отчаяние. Като верен войник обаче, той никога не беше се изменил в лоялността си към своя суверен и върховен командир. С изключение на няколко много близки сътрудници, никой не можеше да знае неговото недоволство и огорчение. Беше му изключително болезнено и да се наложи да убеди императора да се откаже от короната. Това му струваше още повече, защото имаше ясно предчувствие за смущенията, които всяко нарушаване на императорската власт ще предизвика в страната по време на война, и от все сърце желаше да ги избегне.

Алексеев веднага осъзна, че не остава друго решение освен абдикацията на Николай II и го подкрепи с цялата си тежест на авторитета си. Да ѝ се противопостави означаваше да избухне гражданска война, като добавка към външната война. Опасенията, които смяната на монарха вдъхновяваше, бяха донякъде смекчени, че абдикацията на Николай II в полза на сина му Алексей ще донесе и редица благоприятни условия. Това решение защитава легитимността. Тъй като непълнолетен не може да се откаже от правата си, това създава ситуация, която не може да бъде законно променена, поне не в продължение на няколко години. Имаше голяма вероятност народът и армията да приемат възкачването на трона на очарователното дете, срещу което не може да има оплаквания и чиято болест естествено би предизвикала съчувствие.

Всичко това позволяваше надеждата за запазване на монархията и по намаляваше рисковете от скок в неизвестното. След като решението му беше взето, първата грижа на генерал Алексеев беше да осигури солидарността на военните командири и да избегне всякаква опасност от разединение във въоръжените сили. Към 11 ч. сутринта той изпрати идентични съобщения до командирите на армейските групи, генералите Еверт, Брусилов и Сахаров, и до великия княз Николай Николаевич, главнокомандващ на Кав-

⁶⁵ Професор Коркунов, големият специалист по руско публично право, чиито курсове посещавах, беше предоставил такова тълкуване на Основните закони.

казкия фронт. Генерал Рузски не беше попитан, тъй като благоприятното му отношение към абдикацията вече беше известно от разменените с него съобщения. В телеграмата си Алексеев заяви, че функционирането на железниците и осигуряването на армията всъщност вече са в ръцете на новите сили, създадени в Петроград. За да запази армията и да предотврати нейното заразяване от вътрешната борба, генералът не вижда в съществуващата ситуация друго решение освен абдикацията на Николай II. Ако военните командири споделяха неговите възгледи, Алексеев ги призова да представят своите препоръки на императора незабавно. Всички те отговориха незабавно, умолявайки царя да се откаже от трона. В 14,30 ч. следобед телеграмите им са предадени в Псков, за да бъдат представени на Николай II заедно с посланието от Алексеев. Посланието на генерала се обръщало към пламенния патриотизъм на Николай II и го умолявало да „вземе решението, което Бог би му вдъхнови“ за спасението на Русия.⁶⁶

Императорът отговори веднага на Алексеев, че ще направи всяка жертва за благо-то на страната. В същото време научихме, че Комитетът на Думата е изпратил изборния член на Държавния съвет Александър Гучков и консервативния депутат от Думата Василий Шулгин в Псков, за да се срещнат с императора, и че се очаква те да пристигнат там същата вечер. След това Алексеев ме помоли да съставя акта за абдикация.

„Вложете цялото си сърце в това“, добави той. Затворих се в кабинета си и час по-късно се върнах със следния текст: *„В дните на голяма борба с външен враг, който се стреми почти три години да пороби родината ни, Божията воля е да споleti Русия с ново тежко изпитание. Вътрешните смущения, които са започнали сред народа, заплашват да имат пагубен ефект върху по-нататъшното водене на тежката война. Съдбата на Русия, честта на нашата героична армия, благо-то на народа, цялото бъдеще на нашето любимо отечество изискват войната да бъде доведена до победоносен край, независимо от цената. Жестокият враг напруга последните си сили и вече е близо времето, когато нашата доблестна армия, заедно с нашите славни съюзници, ще може да го смаже напълно. В тези решителни дни от живота на Русия, ние сметнахме за наш дълг по съвест да помогнем на нашия народ да се сближи и да обедини всички сили на нацията за по-бързо постигане на победа и, в съгласие с Държавната дума, сметнахме за правилно да абдикираме от трона на руската държава и да се откажем от върховната власт. В съответствие с реда, установен от Основните закони, ние предаваме нашето наследяване на нашия възлюбен син, престолнаследник, царевич и велик княз Алексей Николаевич, и го благославяме при възкачването му на трона на руската държава. Поверяваме на нашия брат, великия княз Михаил Александрович, дълга на регент на империята до навършване на пълнолетие на нашия син. Заповядаваме на Нашия Син, а също и до навършване на пълнолетие на Регента на Империята, да управлява държавните дела в пълен и неприкосновен съюз с представителите на народа в законодателните органи, въз основа на принципите, които те ще установят. В името на скъпоценната родина, ние призоваваме всички истински синове на Отееството да изпълнят свещения си дълг към нея, като се подчиняват на Царя в този час на национално изпитание и да Му помогнат, заедно с народните представители, да поведе Руската държава по пътя на победата, просперитета и славата. Нека Господ Бог помогне на Русия!“*

Този текст беше одобрен без промяна от генерал Алексеев, както и от генерал Лукомски и великия княз Сергей Михайлович, братовчед на Императора. След това го занесох на главния телеграфист за Псков, където беше предаден същата вечер към 19,30 ч. Прекарах вечерта в очакване на отговора на Императора с великия княз Сергей

⁶⁶ Командирът на Балтийския флот, адмирал Непенин, настоява за абдикацията още същата вечер, без която, страната ще изпадне в най-големи проблеми. На 16 март сред моряците на Балтийския флот избухва бунт, а на следващия ден адмирал Непенин е убит от тях.

и няколко офицери. Бяхме се събрали в стаята на дежурния офицер, точно под кабинета на Алексеев и до стаята, в която се помещаваше телеграфният апарат на Юз, принадлежащ на Генералния щаб. Малката група беше нервна, пушеше много и обменяше впечатления за ситуацията. Великият княз и някои от останалите седяхме на диван, покрит със зелен рипс, който заедно с няколко стола и голямо огледало съставляваше обзавеждането на малката стая. От време на време генерал Лукомски поглеждаше, за да види дали има новини. Към 1,30 ч. след полунощ, на 15 срещу 16 март, ни съобщиха, че ще бъде предадено съобщение от Псков. Втурнахме се към телеграфа. Погледът ми не се откъсваше от лентата хартия, покрит с руски шрифт, излизаща от машината. Веднага разпознах текста на манифеста за абдикацията. Отначало не видях промяна, после изведнъж се смаях, когато видях, че името на императорския син, младия Алексей, е заменено с това на великия херцог Михаил, брат на Николай II. Всяко споменаване на регентството беше пропуснато. Останалата част от манифеста не беше претърпяла промяна, с изключение на това, че в края на втория параграф на моя текст, след думите „на основанията, установени от тях“ (тоест от законодателните събрания), бяха добавени следните думи в Псков: „и да се закълнат в ненарушима клетва за това в името на любимата страна“. В случая с малкия принц Алексей не би имало причина за това допълнение, тъй като непълнолетен не може да полага клетва.

Абдикацията на Николай II в полза на брат му, вместо на сина му, беше за нас наистина съкрушителен удар. Великият княз се строполи на зеления диван, възкликвайки: „Това е краят!“ Тези думи сякаш отговаряха на въпроса, който в този момент ни изпълни с мъка: Може ли Михаил Александрович да се изправи пред ситуацията и да запази мястото си на трона, или това щеше да бъде падението на монархията?

От юридическа гледна точка претенцията на великия княз Михаил за короната не беше безспорна. Много скромна, човек с кротък характер, който предпочиташе да остане в сянка, той не беше придобил личен престиж и не беше познат на народа. Генерал Алексеев беше съкрушен. Ако Николай II не беше напуснал Ставката, Алексеев щеше да има възможност да защити и може би да осъществи единственото решение, което му се струваше осъществимо – възкачването на законния наследник, младия Алексей. Защо това решение беше отменено? Всички си задавахме този въпрос – без да разбираме.

Едва на следващия ден, когато разговарях с императора, разгадах загадката. Но за момента не можех да откъсна мислите си от ужасната драма, която Николай II беше преживял в Псков, сам, далеч от семейството си. Мислех си за унижението, за страданието, което сигурно е преживял, подписвайки пълния си провал пред човека, когото смяташе за свой най-голям враг – Александър Гучков. Знаехме как императрицата беше настроила съпруга си срещу Гучков, след като последният без колебание атакува това, което смяташе за злоупотреба с императорските прерогативи.

Оттогава Александра, наранена от критиките на Гучков, никога не беше признавала неговата твърда привързаност към монархията, дълбокия му патриотизъм и абсолютната му почтеност.

Няколко години по-късно А. Гучков ми даде подписано изявление, съдържащо спомените му относно тази мисия при Николай II в Псков.

Ето текстът на този разказ: „Василий Шулгин и аз тръгнахме за Псков с проекта на манифест, изготвен от Шулгин. Нямахме намерение да настояваме за този текст, а го донесохме със себе си само като предложение, което може да помогне за окончателното написване на историческия документ, който трябваше да бъде съставен. В 15 ч. следобед на 15 март напуснахме Варшавската гара (в Петроград). Висшите служители на железницата ни оказаха всякакво съдействие. Влакът беше подготвен бързо и беше дадена заповед да се продължи с всяка възможно най-висока скорост. Нашият влак беше задържан доста време в Гатчина... след това в Луга, където огромна тълпа от войници и

минувачи ме помолиха да им кажа нещо, да ги информирам за ситуацията. Към 22 ч. вечерта пристигнахме в Псков. Генерал Рузски беше уведомен за нашето пристигане и планирахме първо да разговаряме с него. Разчитахме той да ни информира за отношенията на императора и да ни подготви за срещата ни с него.

Веднага щом влакът спря обаче, един от адютантите на императора влезе в нашия вагон и ни каза: „Негово Величество ви очаква.“ Беше само на няколко крачки от императорския влак. Влязохме в салонен вагон, добре осветен със зелени завеси, където намерихме граф Фредерикс, министър на двора, и друг генерал, Нарешкин. Императорът дойде при нас няколко минути по-късно. Носеше униформата на един от своите кавказки полкове. Лицето му беше спокойно. Както винаги, очите му бяха ясни, жестовете му спокойни и премерени. Нямаше и следа от външение. Той ни поздрави приятелски и ни стисна ръцете. След това седна пред малката маса. Посочи моето място до него и това на Шулкин срещу него. Граф Фредерикс седна малко по-далеч. В ъгъла на салона генерал Нарешкин седна на друга малка маса, готов да пише. В този момент влезе генерал Рузски и след като се извини на императора, седна до Шулкин, срещу императора. Групирани така – императорът, Шулкин, Рузски, Фредерикс и аз, започнахме разговора. Аз говорих пръв, обяснявайки ситуацията. При създадите се условия, първото нещо, което трябваше да се направи, очевидно беше да се потуши въстанието. Но нямаше надеждни войски; всички войнишки части, изпратени в Петроград, неизбежно щяха да се само-разпуснат веднага щом се сблъснат с невероятната деморализация, която цареше там. Генерал Рузски ме прекъсна, за да потвърди категорично моето мнение. Продължих и с доста искрена емоция започнах да говоря за необходимостта от абдикация. Изобщо не говорих за миналото, а само описвах действителното състояние на нещата, подчертавайки, че пред нас се отваря бездна. Обясних, че единственото решение би било абдикацията на императора в полза на престолонаследника Алексей, с определянето на великия княз Михаил Александрович за регент. В заключение споменах, че императорът ще искал да обмисли казаното и да чуе допълнителни мнения, преди да вземе окончателно решение, но че ние ще трябва да разрешим въпроса преди заминаването си, тъй като пожарът се разпространява бързо. Императорът отговори спокойно, сякаш ставаше дума за ежедневна важност: „Не е нужно да мисля повече. Изборът ми е направен. Вчера и днес претеглих всичко и реших да се откажа от трона. До 15 ч. следобед (на 15 март) се клонях към абдикация в полза на сина си, но после осъзнах, че не мога да се отделя от него.“ В този момент той се поколеба леко, след което със същото самообладание добави: „Надявам се, че ще ме разберете.“ Накрая каза: „Затова реших да абдикирам в полза на брат си.“ Царят стана, сякаш щеше да си тръгне. Бях безмълвен. Решението на императора ни беше хванало неподготвени. Бях сигурен, че ще абдикира в полза на сина си. Можеше да се създаде красив мит около това невинно и чисто дете. Неговият чар би помогнал да се успокои гнева на масите. Не можеше да има спорове около абдикацията в полза на дете. След това Шулкин започна да говори, изразявайки същите идеи и заявявайки, че сме разгледали само възможността за абдикация в полза на наследника Алексей. Добавих, че не смятаме за уместно да се намесваме във въпрос, който е свързан с чувствата на един баща и че не е наша роля да се опитваме да му влияем в това отношение. Последните ми думи изкараха в лицето на императора израз на очевидно задоволство. Шулкин подкрепи току-що казаното от мен. Накрая изразихме одобрението си за абдикация в полза на великия княз Михаил Александрович. Императорът ни попита дали можем да обещаем, че абдикацията наистина ще успокои страната и няма да предизвика усложнения. Отговорихме, че доколкото виждаме, няма да има трудности. В. Шулкин даде на императора нашия проект на акта за абдикация с надеждата, че той може да послужи като помощно средство при изготвянето на окончателния текст. Господарят взе нашия текст и влезе в следващия вагон. Около двадесет минути

по-късно, около 23,15 ч. императорът се върна в салонния вагон. Той държеше в ръката си средно голям лист хартия. Каза ни: „Ето го актът за абдикация. Прочетете го.“ Прочетохме го на глас с тих глас. Документът беше добре съставен, благородно формулиран, безкрайно по-добър от нашия проект. По-късно научих, че приетият текст е бил изпратен от Ставката по телеграфа и е бил съставен от Базили.

В. Шулгин попита дали е възможно да се добави допълнение. Към фразата „Молим нашия брат да управлява в пълно и непоклатимо съгласие с представителите на нацията, обединени в законодателните събрания, и на основата, установена от тях“, Шулгин предложи да се добавят думите „и да се закълне в тази цел пред нацията“. Царят изрази съгласие веднага и направи малката промяна, като добави следното вмъкване: „и да се закълне в неприкосновена клетва в тази цел“.

Актът беше напечатан на два или три малки листа хартия. Първата страница започваше с думата „Ставка“ отляво, а отдясно „До началника на Генералния щаб“. Подписът беше с молив. След съставянето на акта за абдикация, отправих две искания към Императора. Първо настоях за определянето на княз Георги Лвов за председател на Министерския съвет. Императорът изрази съгласието си и добави: „Познавам го.“

След това попита: „Какъв е неговият ранг?“ Отговорих, че не знам, и Николай II се усмихна.⁶⁷

След това говорих за необходимостта от назначаване на нов главнокомандващ на армията и предложих Великия княз Николай Николаевич. Императорът даде съгласието си веднага.⁶⁸

Беше 23,40 ч. през нощта на 15 март.⁶⁹ Поради несигурността на момента и за да предпазя този документ от риска да бъде унищожен или откраднат, предложих той да бъде написан и подписан в два екземпляра. Императорът се съгласи. Разделихме се с ръкувания. Императорът нито за миг не загуби самообладание и през цялото време беше приятелски настроен към нас. Първото копие от акта за абдикация трябваше да бъде дадено на генерал Рузски. Второто копие, което също беше напечатано на машина, беше на един голям лист. Подписът на императора върху това копие също беше с молив и беше заверен отляво с подписа на министъра на двора Фредерикс. В колата на генерал Рузски копието ни беше дадено, за да го занесем в Петроград. Шулгин и аз потвърдихме писмено получаването на документа. Останахме във вагона на генерал Рузски, докато чакахме да приготвят локомотив за връщането ни. Тъй като не бяхме яли, Рузски ни предложи лека храна. Генерал Савич, началник на снабдяването на Северната група армии, се присъедини към нас. Бях разстроен от прекомерното удовлетворение, проявено от двамата генерали: докато Шулгин и аз бяхме обзети от хиляди тревоги, те преливаха от радост. Каквото и да се каже за мен, каквито и обвинения да ми бъдат вменени, ясно заявявам, че никога не съм бил враг на императора. Да, смятах го за неспособен да упражнява власт. Дори в нормални времена той не беше на ниво със задачата си;

⁶⁷ При стария режим всеки държавен служител има ранг, който трябва да бъде посочен във всеки документ, свързан с назначаване. Както Лвов, така и Гучков се издигат от автономни местни институции и не са получили ранг в държавната служба. Необичайно е председател на Съвета, да няма репутацията в администрацията. Това е, което накара Николай II да се усмихне.

⁶⁸ Тези две назначения, целят да осигурят приемственост в упражняването на властта, са незабавно поставени сред заповедите, подписани от императора и датирани преди часа на абдикацията.

⁶⁹ Гучков пропуска да спомене, че актът за абдикация е датиран на 15 март, 15,00 ч. (или по-точно на 2 март, според руския стил, използван по това време). Това е времето, по което Николай II, след като окончателно е решил да се откаже от короната си, е подписал първия акт за абдикация, който е бил в полза на сина му. Този документ той е предал на генерал Рузски. Когато по-късно решава да предаде короната на брат си, той казва на Рузски да върне първия подписан текст, който очевидно унищожил. В новия акт е запазено „15 март, 15,00 ч.“ за да се посочи ясно, че абдикацията е била доброволно дадена от суверена, така че никой да не твърди, че му е била наложена от емисарите на Комитета на Думата.

още по-малко беше подготвен за трагичните времена, през които преминаваше тази огромна империя. В този исторически момент обаче изпитвах само огромно съжаление към него. Помислих си: „Боже мой, защо съдбата му отреди да носи тежестта на такава тежка корона?“ И в сърцето ми растеше силен гняв срещу всички нищожни същества, които бяха обградили този нещастен император.⁷⁰

(подпис) А. Гучков⁷¹

Дори когато Гучков и Шулгин тръгнаха на път за Петроград, императорският влак тръгна от Псков към 3 ч. сутринта на път за Могилъов, след като бившият монарх изрази желание да се сбогува със своите сътрудници и с армията. По времето, когато Николай II и пратениците на Думата пристигнаха на съответните си места, ситуацията щеше да се е променила значително. Но нека се върнем към нашия наблюдателен пункт, Генералния щаб или Ставката.

Генерал Алексеев едва успява да се възстанови от шока след абдикацията на Николай II в полза на брат си, когато на 16 март в 6 ч. сутринта е повикан в апарата на Юз от Родзянко, който поиска разговор с него. Председателят на Думата първо моли генерала да спре публикуването до армията на манифеста, подписан от Николай II.⁷²

Родзянко обяснява, че възкачването на младия Алексей под регентството на великия княз Михаил вероятно можеше да бъде прието, но че възкачването на брата на царя последния на трона ще срещне непреодолима опозиция. Всъщност, следобед на 15 март негодуванието срещу падналия режим е предизвикало ужасен бунт сред недисциплинираните войници от петроградския гарнизон, с викове „Долу Романови!“, „Долу офицерите!“, „Земя и свобода!“.⁷³

Много офицери са избити. Тълпи от работници се присъединяват към войниците. При тези условия, обявяването на възкачването на великия княз Михаил на трона само ще налее масло в огъня на бунта. Тези страсти бяха утихнали едва след трудоемки преговори през нощта, когато Комитетът на Думата успя да постигне взаимно разбирателство с лидерите на Съвета.

Учредително събрание, което да бъде избрано чрез пряко и всеобщо изборително право, щеше да бъде свикано възможно най-скоро. Това събрание щеше да реши бъдещата форма на управление в Русия.

Междувременно страната щеше да се управлява от Временно правителство, сформирано от Комитета на Думата. Нямайки сили, които да ги подкрепят в укоротяването на бунтовниците, умерените елементи на Думата не намериха друго решение освен компромис със Съвета. Това беше единственият начин да запазят властта в свои ръце и да оставят вратата отворена за евентуално възстановяване на монархията. Род-

⁷⁰ Генерал Кирил Наршикин ми каза, че Гучков и Шулгин били съкрушени от тези събития и се държали по най-уважителния начин с императора. Докато обяснявал ситуацията на императора, Гучков държал лицето си наведено надолу, очите му били вперени в масата пред него, а челото му било подпряно с една ръка. (Това била една от познатите му пози, която често забелязвал по-късно, когато се опитвал да се концентрира.) Императорът, невъзмутим и достолепен, гледал право напред.

⁷¹ Личният дневник на Николай II, публикуван от болшевиките след убийството му, разкрива огорчението, което той е изпитвал през тези трагични часове и което е криел зад маската на обичайното си спокойствие. На 15 март, същия ден, в който се абдикира, той е направил следния запис: „Около мен няма нищо друго освен предателство, страхливост и измама.“ Вярно е, че император Николай се е сблъсквал с много недоволство през последните години от царуването си, но е също толкова сигурно, че много от онези, които са се надявали той да се вслуша в мъдрите им съвети, са му останали напълно верни и са се стремели единствено да предотвратят катастрофата.

⁷² Същата сутрин Родзянко повтаря на генерал Рузски по-подробно това, което току-що е казал на Алексеев. Текстът на съобщението на Родзянко до Рузски е незабавно изпратен в Ставката.

⁷³ Това искане „Земя и свобода“ е любимият лозунг на Партията на социалистическите революционери (есерите), решителни противници на династията и защитници на разпределението на цялата земя на селяните.

зянко заключи с оптимистична нотка. Той изрази убеждението, че решението, което бяха приели, ще предизвика мощна вълна от патриотичен ентузиазъм и ще осигури спокойствие на страната и ще доведе до победа.

Може ли Родзянко искрено да храни подобни илюзии? Не се ли опитваше да убеди себе си? Но, той нямаше друг курс освен този, който очерта. Не беше възможно да се продължи войната и едновременно с това да се потушат бунтовете в Петроград. И какви войски ще смажат бунтовниците?

Посланието на Родзянко ясно показваше, че масите все повече попадат под влиянието на онези, които според израз, разпространен тогава в Русия, се стремят да „развият революцията в дълбочина“.

Въстанието в Петроград е изненада не само за умерените групи, но и за партиите на крайната левица. Едва ли е могло да бъде дело на последните, тъй като техните тайни организации са унищожени от полицията от 1914 г. насам. Социалистите обаче не след дълго възобновиха настъплението и се възползваха от предоставената им възможност. Имперският режим се забави с улесняването на достъпа до собственост върху земята и все още твърде малък процент от населението можеше да се възползва от привилегиите на притежаването на собственост.

Именно това обясни успеха на социалистите сред масите. Сега, когато престижът на монархията беше толкова силно разклатен, те станаха по-лесна плячка от преди за пропагандата в полза на социалистическата република.

Екстремистките партии побързаха да засилят дейността си в селските райони и най-вече сред войските. Ако успееш, очевидно щеше да има тотален бунт и страната с тежки последици.

Дали Временното правителство, споменато от Родзянко, щеше да има необходимата власт да обуздае революционното движение, да поддържа реда и да ръководи прехода към нова политическа и социална организация на огромната нация?

Кои мъже ще бъдат призовани за тази тежка задача?

Телеграфът току-що ни беше обявил окончателния списък на членовете на това Временно правителство, като се посочваха министерските постове на всеки. Ето състав на това ново правителство:

Председател на Съвета и Министър на вътрешните работи Княз Героги Львов

Министър на външните работи Павел Милюков

Министър на правосъдието Александър Керенски

Министър на транспорта Н. Некрасов

Министър на търговията А. Коновалов

Министър на народното образование А. Мануилов

Министър на войната и флота Александър Гучков

Министър на земеделието А. Шингарьов

Министър на финансите М. Терещенко

Контрольор на държавните сметки И. Годнев

Прокурор на Светия синод Владимир Львов

Изтъкнатите, мъдри и опитни държавни служители, отворени към идеите на нашето време, бяха един по един елиминирани от действията на императрицата и заместени, чрез нейно влияние, или от незначителни функционери, или от слуги на реакцията.

Сега, след току-що състоялата се революция, управлението на страната щеше да се окаже в ръцете на политически личности. Разбира се, те бяха хора с добри намерения и безспорен патриотизъм, но досега бяха отдадени преди всичко на опозицията и следователно нямаша опит в упражняването на властта, обстоятелство, особено сериозно предвид критичните условия, през които страната преминаваше.

С изключение на Керенски, всички нови министри изповядваха либерални и умерени идеи и принадлежаха към „буржоазните кръгове“, на езика на социалистите. Керенски, член на Партията на социалистите-революционери (есерите), беше единствената връзка между Временното правителство и социалистическите партии, които доминираха в Петроградския съвет.

Очевидно умерената ориентация на членовете на Временното правителство, беше утешителна за нас в щаба, но с най-голямо безпокойство се питахме как ще могат да се противопоставят на социалистическите искания, които непрекъснато ставаха все по-силни.

Към 15 ч. следобед (все още 16 март) генерал Алексеев ме повика и поиска да отида да посрещна императорския влак и да информирам императора за последните събития.

Веднага бяха подготвени локомотив и вагон и в 16,30 ч. напуснах гара Могильов. Носех със себе си малка тетрадка, подвързана с черна кожа, в която бях направил ден по ден резюме на основните съобщения, получени в Ставката или изпратени от Ставката от началото на революцията. Слънцето залязваше и снегът по нивите и дърветата в горите блестеше от отблясъците на лъчите.

Малко преди 18 ч. стигнахме до Орша и началникът на моя влак дойде да ми каже, че ще чакаме там императорския влак, който вече беше обявен. Имах време да направя само няколко крачки по пустия перон на тази малка гара, когато зърнах бавно приближаващите се сини вагони със златни орнаменти на императорския влак. Генерал граф Грабе, командир на царския ескорт, беше на вратата на един от вагоните и ме покани да вляза веднага щом влакът спре. Полковник Анатолий А. Мордвинов, тогава дежурният адютант на императора, веднага съобщи на суверена. В мемоарите си Мордвинов разказва, че съм изглеждал напълно сломен и че по всички признаци съм бил ужасен от случващото се.⁷⁴ Емоциите ми се засилиха още повече от опасенията ми, че ще видя императора отново при такива болезнени обстоятелства. Щом се озовах в присъствието му, неговото самообладание ме съживи. Николай II ме прие в малко отделение, което служеше за кабинет. Под прозореца имаше махагонова маса за писане, а до нея имаше диван, покрит със зелен плат. Императорът пристъпи любезно към мен и аз му обясних причината за посещението си. Той ми посочи малко кресло пред масата и седна на дивана. Беше облечен в сивата пластунска униформа на Кавказки пехотен полк. Лицето и малката му брада бяха грижливо поддържани както винаги. Изражението му беше абсолютно спокойно и не издаваше никаква емоция. Погледът в прекрасните му сини очи беше приветлив както винаги. Позовавайки се на бележките в малкия си бележник, обобщих му възможно най-кратко новините, които ни бяха достигнали през последните няколко дни, описващи ситуация, която ставаше все по-отчаяна. Всичко се сшиваше. Столицата беше отказала да приеме наследяването на престола от великия княз Михаил. Династията беше в опасност от падение; Страната се носеше по течението. Императорът слушаше безстрастно. Всеки път, когато приключвах да му давам някаква информация, той казваше: „Но да, естествено“ с най-тих глас. Бях зашеметен от спокойствието на отговорите му, от изключителното му самообладание. Не можех да повярвам на очите си, нито на ушите си. Това „но да, естествено“ се повтаряше като рефрен през целия ми доклад и съдържаният звук на гласа му, повтарящ тези думи, остава винаги гравирани в паметта ми. Той не прояви никакво учудване от обратата, който събитията бяха приели за толкова кратко време. Човек дори би си помислил, че го очаква. Изключително спокойното отношение на императора ми позволи да му кажа в края на доклада си колко сме разстроени, че той не е послуша предложението на гене-

⁷⁴ *Russkaia letopis*, no. 5 (Paris, 1923), p. 132.

рал Алексеев и не абдикира в полза на сина си. Той отговори много просто: „Знаете, че синът ми е болен. Не можах да се отдели от него.“ В края на разговора императорът стана и ми стисна ръката. След кратко колебание ме попита: „Желаете ли да се върнете в Могилъов с вашата свита или предпочитате да се върнете с мен?“ Дали императорът, с вродената си деликатност, вече се страхуваше да компрометира в очите на новата власт хората, които останаха с него? Тази мисъл беше много болезнена за мен и аз отговорих на императора, че с безкрайно удоволствие бих го придружил. Николай II се усмихна приветливо. Оставих го изпълнен с възхищение от неговото достойнство, от неговия стоицизъм пред лицето на несгодите. Той беше практически свален от власт, без никой да вдигне ръка, за да го защити. Говореше за това като за нещо, което не го докосва. Прие съдбата без най-малко възмущение, без най-малко проява на гняв или лошо настроение, без най-малък упрек към някого. Този човек, който толкова много пъти ни се е струвал лишен от воля, беше взел решението си с голяма смелост и достойнство, без колебание. Сега, когато съдбата му изискваше жертвата, той я прие с цялото си сърце, с истинско величие. Според английския израз, той знаеше как да губи. След като се сбогувах с императора, си спомних, че бях забравил да му съобща каквито и да било новини за семейството му. Затова поисках да го видя отново за момент и му казах, че според последната информация, получена в Ставката, императрицата и децата са все още в Царское село и не са били малтретирани.

Отидох с него и се присъединя към свитата му, която ни чакаше с нетърпение. По време на това запомнящо се пътуване императорът беше придружен от следните десет души: старият граф Фредерикс, министър на двора; генералът от свитата В. Воейков, командир на двореца; княз Василий Долгоруков, маршал на двора; генерал-адмирал Ц. Нилов, адютант; генералът от свитата Кирил Наришкин; генералът от свитата граф А. Грабе; императорският лекар, професор С. Фьодоров; двама адютанти от службата, полковник херцог Николай Лойхтенберг и полковник А. Мордвинов; и началникът на императорските влакове, инженер Ежов.

В мемоарите си Мордвинов разказва, че минавайки покрай купето на генерал Воейков, изразих учудване, че този човек е могъл да оцелее след случилото се. Винаги ми се струваше, че той се е превърнал в инструмент на императрицата в обкръжението на императора и че от всички приближени на царя той е бил най-противопоставящият се на влияния, които дори не са били либерални, а просто разумни. Припомних си случаите, когато чрез злонамерени и безпричинни намеци Воейков се е опитвал да ме отклони от привързаността ми към онези верни слуги на короната, които са имали заслугата да предупредят императора за опасностите от неговата реакционна политика, и за моментите, когато бях длъжен да изразя на този генерал, възхищението си от тези истински патриоти. Дали Воейков сега усещаше тежестта на отговорността си?

Въпреки съдържаното си държание, той изглеждаше силно развълнуван и доста зашеметен от катастрофата. Грабе ме покани в купето си, където останалите се присъединиха към нас. Накратко ги информирах за последните събития. Добрият стар граф Фредерикс беше напълно смутен; Наришкин мълчеше. Долгоруков, човек с много благороден характера, запази самообладание, както и отличният херцог Лойхтенберг, който не принадлежеше към редовната свита. По-късно разговарях няколко минути с професор Фьодоров. Той ми каза, че предния ден, когато императорът взел решението си да абдикира, Николай II го повикал и го попитал дали младият велик княз Алексей наистина никога няма да се оправи. Фьодоров отговорил, че няма никакви индикации, които да дават надежда, че хемофилията може да бъде излекувана.

След като изслушал това мнение за безнадеждната болест на сина си, Николай II решил, че е невъзможно да бъде разделен с него и взел решение да се откаже от трона в полза на брат си.

Беше обявена вечерята. Гостите се събраха в салона пред трапезарията, където бяха сервирани ордьоври. Императорът се присъедини към нас. Той замълча и разговорът започна едва когато последвахме императора в трапезарията. Императорът седна, а граф Фредерикс, министър на двора, седна срещу него. Отдясно на императора бяха Нилов, Грабе и Долгоруков; отляво бяха Воейков и Наришкин. Отдясно на граф Фредерикс, Федоров и Мордвинов заеха местата си, а отляво – министърът на двора Ежов и херцог Лойхтенберг, до които и срещу Долгоруков беше добавено място за мен. Седнал от страната срещу Николай II, можех да го наблюдавам много добре. Отначало императорът беше мълчалив. Въпреки че лицето му винаги оставаше безизразно, силни контракции разтърсваха мускулите на гърлото му от време на време, издавайки моралните страдания, които иначе успяваше толкова добре да крие. Всеки, който заемаше моето място на тази вечеря, никога не би могъл да повярва в така наречената безчувственост, която се приписваше на Николай II заради изключителното му самообладание.

Разговарях със съседа си и моя виз-а-ви (седнал срещу мен), които непрекъснато ме разпитваха. Те ме питаха за състава на Временното правителство и аз им показвах списъка с новите министри. Императорът обърна внимание на разговора ни и ние му подадохме моя малък черен бележник, в който той прочете имената на членовете на Временното правителство.⁷⁵

Той ме разпита за тях, особено за онези, които не беше срещал или за които желаше да бъде по-добре информиран. След вечеря императорът се оттегли, а останалите се върнахме в салона до трапезарията. Наришкин ми обясни тогава, че срещата на императора с Гучков и Шулгин се е състояла в същия този салон предната вечер.

Императорският влак пристигна в Могильов в 20,20 ч. вечерта. Персоналът на Ставката, начело с генерал Алексеев, както и великите князе Сергей Михайлович и Борис Владимирович, бяха събрани на гарата, за да посрещнат императора. Аз веднага заех мястото си сред началниците на службите на Генералния щаб.

Николай II се приближи до генерал Алексеев и го прегърна, след което бавно тръгна сред присъстващите. В мълчание той поздрави всеки един от нас с ръкостискане, гледайки ни в очите. Всички бяха силно развълнувани и се чува сподавени ридания.

Императорът запази привидното си спокойствие. От време на време отмяташе глава назад с обичайно за него движение. Няколко сълзи се образуваха в ъгълчетата на очите му и той ги избърсваше с жест на ръка. Емоциите, които разтърсиха свидетелите на тази сцена, произтичаха от множество чувства.

Толкова често бяхме осъждали лошата преценка на Николай II, толкова пъти бяхме критикували неговата слепота и въпреки това не можехме да го съдим твърде строго за грешките му, знаейки, че отговорността за неговите злощастни решения е предимно върху императрица Александра. Съжалявахме слабостта на императора пред съпругата му, несъзнателния фактор за неговия провал.

Не беше ли Николай II, подобно на героите от гръцките трагедии, предопределената жертва на неумолима съдба? Предопределено беше жената, за която се ожени за германска принцеса, внучка на английската кралица Виктория, да прегърне каузата на руската автократия с такъв плам, че да вдъхне у съпруга си твърда воля да се съпротивлява на всяка атака срещу имперските прерогативи.

Съдбата отредила и един вид монах, лъжливият и развратен Григорий Распутин, който по някакъв мистериозен начин два пъти е спирал почти фатални хемофилични кръвоизливи за великия княз Алексей, да се яви в очите на измъчената, мистична императрица като „божи човек“ и да придобие такова влияние в държавните дела, че да се превърне в гробар на царския режим. Не се ли упрекваша някои от нас, изправени пред

⁷⁵ Този бележник сега е част от документите на Никола дьо Базили в архивите на Института Хувър. Бележка на редактора.

опасността, която заплашваше монархията, понякога, че сме останали лоялни на нашия суверен, когато държавен преврат, който да го замени на трона от друг член на династията, можеше да предотврати катастрофата?

Въпреки недостатъците си като монарх, Николай II като човек никога не е вдъхвал у нас нищо друго освен съчувствие и дори обич. През целия си живот той се е стремил да прави това, което е смятал за свой дълг. Като частно лице той беше пример за добродетел. И тогава, в продължение на почти 25 години, той е бил символ на нашата страна, както са били неговите предци, строителите на Руската империя. Без царя в какво ще се превърне Русия?

Служихме на Николай II с най-доброто от себе си и въпреки това никой от нас, и никой в Русия, не се беше опитал да защити короната му. Беше очевидно, че всяка намеса в този смисъл би била не само безполезна, но и катастрофална. Всички тези мисли ни дойдоха в съзнанието, докато се поклонихме пред нашия вече свален император, но израснал чрез моралната смелост, която доказа в негодите. Последният престой на Николай II в Могилъв продължи пет дни. Там той подготви своята прощална заповед към армиите, послание, написано от него в духа на най-пламенен патриотизъм и в пълна забрава за себе си. Изразявайки пожеланията си за успех на Временното правителство и канейки всички да му служат, той завърши царуването си с декларация показваща голямото му благородство. Ето текста на тази прощална заповед:

„За последен път се обръщам към вас, армии, толкова скъпи на сърцето ми! Тъй като от мое име и от името на сина ми се отказах от трона на Русия, властта е предадена на Временното правителство, което е сформирано по инициатива на Думата на Империята. Нека Бог помогне на това правителство да поведе Русия към слава и просперитет! Нека Бог помогне и на вас да защитите страната ни от жестокия враг! В продължение на повече от две години и половина вие непрестанно понасяхте тежките трудности на войната. Много кръв е пролята, положени са големи усилия и вече е близо часът, когато Русия, обединена със своите доблестни съюзници в обща кауза, ще сломи последната съпротива на врага. Тази безпрецедентна война трябва да се води до окончателна победа. Който мисли за незабавен мир, който го желае, е предател на страната. Знам, че всички добри войници мислят така. Затова изпълнявайте дълга си, защитавайте смело нашето велико отечество. Служете на Временното правителство, подчинявайте се на своите началници и помнете, че всяко разхлабване на дисциплината ще служи само на интересите на врага. Твърдо съм убеден, че безграничната любов към нашето красиво отечество все още гори в сърцата ви. Бог да ви благослови и нека Свети Георги, великомъченик, ви води към победа!

Николай. Ставка, 21 март 1917 г.“

Временното правителство не смяташе, че може да позволи това съобщение да бъде официално съобщено на войските; тази забрана за публикуване на документа беше дълбоко смущаваща за мнозина от нас. Текстът обаче стана известен чрез частни копия, които разпространяваха сред войските и обществеността.

На 21 март Николай II беше отведен в Царское село от някои делегати на Временното правителство, които дойдоха да го арестуват, а също и да го защитят. Както Родзянко вече беше предвидил, когато разговаряше с Алексеев на разсъмване на 16 март, абдикацията на Николай II беше последвана за по-малко от 24 часа от отказа на великия княз Михаил от трона. Обстоятелствата, при които братът на падналия монарх взе това решение, бяха разказани от Александър Гучков в следната бележка, която той ми диктува: *„След абдикацията на Николай II, Шулгин и аз се върнахме в Петроград. Около десет часа сутринта на 16 март, докато все още бях на гарата, получих спешно съобщение от Родзянко. Той ме помоли да не разпространявам новината за абдикацията (на Николай II) и ме повика незабавно в апартамента на великия княз Михаил*

Александрович... Когато пристигнах там, заварих заседание, което вече беше в ход. Малкият и интимен салон на великия княз беше пълен с хора. Присъстваха около петнадесет души, по-специално Родзянко, Львов, Милюков, Годнев и другите (членове на Временния комитет на Думата). Великият княз седеше на диван. Членовете на Думата бяха групирани около него, седнали или прави. Влязох тихо и бях напълно зашеметен. Слушах и не можех да повярвам на ушите си. С пламенност и настойчивост Родзянко увещавахе великия княз Михаил да не приема короната. Той обясни колко жалко ще е, ако възкачването му на трона бъде помрачено от кръвопролития. Коновалов енергично подкрепяше Родзянко. Отвсякъде имаше силен натиск върху великия княз. Всички сочеха опасността от гражданска война.⁷⁶

Не разбирах нищо. Само предния ден, преди заминаването ми, не е имало и дума за подобен обрат на събитията. Какво се е случило? Отведох Годнев настрана и го попитах: „За бога, ще ми обясните ли какво се е случило?“

Той ме информира, че предходната нощ е била богата на събития. Революционният пожар се е засилил. Масите бяха обхванати от безумна възбуда.

Всички страни бяха изпратили делегации. Всички, включително Родзянко, Львов и техните колеги, бяха стигнали до заключението, че възкачването на великия княз Михаил на трона е невъзможно. Само Милюков се въздържа, заявявайки, че отказът от Михаил е недопустим. Помолих да говоря. Ясно и твърдо изразих мнението, че великият княз Михаил трябва да заеме трона. Нацията не може да бъде без глава. Ако е абсолютно необходимо, бих се съгласил да приема, че ако великият княз Михаил поеме короната, той ще поеме задължението да свика учредително събрание след войната, което да изрази националната воля. Най-малкото великият княз трябва да поеме регентството.

Милюков отново енергично пледира за необходимостта от възкачване на великия княз на трона, но обяви, че се противопоставя на моето предложение относно регентството. Регентство, каза той, не може да бъде учредено юридически, освен при смърт или болест на монарх. След като отново поисках думата, за да развия идеите си, поднових настояването си Великият княз да приеме трона, а що се отнася до въпроса за регентство, смятах, че военното положение може да оправдае прибегването до тази целесъобразност. Бях последният, който говори.

След това Великият княз каза, че иска време за размисъл и се насочи към вратата на салона. Преди да си тръгне, Керенски го помоли да не общува с никого по телефона.

Керенски очевидно се страхуваше, че Великият княз ще се консултира със съпругата си, която се смяташе за много амбициозна (и освен това се смяташе, че е била спечелена от идеите на партията на КД.). С усмивка Великият княз се съгласи. Няколко мига по-късно той се върна и поиска да говори насаме с Родзянко и Львов. След това тримата се отдалечиха, за да поговорят помежду си. Възползвах се от момента, за да отида до телефона и да съобщя на семейството си, че съм се върнал от Псков. Това бяха страшни дни и се притеснявах, че може да са загрижени за моята безопасност. Изведнъж видях Керенски до себе си. „Къде телефонирате? С кого искате да говорите?“

⁷⁶ Необходимо е да се добави към разказа на Гучков, че Керенски, с оживен език, убеждава великия княз Михаил да откаже трона. Той обяснява, че съветът му е продиктуван не от републиканските му възгледи, а единствено от интересите на страната. Гневът на работниците и войниците, е насочен преди всичко срещу монархията и всеки опит за нейното запазване ще провокира гражданска война, която ще се влоши още повече от външния конфликт. В заключение той предупреждава великия княз, че ако приеме короната, животът му ще бъде в опасност.

Отговорих, че ще говоря с жена си. Той ме остави. Върнах се в салона и Великият княз, Родзянко и Лвов скоро се присъединиха към нас. Великият княз заяви с твърд глас, че ще се откаже от трона. Много развълнуван, казах на всички присъстващи: „Господа, отказвам да ви следвам. Вие водите страната към разруха.“

Керенски започна да се опитва да ме убеди да остана част от правителството, поне засега, за да не възникнат раздори. Великият княз не подписа никакви документи на тази среща. Спомням си, че Владимир Набоков и барон Нолде⁷⁷ тогава обясниха акта, който Великият княз ще трябва да подпише“.

(подпис) А. Гучков

Актът за абдикация на великия княз Михаил е подписан рано следобед на 16 март и публикуван през нощта, едновременно с този на император Николай II. Отказът на великия княз Михаил от престолонаследяването на брат му е формулиран по следния начин:

„Тежко бреме ми е наложено от моя брат, който ми предаде императорския трон на Русия във време на безпрецедентна война и народни смутове. Вдъхновен от мисълта, която е в съзнанието на всички, че благо на държавата е над другите съображения, реших да приема върховната власт само ако това е желанието на нашия велик народ, изразено на общи избори за неговите представители в Учредителното събрание, което трябва да определи формата на управление и да установи основните закони на Руската империя. С молитва към Бога за Неговите благословии, умолявам всички граждани на Империята да се подчинят на създаденото Временно правителство, на което Държавната дума дава пълна власт, до свикването във възможно най-кратък срок на Учредително събрание, избрано чрез всеобщо, пряко, равнопоставено и тайно гласуване, което ще създаде правителство в съответствие с волята на народа“.

16 март 1917 г. Михаил

Няколко дни по-късно един от авторите на този текст, мойт стар приятел барон Борис Нолде, ми обясни, че фразата „Умолявам всички граждани на Империята да се подчинят на създаденото Временно правителство, и на което Държавната дума дава пълна власт“ е написана, за да се установи не само прехвърлянето на върховната власт на новото правителство, но и да се даде на това правителство правото да издава закони.

Очевидно това е слаба правна формулировка, но човек трябва да се задоволи с нея, тъй като няма нищо по-добро. Целта му да осигури поне подобие на приемственост между властта на монархията и тази на Временното правителство съответстваше добре на състоянието на духа на членовете на Временното правителство.

Те не искаха да дължат властта си на бунта, на улицата и бяха загрижени за законността, докато Петроградският съвет се хвалеше с чисто революционния си произход и в движението си към триумфа на социализма, отхвърляше всички връзки с миналото.

В предходните глави имах възможност да говоря за основните недостатъци, от които страдаше имперска Русия: силното желание на селяните за земите, все още принадлежащи на висшите класи, и голямото разстояние, което отделяше масите от населението от тънкия слой култивирани елементи, както по начин на живот, така и по начин на мислене. Тези два противоречиви аспекта на руския живот вече бяха започнали да отслабват, но все още оставаха достатъчно изразени, за да компрометират солидността на режима. Затова тези злини определиха курса, който руската революция след-

⁷⁷ Това бяха двама юристи, повикани в резиденцията на великия княз в края на срещата, за да напишат акта му за абдикация.

ваше в своето развитие. Те обаче не бяха преките причини за революционната буря от март 1917 г., която свали монархията.

Тази внезапна експлозия беше провокирана преди всичко от икономическата дезорганизация, причинена от войната, и от неспособността на правителството да намери решение, след това от умората на войниците, изтощени от неудачната война, и накрая, и най-вече, защото имперската власт беше загубила престижа си.

Неправилно подбраните министри, министерската некомпетентност и правителственото невнимание към социалните стремежи на масите и политическите стремежи на елита, доведоха до отдръпване на цялата нация от установения режим. При тези условия беше достатъчно няколко хиляди войници да се разбунтуват в казармите на запасните части в столицата и политическа структура, просъществувала дълги векове, да се срути за пет дни. Това беше още по-жалко, тъй като за всеки осведомен свидетел на последните години от царуването на Николай II беше напълно очевидно, че малко мъдрост при упражняването на властта щеше да позволила на монархията да избегне рифовете, на които се разби.

Патриотичният дух, който обедини цялата нация около трона в началото на войната, предложи уникална възможност да поведе Русия към прогресивна трансформация, основана на по-добър политически и социален баланс. Уви, монархът пое по обратния курс. Ако беше по-добре вдъхновен, ако се беше облегал на динамичните сили на нацията, вероятно щеше да успее да задържи страната единна до края на войната, вместо да потъне с нея в катастрофата.

Част от отговорността за краха на имперския режим пада и върху руската висша класа. По-голямата част от поземленото дворянство, уплашено от аграрните претенции на селяните в Първата дума, решително се обърна към реакцията и упражни неблагоприятно влияние върху правителството.

Що се отнася до либералните партии и по-специално кадетите, които бяха отчаяни от слепотата на царя и императрицата, те се обърнаха с публични и открити атаки срещу имперската власт и допринесоха за окончателното разрушение на имперския престиж, който все още можеше да остане.

Ирония на съдбата беше, че всички тези просветени партизани на монархията ѝ помогнаха да се самоубие, когато трябваше да положат всички усилия да я спасят въпреки самата нея.

Ако вместо да дискредитират режима в очите на обществеността, те тайно бяха подготвили и осъществили навременен държавен преврат, за да заменят личността на монарха с друг член на династията, може би щяха да дадат на монархията последен шанс да поправи грешките си и да се запази, дори и само до края на войната.

Вярно е, че имаше някои смътни планове за заговор, но те нямаха време да се оформят, преди да бъдат пометени от народното въстание. Представителите на тънкия цивилизован слой се оставиха да бъдат изненадани от събитията, защото не осъзнаваха достатъчно собствената си слабост.

Те забравиха, че дълбоката пропаст винаги ги е разделяла от невежите народни маси и че все още не са усвоили никаква представа за масовото мислене.

Те бяха склонни да забравят, че елитът, създаден от Петър Велики и укрепен от неговите наследници, не е престанал да бъде обвързан със съдбата на монархията, която все още остава единственият източник на власт в страната. Ако тази власт се провали, елитът непременно ще се окаже на милостта на невежите, враждебни маси и ще последва монархията в нейната гибел.

ДОПЪЛНЕНИЕ

НАШИТЕ ЦЕЛИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА ПРОЛИВИТЕ

МЕМОРАНДУМ от Н. А. БАЗИЛИ
(секретно)

НОЕМВРИ 1914 Г.

I. Историческият въпрос за Проливите има икономическо, стратегическо и общо-политическо значение за Русия. Водният път през тях е за нас важна търговска артерия. Неговото значение за нашия износ е видно от следните цифри.

година	Експорт на Русия през Дарданелите	Общ експорт на империята
	(милиони рубли)	
1903.....	410	1,001
1904.....	410	1,006
1905.....	406	1,007
1906.....	378	1,094
1907.....	386	1,053
1908.....	345	998
1909.....	565	1,427
1910.....	565	1,449
1911.....	568	1,591
1912 *.....	433	1,518

* Спадът в износа през Дарданелите през 1912 г. се дължи на временното затваряне на Проливите по време на италиано-турската война. Горните цифри са по данни, предоставени от Министерството на търговията и промишлеността.

Средно износът през Дарданелите през това десетилетие е възлизал на 37% от общия износ на империята. Превозът на нашия износ през проливите не може да бъде заменен от сухопътен транспорт. Последният е средно 25 пъти по-скъп от морския. Освен това, износът ни от Черно море се състои основно от зърно и суровини. Този вид товари не могат да поддържат високи цени за превоз.

Първостепенното значение на търговския път през Проливите е ясно демонстрирано през 1912 и 1913 г., когато дори временното им затваряне от Турция е оказало силно неблагоприятно въздействие върху цялата ни икономика.

Загубите, причинени ни тогава, са възлизали на над 30 милиона рубли всеки месец. Според меморандум, който министърът на финансите е приложил към предварителните бюджетни планове за 1914 г., търговският баланс на Русия през 1912 г. е спаднал със 100 милиона рубли под средния активен баланс за предходните три години.

Причината за това се оказа незадоволителна продажба на реколтата: освен неблагоприятното време, възникнаха пречки пред износа на зърно поради временното затваряне на Дарданелите за търговското корабоплаване.

В резултат на това Държавната банка беше принудена през пролетта на 1913 г. да повиши лихвения процент за тримесечните стокови облигации с 0,5%. Това е доказателство за силното въздействие върху нашата икономика на всяко прекъсване на доставките през Проливите. Сигурно е, че значението на търговския път през тях за Русия ще се увеличи значително в бъдеще.

Икономическият растеж на нашите южни губернии продължава много бързо и успешно. Можем да очакваме, че те ще се превърнат в богат индустриален регион поради

изобилието от желязна руда и въглища и близостта им до брега на Черно море. Това със сигурност ще доведе до увеличаване на търговията през Черно море. Развитието на железопътните линии и нарастващата експлоатация на природните ресурси в икономическите хинтерланди на черноморските райони, и по-специално в Персия, ще имат подобен ефект върху тази търговия.

Следователно свободата на търговския воден път от Черно море към Средиземно море и обратно е необходимо условие за нормалния икономически живот на Русия и за по-нататъшното развитие на нейния просперитет.⁷⁸

И все пак, при сегашното положение, не можем да считаме, че свободният поток на нашата търговия през Проливите е сигурен. Събитията от минали години показват, че когато Турция е намирала това за своя изгода, тя ги е затваряла, дори за дълги периоди, без да взема предвид нашите интереси.

Ако минирането на Проливите от Турция по време на италианско-турската и гръко-турската война е било необходимо от съображения за отбрана, затварянето им в средата на септември 1914 г., когато Турция не е във война с никого, е просто груба злоупотреба. Най-важният ни търговски път зависи от произволното управление на чужда държава и нейните международни отношения. Това създава ситуация, която противоречи на висшите интереси на нашата страна, и е унижителна за нашия престиж.

От гледна точка на икономиката, нашата цел по отношение на Проливите трябва да бъде установяването на гаранции за безпрепятственото използване на този воден път за нашата търговия. Тези гаранции трябва да бъдат практически приложими. Само правните гаранции няма да са достатъчни в този случай. Те имат значение само в мирни периоди. В случай на война тяхната практичност зависи единствено от защитата им със сила. Следователно, без санкции подобни гаранции са безполезни. Те могли да бъдат абсолютно сигурни само ако целият воден път през Проливите попадне под наша власт. Само ако защитата на този път е в наши ръце, можем да бъдем сигурни, че той ще бъде защитен по всяко време от посегателствата на когото и да било.

По-слабите гаранции, предлагат по-малка сигурност. Но трябва да се има предвид, че дори установяването на нашата власт над Проливите не осигурява абсолютно сигурен икономически изход към Средиземно море. В случай на война срещу нас, всяка страна притежаваща достатъчно силен флот в Средиземно море, може да осъществи тяхната блокада.

II. Стратегическото значение на Проливите изисква, силата, която ги контролира, да може да предотврати преминаването на военни кораби от Средиземно море в Черно море и обратно, и да прави това по своя преценка, без да е необходимо да използва значителни военноморски сили.

Освен това Проливите осигуряват отлична оперативна база за всякакви военноморски действия в Средиземно море и Черно море. Тъй като те се състоят от два последователни теснини – Босфора и Дарданелите, контролът върху тях осигурява свободно преминаване на кораби от едното море в другото. Контролът само върху едното от тях може да предотврати излизането на кораби в морето, съседно на конкретната теснина. Когато говорим за теснината на Дарданелите, трябва да се има предвид не само самия проток, но и морското пространство, разположено между него и съседната група егейски острови: Тенедос, Имброс, Самотраки и Лемнос. Те са достатъчно близо до Дарданелите, и могат в различна степен да са полезни за предотвратяване на всяко излизане от Проливите.

⁷⁸ Този факт е бил признат отдавна, както е видно от трудовете на френския публицист Жан-Луи Фавие, който пише през 1773 г.: „Войната между Русия и Турция е преди всичко търговска война, защото за Русия търговията през Черно море има същото значение, каквото търговията с Америка има за Франция, Испания и Англия.“

Съвременната военна техника предлага много възможности за предотвратяване на преминаването на чужд флот през протока. Поради своята теснота и дълбочина, Босфорът и Дарданелите отговарят на условията, позволяващи затварянето им чрез следните средства:

- 1) Брегова артилерия;
- 2) Торпеда, изстрелвани от брега;
- 3) Затваряне на водния път от подводни мини;
- 4) Подводна дейност в проливите.

Всички тези средства могат да бъдат използвани само ако се имаме контрол над бреговете на самите проливи. Очевидно е, че такъв контрол е необходим, за да се постави брегова артилерия и торпедни тръби.

Подводните мини са ефективни само ако са защитени от брегова артилерия, която да предотврати отстраняването им от кораби миночистачи.⁷⁹

Подводниците могат да бъдат използвани само ако не са изложени на опасност от бреговете, защото техните перископи ще бъдат забелязани и унищожени от брегова артилерия.

От военноморска гледна точка, чуждестранното господство в Проливите има за нас следните неблагоприятни последици.

Контролът над Дарданели (включително, както е посочено по-горе, тесните протоци между островите пред самия пролив) позволява на контролиращата държава да предотврати преминаването на нашите военни кораби от Черно море в Средиземно море, както и движението им в обратна посока, било то за подсилване на нашия черноморски флот или за намиране на убежище в нашите черноморски пристанища.

Ако същата държава контролира и Босфора, тя може да вкара вражески военни кораби, както свои, така и на друга държава, от Средиземно море в Черно море.

Ярък пример за такава ситуация, която застрашава отбраната на южното ни крайбрежие, е появата на „Гьобен“ и „Бреслау“ в Черно море.⁸⁰

Съответно, нашите стратегически цели спрямо Проливите са два вида. Можем да ограничим стремежите си до предотвратяване влизането в Черно море на всеки чуждестранен [военен] кораб. Такава цел може да се нарече пасивна отбрана. Тя ще укрепи и опрости значително отбраната на черноморското крайбрежие. Това ще ни позволило значително да намалим черноморския си флот. Задачата на [тези сили] тогава ще е ограничена до евентуални действия срещу военноморските сили на всяка от страните, граничещи с Черно море. За разлика от чисто отбранителната цел, трябва да имаме предвид и по-широка цел, така да се каже, активна отбрана: с осигуряване на свободно преминаване на нашите военни кораби през Проливите по всяко време, включително и по време на война, и осигуряване на свободното им плаване в Средиземно море.

Това очевидно изисква от нас да контролираме целия воден път от Черно море до Средиземно море. Но трябва да направим уговорката: нашият контрол върху водния път, заедно с групата егейски острови пред Дарданелите, не може при всички обстоятелства да ни даде гаранция за свободно излизане в Средиземно море. Очевидно е, че враг, контролиращ това море, винаги ще може да попречи на нашите кораби да влязат в него. Тази ситуация неизбежно възниква в хода на конфликт с първокласна морска си-

⁷⁹ Ако нямаме контрол над бреговете на проливите, затварянето им с мини е ефективно само за кратко време, преди те да бъдат отстранени от миночистачи. Такива действия могат да бъдат възпрепятствани само ако страната, контролираща проливите, има задоволителни отбранителни съоръжения.

⁸⁰ Два германски кораба, които парализират руския черноморски флот, който е в плачевно състояние, за целия период на войната, вкл. и защитават българските пристанища от руски нападения. (б. пр.)

ла, ако флотът ѝ не бъде отклонен в друга посока, примерно ако тя е в конфликт с друга важна морска сила. Ако нашите военни кораби имат свободен изход в Средиземно море, ролята на черноморския ни ще бъде напълно променена. Дейността му нямаше да се ограничава до Черно море. Ще можем да го използваме и в други морета. Нямаше да сме задължени, както сега, да поддържаме значителни военноморски сили в други морета, ситуация, която оказва голямо напрежение върху бюджета ни.

В този случай ще ни се наложи да поддържаме само един „Флот на открито море“ в Черно море, а в други морета само ограничени военноморски сили, предназначени за отбранителни операции. Произтичащите от това съкращения във военноморския бюджет ще компенсират неизбежните финансови жертви, които са необходими за консолидацията ни над Проливите.

Свободното корабоплаване през проливите дава възможност на нашия флот да се превърне в заплаха в Средиземно море и ако притежаваме важни военноморски сили, ще засилило значително влиянието ни в света. Както вече посочих, Проливите са отлична военноморска база за операции в Средиземно море. Разбира се, стойността на тези аргументи може да бъде оспорена.

По-специално, може да се съмняваме, че една широка, агресивна морска политика ще ни е от полза, поне в момента. Основният аргумент за решаване на въпроса за Проливите чрез осигуряване на изход за нашите военни кораби в Средиземно море произтича от съображението, че по време на война свободният им изход за търговски кораби и военни кораби се определя от абсолютно същите условия.

Всъщност, ако някоя държава затвори преминаването от Черно море в Средиземно море, например чрез поставяне на мини в Дарданелите, тогава не само нашите военни кораби няма да плават през тях, но и търговските кораби на всички държави. При блокада на Дарданелите, търговските кораби са в същото положение като военните. Свободата на търговското корабоплаване може да бъде осигурена само чрез предотвратяване на блокадата. Следователно, нашата активната стратегическа цел изисква същото решение за осигуряване на икономически изход към Средиземно море, и този изход трябва да бъде сигурен в случай на война.

III. Притежаването на Проливите позволява на дадена държава да ги използва, за да предотврати корабоплаването от Черно море към Средиземно море и обратно. Докато те са в ръцете на Турция, излизането на нашите военни кораби от Черно море е неизбежно подчинено на нея. Но при сегашното положение излизането от Черно море е затворено за нашите военни кораби, независимо от турското отношение.

Действащите договори постановяват, че преминаването през Босфора и Дарданелите е забранено за военни кораби на всички държави [в мирно време].

Тази забрана е оценявана по различни начини от гледна точка на нашите интереси. Следните съображения подкрепят мнението, че законно установеното затваряне на проливите е в наша вреда.

Първо, затварянето им лишава Русия по всяко време, дори когато е в мир с Турция, от възможността да премести военноморски сили от Черно море към други морета и обратно.

През 1904 г. тази разпоредба, държаща Проливите затворени за военни кораби, попречи на Русия да използва своя черноморския флот във войната срещу Япония. Възможно е изходът на тази война да е бил силно повлиян от тази ситуация.⁸¹

⁸¹ Не е, ако бяха изпратили и черноморския си флот, щяха да останат без него. Японският флот е бил построен от Англия, вкл. с дрендоути, клас кораби, най-модерните тогава, с които Русия не разполага. (б. пр.)

Второ, съгласно този регламент Русия не може да използва своите черноморски корабостроителници за обща поддръжка на своя флот, тъй като е невъзможно да премества кораби, построени в Черно море, в други морета.

Трето, затварянето на Проливите за военни кораби пречи на Русия да подсилва своя Черноморски флот по какъвто и да е начин, освен чрез изграждане на нови кораби в нашите черноморски корабостроителници. Това ни поставя в неизгодно положение по отношение на евентуални противници в това море.

Закупуването от Турция на готови военни кораби в други страни, ще наклони баланса на силите в Черно море в нейна полза за дълго време, тъй като единственият ни начин да уравновесим подобно подсилване на турския флот е да строим нови кораби в нашите черноморски корабостроителници. Това, отнема много време. Турция ще спечели предимство пред нас и като поръча военни кораби в корабостроителниците на западните страни, където корабите се строят много по-бързо, отколкото в нашите.

Безпомощното ни положение при ова състояние на нещата стана очевидно, когато стана известно, че Турция е придобила бразилския дредноут „Рио де Жанейро“ и е поръчала в Англия дредноута „Решид паша“.

Следните аргументи са изтъкнати срещу допускането на военни кораби на която и да е държава да преминават през Проливите. Твърди се, че ако се съгласим да допуснем чужди флоти в Черно море, ние се отказваме от изключителното си положение в това море и губим едно от средствата си за оказване на постоянен натиск върху Турция за постигане на нашите цели в Близкия изток.

Също така, ако Проливите останат отворени, възниква възможността в Черно море да се появят постоянни чужди военноморски сили. Неприятелски настроени държави могат да използват тази ситуация, за да създадат постоянна заплаха за Русия.

Съществува и мнение, че решението да се запазят Проливите отворени ще ни принуди предварително да създадем мощна военноморска сила в Черно море. Това съображение не може да се приеме за валидно. То произтича от погрешното убеждение, че поради съществуващите договори, които затварят Проливите, единственият ни потенциален враг в Черно море може да бъде Турция.

Приемането на това мнение води до опасните последици от затварянето на Проливите. За да се съчетаят предимствата, които отварянето им ще ни донесе, с предимствата от затварянето на Черно море за чужди флоти, е предложено само военни кораби на държави с черноморско крайбрежие да могат да преминават през Проливите.

Това решение на проблема с допускането на чужди военни кораби през Проливите смятам за най-желателно от наша гледна точка. Но приемането на принципа за неравноправни права за корабите, плаващи под различни флагове, има малък шанс за успех. Ако претеглим всички съображения за и против отварянето на проливите, трябва да признаем, че предимствата, които ни предлага правото да изпращаме военните си кораби през тях, далеч надвишават недостатъците от допускането на чужди флоти в Черно море. И тези недостатъци ще изчезнат, ако изходът от Босфора в Черно море попадне в наши ръце.

IV. Както вече споменах, групата егейски острови, разположени пред Дарданелите – Тенедос, Имброс, Лемнос и Самотраки, а могат да бъдат използвани за улесняване на операциите срещу проливите. Следователно стратегическата цел за осигуряване на изхода ни към Средиземно море не може да бъде постигната без участието на тези острови. Но не всички имат еднаква тактическа стойност. Свободата на излизане от всеки тесен проток може да бъде осигурена само чрез създаването пред него на пространство, където флот може да бъде разположен преди или след използване на протока. Имброс и Тенедос са толкова близо до устието на Дарданелите, че се намират в пространството, необходимо за разполагане според съвременните военни методи. Следователно, една

напълно задоволителна организация на отбраната на Дарданелите изисква тези два острова да бъдат използвани. Те трябва да образуват крайбрежната линия на крепост, чиято роля е да защитава устието на Дарданелите от вражеска атака от морето. В противен случай дори относително малка военноморска сила, използваща тези острови, ще блокира Дарданелите срещу много силен враг.

Артилерията може да бъде разположена на тези острови, за да се обстрелва устието на проливите. Докато Имброс и Тенедос директно доминират устието на Дарданелите, Лемнос и Самотраки [също] контролират гореспоменатото пространство, необходимо за разполагане. Лемнос, има отлични заливи, например Мудрос, и може да се превърне във важна база за строга блокада на зоната за разполагане. От това следва, че защитата на устието на Дарданелите може да бъде задоволително организирана само ако Лемнос и Самотраки не бъдат използвани за вражески действия срещу Проливите. Трябва да подчертая, че значението на Лемнос е много по-голямо от това на Самотраки. Лемнос директно командва зоната за разполагане пред Дарданелите. Самотраки командва само северния подход към тази зона, оставяйки останалите подходи свободни. Следователно този остров е извън веригата от трите острова, от които пряко зависи излизането от водния път на Дарданелите.⁸²

V. Притежаването и контролът на Проливите от Турция отдавна се считат за задоволителна ситуация за нас. Беше заявено, че Турция не е достатъчно силна, за да ни заплашва и следователно ще вземе предвид нашите интереси.

В същото време нейният суверенитет ни освобождава от тежестта на защитата на Проливите. Това мнение [някога] можеше да бъде силно подкрепено, но напоследък стана по-малко защитимо.

Вътрешното разпадане на Турция достигна такава степен, че нейното правителство се превърна в инструмент на чуждестранно влияние. Турция попадна в орбитата на група държави, които са наши врагове. Под техния натиск Турция започна да укрепва въоръжените си сили и възприе позиция, която е заплаха за нас. Стратегическите предимства, които тя спечели чрез контрола над Проливите, оказват силно влияние върху ситуацията в Черно море.

Независимо от нашите протести, Турция отново затвори Проливите и ясно демонстрира доколко свободата ѝ над Босфора и Дарданелите противоречи на нашите интереси. Въпросът за евентуалната съдба на Проливите сега е изведен на преден план не защото го желаем, а заради нарастващата неспособност на Турция да се възстанови и да държи териториите си под контрол. Ако вече не можем да толерираме турското управление над Проливите или поне настоящия неограничен характер на това управление, ще стане още по-лошо Проливите да попаднат в ръцете на могъща държава. Може да се предвиди с увереност, че [установяването на] контрол над тях от която и да е държава, способна да се противопостави на нашите искания, неизбежно ще създаде остър антагонизъм между тази държава и Русия. Допускането контролът над тях да попадне в ръцете на могъща държава означава подчиняване на цялата икономика на нашия Юг [на тази държава]. Стратегическите предимства, изискват притежаването на „ключовете към Черно море“. Именно географското местоположение на Проливите придава на тяхното притежание още по-голяма стойност.

Контролът над Босфора и Дарданелите не само отваря врата за влияние върху цялото Черно и Средиземно море; той също предоставя господство над Балканския свят и Западна Азия. В исторически план съдбата на тези страни винаги е била основна грижа на Русия. Очевидно е, че трябва ревниво да следим всеки шанс да наследим тази най-

⁸² По-подробно описание на военноморското значение на егейските острови, разположени в непосредствена близост до Дарданелите, ще бъде намерено в приложения меморандум от командира капитан 2-ри ранг Александър Дмитриевич Бубнов.

важна политическа база. Следователно ако Русия трябва да се развие като велика сила, това не може да стане без руски контрол над Босфора и Дарданелите и това е единственото възможно и окончателно решение на въпроса за Проливите.

VI. Предходното изложение води до заключението, че въпросът за Проливите може да бъде окончателно решен само чрез установяване на нашата пълна и пряка власт над Босфора, Дарданелите и някои от егейските острови с достатъчен хинтерланд, който да осигури стабилността на нашето владение.

Само чрез това решение можем твърдо и окончателно да постигнем всички наши цели свързани с тях, т.е. икономическата цел и двете стратегически, активната и пасивната защита. Това е единственото решение, съвместимо с нашата позиция като велика сила, и ни дава средства за разширяване на ролята на нашето отечество в света.

Установяването на нашата пряка власт може [също] да бъде ограничено само до Босфора или до всяка територия, необходима за постигане само на пасивната стратегическа цел. Първото решение може да се нарече активно, второто – пасивно.

Когато оценяваме важността на поставянето на Проливите под наш контрол, не бива да пренебрегваме отрицателната страна на проблема.

Ако контролът над тях подобри защитата на южното ни крайбрежие, това същевременно ще представлява тежко бреме за цялостната ни отбранителна система.

Проливите, ако се подходи към тях от континента, са в изключително уязвимо положение. Ще е необходим значителен набор от сухопътни сили, за да се организира тяхната отбрана. Според компетентни лица може да се твърди, че за защитата на Босфора ще са ни необходими не по-малко от 150 до 200 милиона рубли за изграждане на укрепления и установяване на постоянен гарнизон от не по-малко от два армейски корпуса. Ако завземем и Дарданелите, този разход на средства и броят на войските ще се удвоят.

Дали стойността на тези териториални придобивания ще оправдае направените жертви? Без предварително да се решава какъв трябва да бъде отговорът на този изключително сложен въпрос, е необходимо да се подчертае, че към проблема трябва да се подходи от различни ъгли, в зависимост от това дали търсим активно или пасивно решение на въпроса за проливите.

Получаването на значителни предимства за нашата икономика, както и за нашите политически и военни позиции, е крайната цел за осигуряване на изход към Средиземно море. Постигането на тези цели се изисква от нашия статут на велика сила. Следователно на въпроса дали жертвите, необходими за осъществяване на активното решение на въпроса, са оправдани и дали са в рамките на силите и финансовите възможности на Русия, може да се отговори само от гледна точка на най-висшите държавни интереси.

Проблемът се стеснява значително, когато се проучи само пасивното решение. Нашата цел в този случай е ограничена до недопускане на вражески военни кораби в Черно море. Защитата на южното ни крайбрежие ще спечелила от това. Но това може да се постигне и с други средства, като укрепване на нашия Черноморски флот и неговите спомагателни сили, крайбрежните укрепления и др.

И все пак, колкото и желателно да е да защитим нашето черноморско крайбрежие, това е локален проблем в нашата глобална система за отбрана.

Всичко това трябва да се вземе предвид; в противен случай ще надценим [ефикасността на] пасивното решение на въпроса. Ако то има само ограничена стойност и прилагането му изисква значителни жертви, неговата целесъобразност изглежда съмнителна. Във връзка с жертвите, необходими за осигуряване на контрола ни над Проливите, се задава въпросът: няма ли да компенсираме броя на войските, използвани за тази цел, като намалим въоръжените сили в южните ни провинции?

На този въпрос трябва да се отговори отрицателно. Броят на войските, разположени в Одеския военен окръг, не може да бъде намален поради близостта на Румъния. Присъствието на значителни военни сили в Кавказ е необходимо не само за защитата на границата ни с Турция; особено необходимо е и за поддържане на реда в този регион поради пагубното влияние на близката Персия.

Защитата на нашите важни интереси в тази страна, където винаги са възможни безредици, изисква присъствието на значителни въоръжени сили в Кавказ. Поради всички тези причини е невъзможно да се оставят по-малко от трите армейски корпуса, разположени в Кавказ.

Що се отнася до заплахата за нашата граница в Кавказ, това зависи от бъдещето на Турция. Ако Османската империя не се разпадне след загубата на последните си територии в Европа, както и на Проливите, тя ще продължи да черпи сили от Анадола, която е настоящият източник на нейните доставки, и ще заплаши нашата кавказка граница. [В такъв случай] Турция ще се концентрира още повече върху тази граница, отколкото сега. Ако загуби южните си територии Сирия, Месопотамия и Арабия, могъществото на Турция, ще намалее. Нейните политически и военни цели щ претърпят промяна. Ако арменските провинции на Турция станат независими, ние вече няма да имаме обща граница. С оглед на трудностите и жертвите, свързани с постигането и консолидирането на нашия контрол над Проливите, е предложена серия от по-малко драстични решения. Осъществяването на нашия контрол над водния път може да се осъществи по различни начини. Трябва да оценим всяка комбинация поотделно, от гледна точка на нашите собствени интереси, и да определим до каква степен те биха могли да задоволят всички наши гореспоменати цели.

VII. Често се е казвало, особено в чужбина, че въпросът за Проливите може да бъде решен чрез неутрализация. Това означава установяване, чрез международен договор, на взаимно задължение за всички сили да не нарушават свободата на корабоплаване през тях както в мирно, така и във военно време. Така корабоплаването през Проливите ще се ползва с юридически права, подобни на установени с Константинополското споразумение от 1888 г. за Суецкия канал.

Ако такова решение бъде договорено, проблемът кой владее Проливите изобщо не е необходимо да се споменава. Бреговете могат да останат в ръцете на Турция или да бъдат прехвърлени частично или изцяло на България или Гърция.

Страната, контролираща бреговете, ще е принудена да демонтира всички съществуващи укрепления и няма да има право да издига нови. Същото задължение се отнася и за групата острови в Егейско море, които контролират подходите към Дарданелите.

Ако при каквито и да е обстоятелства свободата на корабоплаване през проливите бъде осигурена чрез тяхната неутрализация, това решение смятам за най-изкушаващо. То ще се осъществи без никаква промяна в териториалното статукво. Няма да изисква от нас специалните мерки или жертви, свързани с тяхното превземане.

Но това решение е визионерско, и нереалистично. Международните гаранции за неприкосновената свобода на корабоплаване през Проливите са само чисто морална пречка за всяка страна, която желае да ги затвори или да ги използва за враждебни действия срещу нас. Никакви правни гаранции сами по себе си не са ефективни срещу силата и следователно по време на война те са безполезни, освен ако не са подкрепени със сила. Най-доброто доказателство за това е неотдавнашното нарушение от Германия на неутралитета на Белгия. Конкретният пример, към който обикновено се позоваваме, когато се предлага неутрализация на проливите, подобно на Суецкия канал, е доказателство, че неутрализацията не е нищо друго освен фикция. Фактическият господар на Суецкия канал е Англия. Имайки пълен контрол над морето, Англия може по всяко

време да окупира канала със своя флот и да сложи край на всички международни гаранции.

Ако Проливите бъдат неутрализирани, тяхното превземане от морето е още по-лесно поради демонтирането на крайбрежните укрепления. Беззащитните проливи са отворени за атака от държавата, чийто флот контролира морето. Но всяка сила, дори по-слаба, би могла да ги завземе, просто като поеме инициативата. Тя трябва само първо да вкара флота си в тях да ги затвори, като разположи основните си сили на артилерийски позиции, като постави мини, като разположи подводници и ескадра от разрушители. След това може да се извърши десант под защитата на артилерийски обстрел и тази позиция може да бъде укрепена и задържана дори срещу по-силен флот, разположен от другата страна на проливите.

Ако ние сами не извършим тази маневра, тя може да бъде извършена от нашите врагове, и не само от велика сила, но дори и от второстепенна средиземноморска сила.

Забраната за укрепления по бреговете на Проливите не пречи на страната, която ги контролира, да ги използва, за да затвори прохода и да предприеме враждебни действия срещу нас. [Такава забрана] само не позволява на тази страна да поддържа в проливите постоянни укрепления и други средства за отбрана, които могат да бъдат издигнати само с години труд.

Но който и да контролира бреговете, може в кратки срокове да постави брегова артилерия, торпедни тръби на брега и мини във водния път. Дори е възможно, ако се вземат подходящи мерки, предварително да се подготвят платформи за тежките оръдия и т.н. и става почти невъзможно да се предотвратят подобни действия.

Опасността, бреговете на проливите да бъдат използвани по такъв начин, не е голяма, ако те принадлежаха на силна държава. Следователно България и Гърция ще са по-опасни за нас в тази роля, отколкото Турция.

Договорното задължение за въздържане от блокада на Проливите също е безполезно. То е ефективно само при блокада, насочена срещу държава, чието върховенство като военноморска сила не позволява такава блокада да бъде ефективна.

Неутрализацията на Проливите е осъществима само ако бъде защитена със сила. Такава защита, може да е ефективна, само ако неутрализацията се прилага последователно, и е организирана на международна основа.

Но при преобладаващите условия, създаването на ефективни санкции изглежда непостижимо.

Изразено е мнение, че защитата на Проливите може да се повери на международни военноморски сили. Преди всичко е нереалистично да се предположи, че всички велики сили ще искат да се лишат от важни военноморски части за постоянно назначение за защита на Проливите.

Вероятно те ще ограничат усилията си до поддържане на малки патрулни кораби в Проливите, което няма да предостави сериозни гаранции. Какъвто и да е компонентът на тази международна ескадра, малки кораби или големи дредноути, тя ще отпадне веднага щом възникне международен конфликт. Тогава вражеските кораби ще преследва собствените си военни цели, независимо от международните гаранции. Тези [кораби], разположени в проливите, дори за агресивни действия в самите Проливи, като например внезапно поставяне на мини и др.

Що се отнася до корабите на държави, които не са непосредствено въввлечени в конфликта, те ще се намесят само ако интересът им към свободно корабоплаване през проливите е достатъчно силен, за да [ги накара да] пренебрегнат неутралния си статут.

В този случай те ще се намесят, дори ако Проливите не са неутрализирани.

Така че неутрализацията без санкции или със заплахата от международни санкции не може да бъде ефективно средство за осигуряване на свободата на Проливите. Тя не

премахва възможността за нейното нарушаване в случай на война, дори ако Русия не участва в този конфликт.

Нито пък неутрализацията предлага решение на проблема със защитата на Черно море. Трябва да изоставим този конкретен аргумент срещу неутрализацията, ако тя се извърши само за Дарданелите, като ни бъде даден контрол над Босфора.

И накрая, официалното признаване на международното значение на Проливите създава пречки за бъдещото постигане на решение, което е съобразено с нашите собствени изключителни интереси в Босфора и Дарданелите.

VIII. Неутрализация, защитена не от всички сили, а само от нашите съюзници, Франция и Англия, съвместно с нас, трябва да се разгледа отделно. Това решение се предлага за Дарданелите, но Босфорът трябва да бъде подчинен на нашата изключителна власт. Ако установяването на нашата власт над Дарданелите се счита за непостижимо или нерентабилно, такъв компромис е изкушаващ. Нашата пасивна стратегическа цел ще е постигната, ако получим Босфора.

Що се отнася до свободния достъп до Средиземно море на военни и търговски кораби, той ще е сигурен благодарение на окупацията на Дарданели от военноморските сили на Англия, Франция и Русия. Предвид мощната морска мощ на тези държави, атака срещу Проливите от Средиземно море е изключена. Въпреки липсата на укрепления по Дарданелите, съюзническият флот може да предотврати окупацията им от враг от континента, поне докато бреговете не бъдат превзети от десантни сили, които лесно бихме могли да отблъснем, ако имаме пълен контрол над Босфора.⁸³

Слабото място на това решение на въпроса е, че то поставя защитата на нашите интереси в чужди ръце. То предполага, че настоящите международни съюзи ще останат непроменени и че нашите съюзници са твърдо решени да разглеждат всяко действие на която и да е нация срещу Проливите като *casus belli*.

Ако възникне съмнение относно някоя от тези две точки, стойността на цялата комбинация се срива. С оглед на огромното значение, което въпросът за Проливите има за нас, ние сме длъжни да се стремим към решение, което е независимо от решенията на други държави. Трябва да го изградим върху основи, по-солидни от тези, които в момента се предлагат от постоянно променящата се международна обстановка.

IX. Може да търсим решение на въпроса за Проливите в съюз с Турция. Опит в тази посока е направен с подписването на договора от Хункяр Искелеси (1833 г.). Такова решение предполага, че Турция ще поеме задължението да осигури свободата ни на излизане в Средиземно море както за търговски, така и за военни кораби и ще затвори проливите за чужди кораби по наше искане.

Но е очевидно безполезно, освен ако нямаме средствата да се защитим от всяко нарушение на нашите интереси в Проливите, доколкото това е възможно, докато те не са под наш пряк контрол. [Тази защита] може бъде постигната, ако имаме контрол над отбраната на Проливите и турския флот. Нашите офицери и подофицери могат да бзаемат укрепленията на Проливите под прикритието на инструктори.

Плановите за отбрана на Проливите трябва да бъдат отговорност на нашия Генерален щаб. Що се отнася до подчинението на турския флот на нашата военноморска мисия, това е абсолютно необходимо условие, защото ако турският флот остане независим, нашият контрол е сведен до нула. Турските кораби, разположени в Проливите, могат по всяко време да открият огън по крепостите на Босфора и Дарданелите, и да ги нападнат отзад откъм и да ги превземат. Освен това е нереалистично да се очаква, че нашите офицери ще принудят турските войници да предприемат действия срещу турс-

⁸³ Действията по защита на Проливите от военноморски сили са описани подробно, когато се разглежда хипотезата за „окупация на Проливите от военноморски сили“.

кия флот. За да се засили нашето влияние, е необходимо допълнително да се създаде военна мисия, която да контролира цялата турска армия.

Една независима турска армия може да се превърне в инструмент на враждебни на нашите интереси влияния. Въвеждането на руско инструкторство може да намали тази опасност. Съображенията в полза на това решение има следните предимства: то не нарушава драстично съществуващата ситуация; не включва въпроса за Константинопол и не изисква от нас да се изправим пред неизбежните жертви, ако силово завземем Проливите.

Но това решение е половинчато. Без значение как може да бъде организиран нашият контрол, получената ситуация е несигурна. Това решение изисква винаги да бъдем готови да предприемем всякакви необходими действия за осигуряване интересите ни в Проливите и да планираме стратегическа операция за тяхното завземане. Ще трябва да поддържаме постоянни военни и военноморски контингенти в готовност за такава операция, както и средства за тяхното транспортиране. Само съществуването на такава постоянна заплаха може да държи Турция под наше влияние, защото редица сили ще принудят тази страна да се освободи от нашето подчинение.

Дори ако турското правителство остане неспособно да действа открито, различни турски партии и организации ще се стремят към това и ще намерят активна подкрепа извън Турция.

Прилагането на тази система за контрол на практика не е лесна задача. Необходима е непоколебима бдителност, за да се гарантира нейният успех, и това зависи от използваните практически средства. Създадената ситуация ще е трудна и деликатна и отговорният персонал задължително трябва да притежава определени качества: такт, адаптивност и опит. Съмнително е, че можем да организираме този аспект по задоволителен начин. Опитът от наставническата ни практика към България, Корея и др. не дава основание за благоприятни заключения.

Х. За да се избегне изграждането на брегови укрепления в Проливите и неизбежното им завземане, е предложено решение, което може да наречем „окупация на проливите от военноморски сили“, т.е. да се пристъпи към активно решение.

Бреговете на проливите могат да останат в ръцете на Турция. Тя ще е задължена да демонтира всички укрепления и да не издига нови, като ни предостави правото да държим флота си разположен и в двата протока и да използваме опорни пунктове, които не нуждаят от сухопътна отбрана, но ще осигурят места за закотвяне и складове за въглища и други доставки. В наша полза е да получим правото да използваме островите в Мраморно море като опорни пунктове. Там нашият флот е по-малко уязвим от атаки от континента. Оперативната база за нашия флот ще остане на брега на Черно море. Основната идея на този проект е да се използва флотът като крепост, докато бреговете бъдат завзети от десант.

Бреговете на проливите могат да бъдат защитени на около 20 версти (1 верста е равна на 0,66 мили) навътре в сушата от артилерията на флота. Но тази защита е само временна, защото чрез систематични действия подобни на обсадата на крепости, флотът ще бъде изтласкан от проливите.

Пример за такива операции на обсадната артилерия срещу военни кораби са действията на японците при Порт Артур. Там нашият флот първо беше изтласкан от пристанището с 11-инчови оръдия и след това унищожен при завръщането си. За да се предотврати консолидирането на позицията на врага по бреговете и поставянето на тежка артилерия срещу нашия флот, е необходимо да се предотвратят подобни действия чрез десантна операция. Тя трябва да бъде достатъчно разпръсната по бреговете на проливите, за да ги защити чрез полева война. Присъствието на нашия флот ще ни даде достатъчно време и съоръжения за извършване на десантната операция. Следователно, трябва-

ва да имаме в постоянна готовност десантни сухопътни сили и транспортни средства за тяхното придвижване, както и артилерийски и инженерни части, необходими за организиране на укрепен район (с укрепления от временен характер), който да осигури владението ни над проливите.

При вражески действия срещу проливите от морето, само част от нашите военноморски сили ще останат в проливите – резервната ескадра, която ще защитавала бреговете. Основните сили ще настъпят от проливите за чисто военноморски действия.

Както вече обясних, ако нашата цел надхвърля чисто отбранителната позиция и намерението ни е да осигурим свободата си на излизане в Средиземно море, е задължително групата егейски острови, разположени пред Дарданелите, да не бъдат използвани като военноморска база за блокада на проливите, или като укрепена позиция, която може да затвори излизането от тях.

В случай на решение на въпроса за проливите изключително от военноморски сили, току-що споменатото условие може да бъде постигнато само до известна степен и то чрез налагане на тези острови на задължения, които биха забранили всички мерки, които биха могли да направят тези острови годни за военноморски цели.

Ако въпросът за проливите бъде решен изключително от военноморските сили, посоченото по-горе условие може да бъде изпълнено само частично, и то чрез налагане на задължения, да използваме тези острови за военноморски цели. Т.е. да ни бъде решено, да имаме база за акостиране на Тенедос или Имброс. И както посочих, трябва да създадем укрепена военноморска база на един от тези острови. Но тази мярка е маловажна, докато не контролираме бреговете на Проливите, комуникациите между базата и нашия тил не могат да бъдат достатъчно осигурени.

Що се отнася до Турция, подобно решение ни дава възможност за упражняване на натиск чрез постоянната заплаха за Константинопол, чрез присъствието на нашия флот. Но [за да се посрещнат всички изненади] е желателно турските сухопътни и военноморски сили да бъдат под наш контрол; в противен случай те ще възпрепятстват действията ни както в проливите, така и извън тях.

Окупацията на проливите от военноморските сили е само предварително решение на въпроса. Това не ни освобождава от необходимостта при усложнения, да предприемем последващо превземане на бреговете на проливите и да бъдем винаги готови за десантна операция. Това не осигурява напълно контрола ни над проливите.

Чрез бързи действия и с малко късмет, врагът може да принуди флота ни да напусне Проливите преди пристигането на нашите десантни сили и дори след десанта ни би има възможност за успех в полевата война.

Не трябва да очакваме, че на бреговете може бързо да се организира стабилна отбранителна система. Предвид мощта на съвременната артилерия, укрепленията могат да бъдат ефективни само когато са изградени от бетон. Изграждането им е възможно само когато територията, която ще се защитава, остава за дълго време в едни и същи ръце. Това решение не ни предлага средства за избягване на значителни материални жертви. То предполага постоянна готовност на десантна армия, както и на транспортни средства, и обвързва значителни военноморски сили в Проливите.

Ако предложението за „окупация на проливите от военноморски сили“ се приложи само към Дарданелите, това ще бъде полезно допълнение към решението, което ограничава пълното ни господство до Босфора. И ще ни позволи, поне частично, да съчетаем с осъществяването на активните си цели, ако притежавахме твърда база в най-близкия тил на Дарданелите, а окупацията им от нашите военноморски сили също ще е улеснена.

XI. Като преминем към онези решения на въпроса, които се отнасят до завземането на територия по бреговете на този воден път, първо трябва да разгледаме предложе-

нията, чиято цел е единствено отбраната на Черно море. Това е пасивната стратегическа цел. И ще започнем с мнението, че отбраната на Черно море може да бъде осигурена чрез придобиване на военноморска база на брега на Черно море в близост до Босфора, вместо да завземем бреговете на проливите.

Посочих, че при този вариант е възможно да се постигне плътна блокада на устието на Босфора. Но е трудна операция поради голямото разстояние между Севастопол и входа на Черно море. Притежаването на такава база наистина ще подобри значително стратегическата позиция на нашия Черноморски флот, и ще позволи постоянно наблюдение на устието на Босфора като предотврати свободното навлизането на вражески кораби в Черно море.

Докато няма [вражески] укрепления, достатъчни за обхващане на задоволителна зона пред Босфора, битка в устието на Босфора ще има значителни тактически предимства на нашия флот. Но в този случай защитата на Черно море ще зависи единствено от изхода на военноморско сражение. Това винаги е непредсказуемо и следователно защитата на Черно море не е сигурна.

Друга причина, поради която такова решение на нашите проблеми по този въпрос трябва се изостави, е че военноморска база край Босфора се нуждае от защитата на голяма крепост; Разходите, необходими за изграждането на такава крепост, са оправдани само ако тя предлага по-задоволително решение за затварянето на Черно море.

Единствените два залива, разположени в близост до Босфора – Инеада и Бендер-Ерегли, не могат да бъдат използвани за военноморски бази; първият, защото няма подходящи условия за пристанище, вторият, защото е твърде малък. За да ограничим максимално територията, която бихме окупирали, и да избегнем включването на Константинопол в тази територия, е предложено, поне за един ранен период, да ни бъде предадена групата от островите в Мраморно море⁸⁴, и по-възможност полуостров Артаки (или Капу-Даг) с условието, че всички укрепления на Босфора ще бъдат разрушени.

Така нашата отбрана на Черно море ще се премести на линията, свързваща северния бряг на Мраморно море с южния му бряг и преминаваща през тези острови. На тях ще трябва да се изгради укрепена военноморска база.

Отбраната ще се осъществява от активните сили на флота. Предимствата на тази позиция, дава възможност да използваме пълноценно подводници, минни пояси и брегова артилерия на островите в Мраморно море, и позволява на нашия флот да издържи на атаката дори на превъзхождащи военноморски сили. Разрушаването на укрепленията на Босфора и което е още по-важно, възможността да заплашваме турската столица по всяко време, ще осигури комуникациите с Черно море и нашите пристанища.

Очевидно е, че това решение има много общо с плана, наречен „окупация на проливите от военноморски сили“ и може да се счита за негово допълнение. [Двата плана] имат много общи слаби места. Нито един от тях не може да ни освободи от подготовката на десантна операция за противодействие на заплахата от континента. Нито един от тях не предлага задоволителна гаранция за нашите позиции. Не можем да изключим възможността вражески флот, с малко късмет, да пробие отбранителната линия на Мраморно море.

Защитата на Черно море не може да се счита за достатъчно сигурна, ако това решение бъде прието; същото се отнася и за комуникационната линия между нашата база и тила. Единственото предимство на това решение в сравнение с обсъжданите по-рано е, че осигурява малко по-сигурна ситуация, заради укрепената позиция, която бихме получили в Проливите.

⁸⁴ Тази група острови са: Мармара, Атизия и Алони (или Паша Лиман), както и по-малки острови, разположени близо до тях.

Но тази укрепена позиция не е напълно адекватна за отбранителната задача, която трябва да изпълнява. Току-що обсъденото решение може да се приеме само ако е възможно за нас да завладеем бреговете на Босфора.

Имаше време, когато се смяташе за възможно да осигури защитата на Черно море само чрез окупацията на Горния Босфор. На тази основа нашата администрация планираше да реши въпроса през последното десетилетие на миналия век.

Планираше се да ограничим окупацията си по Босфора до Бейкоз на азиатския бряг и до Киереч-Бурну на европейския бряг. Такова решение е изкушаващо, защото избегва проблема с Константинопол. Но в наше време самото владение на Горния Босфор е недостатъчно. Действието на съвременната далекобойна артилерия ще унищожи малкото ни крепости по бреговете на Горния Босфор още в първите дни на войната.

Пълният контрол над Босфора може да бъде здраво в наши ръце само ако притежаваме и двата бряга на проливите с достатъчна дълбочина на територията, за да можем да построим голяма крепост, отговаряща на всички съвременни технически изисквания. Топографските съображения постановяват, че най-добрата позиция за защита на Босфора от страната на Тракийския полуостров е позицията Чаталджа⁸⁵, която се простира от залива Бююк-Чекмедже до езерото Деркос, докато от страната на Витинския полуостров най-добрата позиция е тази, която командва езерото Сабанджа, минава по протежение на река Сакария и след това от устието на тази река до Исмит.

Тези отбранителни линии трябва да формират фронта на нашите постоянни укрепления. Необходимо условие за организация на тяхната защита е заемането на достатъчно широк участък земя отвъд тези линии. Притежаването на земя пред крепостта е необходимо, за да се наблюдава зоната, от която крепостта може да бъде обстрелвана, и за да се осигури зона за разполагане, където войските, защитаващи крепостта, ще имат свобода за тактически движения. Войските трябва да имат място за изгодни предни позиции. Накратко, отбраната трябва да е възможно най-активна, да продължи по-дълго и да бъде успешна. Тази зона не трябва да е по-малка от 20 версти широка, но с оглед на напредъка на военната техника, за предпочитане е по-широка. В момента обикновено смятаме, че крепостната зона трябва да се простира на 30 до 40 версти пред укрепената линия.

Принцовите острови трябва да бъдат вътре в окупираната територия. Те трябва да са включени в крайбрежната ивица на крепостта. Въпреки местоположението им, което не е задоволително за защита на района за разполагане пред устието на Босфора, те могат частично да улеснят излизането на нашия флот в Мраморно море. Както беше споменато по-рано, приблизителната цена за изграждане на такава крепост може да се оцени на 150 до 200 милиона рубли.

Що се отнася до гарнизона, той трябва да е поне от два армейски корпуса. Издигането на огромна крепост, която включва в своите граници град Константинопол, не означава този град да бъде под наш пълен административен контрол. Гражданската администрация в границите на града може да бъде организирана като автономия, а нашата намеса ще бъде ограничена до нашите специфични военни интереси. Константинопол ще бъде подчинен на нашето военно управление само ако окупираната територия бъде в обсадно положение.

Предоставянето самоуправление на град Константинопол ще предизвика неизбежните противоречия, ако установим пряко влияние върху такъв важен център, в който са съсредоточени толкова много интереси – финансови, национални, религиозни и други. Това [също] ще предложило известно удовлетворение на елинизма, който толкова ревниво наблюдава всички наши движения в посока към този исторически град. На-

⁸⁵ Позицията на Макрики е по-неудобна за защита и със сигурност не е достатъчно издадена напред.

шата окупация не трябва да се ограничава до единия бряг на Босфора. Изграждането на крепост, защитаваща само едната страна на тези проливи, ще струвало толкова пари и изисква толкова войски, колкото крепост, простираща се от двата бряга до благоприятните отбранителни линии, описани по-горе.

Ако окупираме само единия бряг, нашата защита няма да бъде надеждна, в сравнение, ако окупираме и двата бряга. Брегът на Босфора, който не е здраво в наши ръце, ще бъде използван от врага като удобна позиция за действие срещу нашата крепост.

Ако контролираме само единия бряг, водният път е изложен на вражеска атака и нашият флот може да бъде лишен от базата си. Флотът няма да може да поддържа крепостта от страната на Мраморно море. Пробивът на вражеския флот в Черно море е възможен, а това застрашава и комуникационните линии между крепостта и тила.

Поради всички тези причини, ако възникне опасност, неукрепеният бряг на Босфора ще трябва да бъде окупиран от нас, но защитата му чрез полеви бойни действия е по-трудна, отколкото ако беше включен в границите на крепостта. За да се засили отбраната на Босфора, трябва да допълним изграждането на крепостта с окупация на островите в Мраморно море и да включим към тях, полуостров Артаки (Капу-Даг).

Тези острови предоставят добра позиция за действие срещу Босфора. Ако изградим крепост на Проливите, е задължително да неутрализираме тези острови, за да не се използват за враждебни действия срещу нас.

Както посочих по-горе, владението на островите в Мраморно море ще позволи да създадем защитна военноморска линия пред Проливите, предотвратяваща проникването на вражески флот в източната част на това море. Предотвратяването достъпа до Горния Босфор на вражеските военноморски сили ще предпази нашата крепост от артилерийски обстрел, насочен по фланговете ѝ от морето, и защитава особено позицията ни при Чаталджа.

Ако нашата отбранителна линия е по-отдалечена от Босфора, Константинопол е защитен от бомбардировки, защото защитата на този град, дори ако му бъде предоставена автономия, ще бъде наша военна защита. Предна отбранителна линия за крепостта на островите в Мраморно море е най-доброто решение на проблема с осигуряването на изход за флот ни от Босфора в Мраморно море.

Ако напълно ефикасното пасивно решение на въпроса за Проливите изисква разширяване на нашата окупация не само върху Босфора, но и върху островите в Мраморно море, остава само една стъпка към активно решение. Тя ще е по-лесна за предприемане, предвид предимствата, на активното решение, далеч надвишаващи резултатите, получени от пасивното решение.

XII. Активно решение на въпроса за Проливите може да се осъществи само ако завладеем Дарданелския проток. Както посочих, тази област включва не само теснините между полуостровите Галиполи и Троя, но и цялото морско пространство между теснините и островите Тенедос, Имброс, Лемнос и Самотраки. Завземането на всички територии, съседни на Дарданелския проток, и превръщането им в обширен укрепен район, е идеално за установяване на нашето господство над района. Но такова мащабно решение е доста трудно за реализиране. Отбраната на Дарданелите от континента със сигурност е много по-лесна, ако теснините бяха в задната част на крепост⁸⁶, покриваща двата бряга. Но поради конфигурацията на азиатския бряг на Дарданелите и топографията нарелефа, южният фронт на крепостта трябвало да бъде проектиран напред, за да включва целия полуостров Троя.

⁸⁶ Под крепост, авторът има предвид укрепен район, укрепен хинтерланд, а не просто укрепено населено място или цитадела. (б. пр.)

Изграждането на крепост с такава голяма периферия изисква големи разходи. Следователно е реалистично да се ограничим до изграждането на мощна крепост на полуостров Галиполи.

Южният фронт на тази крепост, заедно с флота и подкрепата на крепостния гарнизон, ще защитава протока от всяка атака, идваща от Мала Азия. Решението да се остави южният бряг на Дарданелите неукрепен може частично да се компенсира със създаването на условия, затрудняващи вражеската дейност там. За тази цел трябва да се разшири правото на използване на южния бряг на Дарданелите за военни цели и, ако е възможно, на целия Троянски полуостров до линията Едремит-Пандарма. Владението на азиатския бряг на Проливите позволява и подготовката на район за разполагане на сили за защита на подходите откъм Мала Азия. Това би могло да стане с полеви армейски части. В най-лошия случай можем да се задоволим с ограничаване на териториалното господство на чужденците над този бряг, поне до нос Ески-Истанбул.

Това ограничение изисква задължение за разрушаване на всички укрепления и въздържане от изграждане на военни съоръжения, стратегически пътища и др., и използване на тази територия за военни цели.

Трябва да контролираме изпълнението на тези мерки за неутрализацията. Защитата на Галиполския полуостров от континенталната страна е напълно сигурна, ако укрепим отличната позиция при Булайр. Отвъд това укрепление трябва да разширим окупацията си на участък между 20 – 30 или по-добре 40 версти, за да създадем пред крепостта зона за плацдарм по същите причини, посочени при описанието изграждането на крепостта на Босфора.

Както е посочих, когато обсъждаме тактическото значение на групата егейски острови, съседни на Дарданелите, като крепост осигуряваща изхода от протока, островите Имброс и Тенедос трябва да са включени към нея. Артилерията трябва да бъде разположена на тези острови. Притежанието на тези острови е абсолютно условие за нас.⁸⁷

Особено желателно е да завладеем Лемнос, който е позиция по-значима от Самотраки. Така ще имаме пълен контрол над североизточния ъгъл на Егейско море и всяка блокада на проливите ще се превърне в сложна операция с малък ефект.

Притежаването на Лемнос е полезно, дори ако не построим крепост там. Използването му за чисто военноморски действия позволява да разширим максимално обхвата на операциите на нашия флот и създава най-добрите възможни условия за защита на нашата позиция.

Ето защо можем да се откажем от Лемнос само под натиск на абсолютна необходимост. Ако стане невъзможно да получим Лемнос и Самотраки, можем да приемем ситуация, която ги оставя в ръцете на второстепенна сила (например Гърция, която вече ги окупира), но неутрализирането им трябва да бъде абсолютно условие, т.е. те трябва да бъдат държани от гърците, без укрепления и под забрана за всякакво строителство за военноморски цели.

Тази ситуация няма да ни попречи временно да завладеем Лемнос при извънредна ситуация и да го използваме за наши нужди. Но прехвърлянето на Лемнос в ръцете на велика сила и превръщането му в база за мощен флот, ще намалио значително значението на нашата [предложена] крепост на Дарданелите.

По този въпрос е изразено мнение, че трябва да позволим само на първокласна военноморска сила да владее Лемнос, защото не можем да ѝ се противопоставим на [такава сила] по море или да защитим търговията си от нея.

⁸⁷ Притежаването на Тенедос очевидно включва и окупирането на малкия остров Рабит, който се намира между Тенедос и Дарданелите и трябва да бъде използван за военни цели.

Това съображение, както посочих по-рано, е валидно само когато флотът на тази сила не е зает в друга област. Ако бъде зает другаде, тази сила няма да може да осъществи блокадата на обширния морски регион, защитен от Лемнос.

Значението на Лемнос като позиция, която затваря пътя от пролива към морето, може да бъде намалено чрез прокопан канал през полуостров Галиполи. В този случай Самотраки придобива стратегическото значение, което сега принадлежи на Лемнос.

Нашата окупация на Самотраки, заедно със създаването на нов изход към морето през Сароския залив, може частично да компенсира ефектите от евентуално превръщане на Лемнос в чужда военноморска база.

Според приблизителна оценка, разходите за изграждане на крепост на полуостров Галиполи, включително морски фронт, образуван от артилерийски батареи на Имброс и Тенедос, ще възлизат на 150 до 200 милиона рубли; с постоянен гарнизон от не по-малко от два армейски корпуса, необходим за нейната защита.

Укрепена позиция на Дарданелите изисквала адекватна сигурност на комуникациите с тилната отбрана, разположена на нашето черноморско крайбрежие. Значението на тази комуникация се увеличава от високата цена на такава крепост и значителния гарнизон, който изисква.

Следователно, окупацията на Дарданелите без укрепване на Босфора е незадоволителна. Владеенето на двата бряга на Босфора е особено необходимо, за да се гарантира абсолютната сигурност на комуникациите по море от Мраморно до Черно море.

За да се подобрят комуникациите, трябва да се окупираат островите в Мраморно море и полуостров Артаки (или Капу-Даг).

Тази окупация ще елиминирала опасността, островите да бъдат използвани срещу нас като позиция, доминираща над изхода от Дарданелите към Мраморно море.

Несъмнено е по-удобно да се установи военноморска база на тези острови, отколкото в Дарданелите, особено ако се укрепи само единият бряг на пролива.

Ще спомена мнението, че укрепленията на Дарданелите ще са много по-важни за нас от окупацията на Босфора, и можем да ги изградим, без да сме господари на последния, при условие че комуникациите ни между Дарданелите и Черно море не са силно застрашени.

Това предполага, че бреговете на Босфора и на Мраморно море при никакви обстоятелства няма да попаднат в ръцете на по-силна нация; че столицата на Турция ще остане в Константинопол и следователно под заплахата на нашия флот; че няма да има укрепления по бреговете на Босфора; че турският флот ще бъде преместен и разположен на запад от Дарданелите, или поставен под наш ефективен контрол; че ние ще бъдем господари на островите в Мраморно море; и накрая, че забраната за преминаване през Проливите ще остане в сила за военноморските сили на всички държави, с изключение на тези, които имат брегова линия на Черно море.

Но в случай на опасност за нашата комуникационна линия, ние ще трябва да изпратим десант и незабавно да окупираме бреговете на Босфора.

Трудно е да се разбере как комуникационната линия между нашата крепост на Дарданелите и черноморските пристанища ще е сигурна при тези обстоятелства. Защитата на позициите в Дарданелите и Босфора ще е още по-сигурна чрез окупацията на всички брегове на Мраморно море, както южните, така и северните, или само на един от тях. Обширна зона за разполагане позволява да провеждаме по-активна отбрана и същевременно да установим път за комуникация по суша между двете крепости. Но подобно разширяване на нашата окупация ще предизвика политически трудности, и друг отрицателен аспект: ще трябва да увеличим окупационната си армия пропорционално на удължаването на фронтовата линия. Тъй като заплахата за Проливите е по-голяма от европейския континент, е най-изгодно да разширим окупацията си в тази по-

сока. Идеално решение е да включим в нашата окупационна територия цялата Тракийска низина, включително с Адрианопол. Най-задоволителната позиция за отбрана изисква разширяване на нашата окупация до линията, минаваща от Енос по реките Марица и Ергене приблизително до Люлебургас и оттам към Мидия.

В този случай ще имаме на разположение редица успоредни отбранителни линии по полегатите склонове между речните корита на притоците на река Ергене.

Ако е невъзможно да разширим окупацията си по цялото крайбрежие на Мраморно море или ако се сметне за нежелателно да го направим, ще трябва да защитим морските си комуникационни линии от заплахата на чужди военноморски сили. Дори незначителен флот с база между двата пролива, ако бъде защитен от крепостите на тази база, ще се превърне в сериозна пречка за нас.

Следователно условията, при които можем да позволим бреговете на Мраморно море да бъдат в чужди ръце, е да няма чужда укрепена военноморска база на тези брегове и никакви постоянни чужди военноморски сили в тези води, или поне никакви сили с неограничен размер.

Ако не окупираме сами северното крайбрежие на Мраморно море, може да се предложи то да бъде предоставено на България като компенсация за нейната помощ. За предпочитане е да не се даде достъп на България до Мраморно море, защото означава допълнителна заплаха за нас в това море. Ако правата на България върху това море и неговите брегове бъдат ограничени, както е описано по-горе, можем да се съгласим на тази отстъпка като последна мярка.

Но ако окупираме само Босфора, достъпът на България до Мраморно море трябва да се счита за категорично нежелан. В ръцете на България, Родосто може да се превърне в база за действия не само срещу Босфора, но дори и срещу нашето корабоплаване през Дарданелите. За нас тази опасност би се увеличила, ако България застане на страната на важна военноморска сила, която е наш враг.

* * *

За съставянето на този меморандум получих информация по военните въпроси от генерал-квартирмейстера, генерала от пехотата Ю. Н. Данилов; по военноморски въпроси получих данни от началника на оперативния отдел на Черноморския флот в Генералния щаб на Военноморските сили, командир А. В. Немиц и командир А. Д. Бубнов. Използвах също военно-географските трудове, публикувани от генерал-майор Холмсен и полковник Гудим-Левкович, както и различни материали, съхранявани в Генералния щаб на Военноморските сили и Министерството на външните работи.

*Ноември 1914 г.
Н. Базили*

Акт за абдикация

Подписан от Николай II

Генерален щаб.

До началника-щаба

В дните на тежката борба с външния враг, който почти три години се стреми да пороби родината ни, Божията воля е да сполети Русия с ново тежко изпитание.

Вътрешните смутове, започнали сред народа, заплашват да имат пагубен ефект върху бъдещото водене на тази тежка война. Съдбата на Русия, честта на нашата героична армия, благополучието на народа, цялото бъдеще на нашето любимо отечество изискват войната да бъде доведена до победоносен край, независимо от цената.

Жестокият враг напъга последните си сили и вече е близо времето, когато нашата доблестна армия, заедно с нашите славни съюзници, ще може да смаже врага напълно.

В тези решителни дни от живота на Русия, ние сметнахме за наш дълг по съвест да помогнем на нашия народ да се сближи и обедини всички сили на нацията за побързо постигане на победа и в съгласие с Държавната дума, сметнахме за правилно да абдикираме от трона на руската държава и да се откажем от върховната власт.

Не желаяйки да се разделяме с нашия възлюбен Син, ние предаваме нашето наследство на нашия брат, великия княз Михаил Александрович, и го благославяме за възкачването му на трона на руската държава.

Заповядваме на нашия брат да управлява държавните дела в пълен и неприкосновен съюз с представителите на народа в законодателните органи, на принципите, които те ще установят, и да положи неприкосновена клетва за това.

В името на скъпоценната родина, ние призоваваме всички истински синове на Отечеството да изпълнят свещения си дълг към него, като се подчиняват на Царя в това време на национални изпитания и да му помогнат, заедно с народните представители, да поведе руската държава по пътя на победата, благоденствието и славата.

Господ Бог да е на помощ на Русия!

Николай

Псков, 2 март 1917 г., 15,00 ч.

Министър на императорския двор, главен адютант граф Фредерикс